

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

Тіл білімі институты

Телқожа Жанұзақов

ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ ТАРИХЫ

(Лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЫ

Қазақ ССР Ғылым академиясының
академигі КЕҢЕСБАЕВ І. К.

ҚАЗАҚ ССР-НЫҢ «ҒЫЛЫМ» БАСПАСЫ

АЛМАТЫ . 1971

Жұртшылық назарына ұсынып отырған бұл кітап қазақ есімдерінің шығу, пайда болу тарихын, олардың жасалу заңдылықтарын, мән-мағыналары мен жазылу жүйесін, жергілікті халық тіліндегі айтылу түрлерін толық сипаттап, жан-жақты баяндайды.

Кісі есімдері өзін қоршаған әлеуметтік қоғаммен тығыз байланысты. Кітапта бұл мәселелер оқушы қауымдарын қызықтыратын материалдармен айқын көрсетілген. Сондай-ақ еңбекте көнерген, араб-иран, моңғол, орыс тілдерінен енген есімдердің тарихы, дыбыстық, морфологиялық негіздерге байланысты заңдылықтары толық қамтылады. Көпшілік назарын аударарлық өзекті мәселенің бірі — ру, тайпа аттарынан жасалған кісі аттарының және кісі аттарынан жасалған ру, тайпа, жер-су аттарының тарихы беріледі. Осымен бірге фамилия мен әке атының қалыптасу, даму күйі де сөз болады.

«Қазақ есімдерінің тарихы» деп аталатын бұл кітап қалың жұртшылыққа, жоғары оқу орындарының студенттеріне, ғылыми қызметкерлер мен аспиранттарға, оқу-ағарту қызметкерлері мен заң қызметкерлеріне қажетті құрал болып табылады.

К І Р І С П Е

Бұл жұмыс қазақ тіл білімінің жаңадан зерттеле бастаған тың саласы ономастиканың антропонимика, антропотопонимика және этноантропонимика мәселелеріне арналып отыр.

Ономастика (грекше *Onomastics* — есімге қатысты) тіл білімінің негізгі салаларынан саналады да, жалқы есімдердің жиынтық атауы болып есептеледі. Ономастика ғылымының терминдік атауы соңғы жылдарға дейін орын теуіп тиянақталмай, әр түрлі аталып келеді. Бұл ғылымның жаңа атауы ретінде кейбір ғалымдар кезінде топономастика деген терминді де ұсынғаны мәлім. Алайда елімізде жалқы есімдерді зерттеу объектісі ұлғайып, дамуымен байланысты оның терминдік атауына да ерекше мән берілді. Қазіргі кезде жалқы есімдердің жиынтық атауы ретінде ономастика берік қалыптасып, термин ретінде кеңінен орын алды. Ономастиканың негізгі бөлімдері: т о п о н и м и к а (жер, су, қала атауларын зерттейтін ғылым), а н т р о п о н и м и к а (адам аттарын зерттейтін ғылым), э т н о н и м и к а (ру, ел, халық аттарын зерттейтін ғылым), а с т р о н и м и к а (жұлдыз, әлем аспанының аттары), з о о н и м и к а (хайуандар аттары). Ономастикаға тән бұл терминдердің әрқайсысы ішінара жеке-жеке тармақтарға бөлінеді. Мәселен, топонимиканың бөлімдері: г и д р о н и м и я (өзен, су, көл атаулары), о р о н и м и я (тау, төбе, шың атаулары), о й к о н и м и я (елді мекен атаулары) болып сараланады. Антропонимика ғылымының бөлімдері: ф а м и л и я л а р,

әке аттары (отчество), кісінің шын аты, лақап аты (прозвища), бүркеншік аттар (псевдонимы), этноантропонимдер (этнонимдер мен антропонимдерден жасалған есімдер), антропотопонимдер (антропонимдер мен топонимдерден жасалған есімдер) т. б. Ономастика құрамына енетін атаулардың бір тобы — мекеме, газет, журнал, кітап атаулары. Бұлар жөнінде, қазіргі тіл білімінде, кейбір кіші-гірім мақалалар болмаса, арнайы зерттеулер жоқтың қасы.

Советтік тіл білімінің қарқындап дамуымен байланысты ономастика ғылым ретінде қалыптасып, оны зерттеу аясы кеңейіп отыр. Бұның топонимика, антропонимика бөлімдері бойынша бірнеше кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалып, көлемді еңбектер жарық көрді.

Бұл жұмысымызда ономастиканың басты саласы — антропонимика лингвистикалық әрі тарихи-этнографиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеліп, талданды. Әсіресе антропонимиканың бұрынғы еңбектерімізде сөз болмаған түрлері: фамилиялар мен әке аттары, лақап, бүркеншік аттар мен фольклорлық есімдердің семантикалық және функциялық қырлары, сондай-ақ этнонимдер мен антропонимдердің, антропонимдер мен топонимдердің өзара байланысы айтылды.

Ономастиканы жан-жақты, терең зерттеудің тіл тарихы мен тарихи этнография үшін мәні зор. Ономастикалық материалдар арқылы көне лексикалық қабаттар, грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылыстар, халықтық әдет-ғұрып пен ырымдар т. б. жайттар толық байқалады. Табиғаты жағынан олар тілдегі сөздік қорға тән, тілдің жалпы заңына бағынышты. Бұлардың бәрі жалпы есім сөздерден жасалады. Тіліміздегі сол жалқы есімдерді құрамына қарай жіктегенде, төл сөздерден жасалғандарымен қатар, басқа тілдерден енгендері де мол екені байқалады. Оларды зерттеу барысында қоғамдық құрылыстың көрінісін, халықтың дүниеге көзқарасын, басқа елдермен жасаған мәдени қарым-қатысын, тарихи байланысын аңғарамыз. Орыс ономастикасының осындай сипаттарын байқаған ғалым В. К. Чичагов былай жазады: «Орыс есімдері, олардың орыс халқы тарихындағы әр түрлі қоғамға тән формалары сол дәуірдегі қоғам жайын айқын көр-

сетеді, оның мәдени дәрежесін, ол есімді иемденушілердің қоғамдағы алатын орны мен жағдайын, сондай-ақ қоғамның таптық құрылысын толық білдіреді. Орыс халқының тілдік материалдарының ешқайсысы да ономастика сияқты оның тарихымен тікелей байланысты болған емес»¹.

Демек, орыс халқы ономастикасының кешкен тарихын, оның басты белгілерін қазақ есімдерінің шығу, жасалу тарихы сырынан толық байқаймыз. Тіліміздегі халық есімдерінің шығу, пайда болуы әр түрлі қоғамдық дәуірлерге тән екені даусыз. Сондықтан олардың шығу, даму кезеңдерінде әлеуметтік, тұрмыстық негіздер, сөз жоқ, әсерін тигізген. Ондай тарихи ономастиканың халық тарихымен байланысына сай өзіндік ерекшеліктері де бар. Бұл ретте ономастика ең алдымен тіл тарихына тән лингвистикалық ғылым. Өйткені оның грамматикалық әрі фонетикалық заңдылығы халық тіліне тән. Олар халықтың бай тілінен жасалады. Сондықтан да олардың құрамында әр дәуірге, түрлі қоғамдық құрылысқа тән сөздер кездеседі. Ономастиканың тағы бір ерекшелігі — бұл да халық ауыз әдебиетіндегі жырлар, ертекттер мен мақалдар тәрізді ұзақ ғасырлар жасайды. Есімдер де атадан балаға, баладан ұрпаққа қойылып, кейінгі дәуірлерге жетіп отырады. Ондай есім сөздер арқылы тіліміздің өткендегі тарихын, көне сөздік құрамын, грамматикалық құрылымын біліп, толық мағлұмат алып отырамыз. Қазіргі сөздік қорымызда, яки әдеби тілімізде қолданылмайтын кейбір сөздердің тек кісі есімдері ретінде ғана сақталғаны мұның толық айғағы бола алады. Мәселен, антропонимдер: *Бүке, Ардақ, Байсал, Ботбай, Ораз, Қожық, Сүгір, Тумыш* т. б. тек кісі аттары ретінде болмаса, қазіргі әдеби тілімізде жеке мағыналы сөз, тұлға ретінде кездеспейтіні хақ. Бұл сияқты көне есімдер тілімізде орасан мол. Олар жөнінде арнаулы бөлімде ерекше сөз болмақ.

Халық есімдерінің жасалу, пайда болу тарихында төтенше орын алатын маңызды мәселенің бірі — тарихи-мәдени жағдайлар. Халық тарихындағы бұл елеулі оқиғалар, біріншіден, атап айтқанда, түрлі қоғамдық

¹ В. К. Ч и ч а г о в. Из истории русских имен, отчеств и фамилий. М., 1959, стр. 8.

құрылыстағы әр түрлі діни ағымға (анизм, шаманизм, исламизм) байланысты болса, екіншіден, көрші елдермен жасаған алуан түрлі мәдени қарым-қатыс, достық байланыстармен ұштасып жатады. Әдетте, бұл тарихи-мәдени байланыстардың тіліміздегі есімдер құрамының молая түсуіне, лексика-мағыналық және функциялық мәнінің жетілуіне зор ықпал жасағаны аян. Бұл ретте орыс тілінің игі әсерін, тіліміздің ономастиконын байытудағы оның ролін атасақ артық болмас. Өйткені халқымыздың тарихында бұл байланыс ерекше терең сипатталады. Оның тарихи тамырларының өміріміздің барлық саласынан орын алғаны, оның ішінде жалқы есім сөздердің және кісі аттарының жаңа форма, жаңа мазмұн алуына ықпал еткені баршамызға белгілі. Қазақ есімдерінің баюы, құрамының молая түсуінің енді бір кезеңі — шығыс халықтарының мәдениетімен де тығыз байланысты. Ең алдымен араб, иран мәдениеті мен тілінің әсерлері өткен ғасырларда мықты болды. Бұл елдерден тілімізге енген есімдер туралы айтқанда үлкен екі себепті ескермей болмайды. Оның бірі — жалпы мұсылман қауымына ортақ ислам дінінің күшті әсері болса, екіншіден, халықтық мәні бар сан қилы қиссалар мен жырлар, сауда-саттық, қарым-қатынас жолдарының күшеюі болды. Сөйтіп, шығыс халықтары мен түркі халықтары арасындағы ежелден келе жатқан бұл тарихи байланыстар салдарынан тіл ауыспалығы, адамдар арасындағы қандастық кеңінен етек алды. Осындай басты себептердің нәтижесінде халық арасындағы есімдердің өзі тегі жағынан екі түрлі болып отырды. Оның бір тобы — діни есімдер, яғни дін иелерінің, пайғамбар, әулие-әнбие, сопы, хажылар есімдері болса, екіншісі — құраннан қойылған діни мағыналы есім сөздер болды. Ал үшінші топтағы есімдер — қарапайым тұрмыстық сөздер, халық арасында жиі қолданылатын күнделікті сөздерден жасалған есімдер болды. Мінеки, жалқы есімдердің тарихын, тілдік құбылыстарын жіті байқап, оның көшелері мен жаңаларын салыстыра зерттеу осы ретте тарихи лексикология үшін өте құнды болмақ. Бұны осылайша, лингвистикалық, этнографиялық және тарихи тұрғыдан зерттеу бұрын да, қазір де қолға алынып келе жатқан жұмыс. Ономастиканың зерттелу бағыты әсіресе қазіргі лингвистикалық қауымда ерекше дамып отыр. Жер

жүзінде ономастика бойынша жыл сайын қисапсыз ғылыми әдебиеттер мен ресми журналдар: Поляк Халық Республикасының Краков, Варшава қалаларында 1950 жылдан бері «Onomastica», Верклай, Лос-Анжелес қалаларында 1958 жылдан бері «Names», Хейлденберг қаласында 1949 жылдан «Beiträge zur Namenforschung», Парижде 1949 жылдан «Revue internationale d'Onomastique» журналдары шығып тұрады.

Ономастика көптеген жоғары оқу орындарында пән ретінде жүреді. Оған арналған оқулықтар мен оқу программалары бар. Москва университетінде ономастика бойынша арнаулы курс оқылады, Томск, Қазан университеттерінде кружоктар, ресми семинарлар өтеді. Елімізде тұңғыш рет «Введение в топонимику» атты оқулық белгілі топонимист В. А. Никонов авторлығымен жарыққа шықты². Ономастиканы зерттеу, оның ұйымдастыру жұмысын жолға қою мәселелері де ерекше қолға алынды. СССР Ғылым академиясының Тіл білімі институты мен Этнография институтының жанында «Ономастикалық топтар» жұмыс істейді. Бұл «Ономасикалық топтың» ұйымдастыруымен соңғы жылдары одақтық, регионалдық конференция-семинарлар өтті, жинақтар шықты³. Украина, Белоруссия, Молдавия, Латвия республикаларында ономастикалық комиссия ұйымдасқан. Украина ономастикалық комиссиясы өте қарқынды жұмыс жүргізуде. Олар 1969 жылға дейін төрт рет конференция өткізіп, жеке жинақтар мен бюллетеньдер шығарды⁴. Тіл білімінің көптеген салалары сияқты ономастика бойынша халықаралық конгрестер әрбір үш жыл сайын өтіп тұрады. Бірінші халықаралық конгресс, А. Дозе бастамасы бойынша, 1938 жылы Парижде өткен еді. Екінші дү-

² В. А. Никонов. Введение в топонимику. М., «Наука», 1965.

³ Всесоюзная конференция по топонимике СССР. Л., 1965. стр. 299; Всесоюзная конференция, личное имя, проблемы антропониими. М., 1968.

⁴ I республиканская ономастическая конференция. Киев, 1959; II республиканська ономастична нарада. Київ, 1962; III республиканська ономастична нарада (запрошення). Київ, 1965; IV республиканська ономастична конференція (запрошення). Одеса, 1969; «Питання ономастики» (Матеріали II республиканської наради, питання ономастики). Київ, 1965; сб. «Ономастика» (республиканської міжвідомчий збірник). Киев, 1966.

ниежүзілік соғыс салдарынан бірінші және екінші конгресс аралығында 8 жыл айырмашылық болды. Алайда II конгресс тағы да 1946 ж. Парижде өтті. Осыдан кейінгі конгрестер араға екі-үш жыл салып, жоспарлы түрде өтіп отырады. 1963 ж. халықаралық ономастикалық конгрестің 25 жылдығы аталып, оған халықаралық конгреске ономастиканың теориялық және практикалық мәселелерімен шұғылданушы мамандар қатысады. VIII ономастика конгресінде гидрономия мәселесі қаралса, IX конгрестің тақырыбы жалқы есімдердің хронологиясы туралы болды. Ал Вена қаласында 1969 жылы болып өткен X конгрестің тақырыбы оронимия (тау, шың, төбе, қырат атаулары) еді. Бұл халықаралық ономастикалық конгресс жұмысына совет ғалымдары 1966 ж. Лондонда болған IX конгрестен бастап қатыса бастады.

Сонымен, ономастиканы зерттеу қазіргі кезде Батыс Еуропа және Совет тіл білімінің негізгі мәселелерінің бірінен саналып отыр. Ономастиканың негізгі ең басты бөлімінің бірі антропонимиканы зерттеген, оның күрделі мәселелеріне арналған мақалалар, жеке монографиялық еңбектер де соңғы жылдары шыға бастады. Бұрын бұл мәселемен арнайы шұғылданушылар бірен-саран болса, қазірде оны зерттеуші мамандар саны елімізде көбейіп отыр. Мұның өзі антропонимиканы зерттеудің теориялық әрі практикалық мәнінің зор екендігін аңғартады. Демек, оның шығу, пайда болу тарихы, стильдік функциясы, этимологиясы мен семантикалық сырлары көп ізденіп, мұқият зерттеуді қажет етері сөзсіз.

* * *

Қазақ тіліндегі кісі аттарының тарихын зерттеуді тұңғыш рет ұсынған, үнемі ақыл-кеңес айтып, консультация беріп отырған Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі І. Кеңесбаевқа және еңбекті талқылауға қатысып, ғылыми тұрғыдан жолдастық көмек көрсеткен филология ғылымдарының кандидаттары Р. Сыздықова, Ә. Әбдірахманов, Ә. Құрышжанов, Е. Қойшыбаев, Ә. Ибатов, Б. Сүлейменова жолдастарға шын көңілден алғыс айтамын.

І ТАРАУ

АНТРОПОНИМИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Тілдердің қай-қайсысында болмасын сөздер үлкен екі топқа бөлінеді. Олар — жалпы және жалқы есім сөздер. Жалқы есімдер тілдегі жалпы есімдердей құрылысы мен қолдану жүйесіне және мағыналық ерекшелігіне қарай әр түрлі. Жалқы есімдердің (ономастиканың) бір саласы антропонимика ішінара фамилия, әке аты, лақап ат, бүркеншік аттар боп бөлініп, бір тілге тән антропонимикалық системаға жатады.

Антропонимдер адамзат қоғамында маңызы зор, үлкен роль атқарады. Антропонимика ономастиканың кісі аттарын зерттейтін негізгі бөлімі боп есептеледі. Ал антропоним, антропонимия терминдері тілдегі кісі аттары туралы материалдар деген ұғымды білдіреді.

Антропонимика — советтік түркологияда жаңадан қолға алына бастаған, келешегі үлкен жас ғылым.

Ғылымның бұл саласының өзіндік зерттелу тарихы, ғылым ретінде даму жолы, негізі бар. Қазақ тіліндегі, жалпы түркі тілдеріндегі антропонимдердің зерттелу жайын сөз еткенде, ең алдымен, орыс тіл біліміндегі антропонимдердің зерттелу тарихына тоқталуымыз өте қажет. Өйткені орыс тіл біліміндегі антропонимиканың зерттелу тарихы түркі тілдерімен салыстырғанда тым әріден басталады. Оның түркі тілдеріндегі антропонимдердің зерттелуіне жол ашып, әсер еткені шүбәсіз. XVIII ғасырда орыс есімдерін зерттеумен тек тарихшы, этнографтар шұғылданса, XIX ғасырдың басынан бері филологтар зер салуда. Ұлы орыс ғалымы М. В. Ломоносов жалқы есімдер мен жалпы есімдердің байланысын байқап, поэтикалы-көркем тіл-

дегі жалқы есімдердің кейбір ерекшеліктерін көрсетті. Орыс тіліндегі антропонимияны зерттеу осыдан бастап қолға алынды.

1813 ж. Россияда орыс антропонимиясы бойынша Ев. Болховитинов жазған тұңғыш еңбек жарық көреді¹. Автор бұл еңбегінде орыс тіліндегі төл есімдердің қойылу заңын, ондағы әдет-ғұрыптарға ерекше назар аударады. Осымен қатар басқа елдерден енген есімдер, есімдердің құрылысы мен типі тәрізді мәселелер де бар. Ол кезде орыс есімдері жөнінде белгілі филологтар Я. К. Грот, И. И. Срезневский т. б. айтқан пікірлері болды. Орыс антропонимиясын алғаш рет зерттегендердің бірі, тұңғыш орыс есімдері сөздігінің авторы — М. Морошкин. Ол өз сөздігінде аса бай материалдар бере отырып, орыс есімдерінің құрылысына, әлеуметтік сипатына, тілдік материал екеніне көбірек көңіл бөлген кісі². Өте құнды пікірлер А. Балов, М. Харузин, Н. П. Лихачев мақалаларында және Е. П. Карнович кітабында жарияланып отырады. 1903 жылы бұрынғы материалды жинақтай келіп, Н. М. Тупиков орыс есімдерінің көлемді сөздігін шығарады³. Сөздікке христиан есімдерінен бөлек таза орыс есімдері енген. Автор орыс есімдерін тек тарихи хронологиялық жоспарда, тарихи тұрғыдан алып қарайды. Н. М. Тупиков сол кездің өзінде-ақ орыс есімдерін лингвистикалық тұрғыдан талдау керек деген пікір айтқан. Орыс есімдерінің түрлері: фамилия, отчество, лақап аттар туралы бұл еңбекте толық талдау жасалған. Н. М. Тупиковтың бұл кітабы орыс есімдері жөнінде маңызды да, күрделі еңбектердің бірі. XX ғасырдың бірінші жартысында акад. А. В. Соболевский өзінің жазған көптеген мақалаларында орыс есімдері фонетикасының күрделі процестері туралы айтқан еді.

Советтік дәуірде орыс антропонимикасы туралы зерттеулер, онымен шұғылданушы ғалымдар саны көбейе түсті. Бұл күндері орыс антропонимикасына ар-

¹ Е. В. Болховитинов. О личных собственных именах у славяноросов. «Вестник Европы», 1813, ч. 70, № 13, стр. 16—28.

² М. Морошкин. Славянский именовослов или собрание славянских имен в алфавитном порядке. СПб., 1867, стр. 214.

³ Н. М. Тупиков. Словарь древнерусских личных собственных имен. СПб., 1903, стр. 858.

налған жүздеген мақалалар, ондаған монографиялық зерттеулер мен сөздіктер жарық көрді. Олардың бәрін бірдей талдап, сипаттау арнайы шұғылдануды қажет етеді. Сондықтан ең басты еңбектерге шолу жасап, оқушыларға таныстырып өгуді орынды санаймыз.

Проф. А. М. Селищев өзінің славян тіл білімі жөніндегі зерттеулерінде әсіресе антропонимикаға өте зер салды. Ол «Қазіргі кездегі орыс тілінің очеркі» атты үлкен еңбегінде «Фамилиялар мен есімдердің ауысуы» атты тарау жазды. Бұдан кейінгі жылдар жазған еңбектерінде де орыс антропонимдерінің әлеуметтік аспектіні филологиялық түрде талдады⁴. 1959 ж. шыққан В. К. Чичагов монографиясына дейін күрделі, жинақты еңбек жоқ болатын. Бұл еңбегінде автор XIV—XVII ғасырлардағы көптеген антропонимиялық материалдарды топшылай отырып, А. М. Селищевтің пікірін дамыта түседі⁵. Автор фамилиялар мен әке атының шығу тарихын, христиан және орыс есімдері арасындағы жағдайды толық баяндап берді. Орыс тіл білімінде бұл күнде ономастиканың салалары — зоонимия, астрономия, этнонимия және антропонимика проблемаларын зерттеу мәселесі жолға қойылып отыр. Игі талаптың нәтижесінде соңғы оншақты жыл ішінде ономастиканың әсіресе антропонимиканың алуан түрлі мәселелеріне арналған, практикалық әрі теориялық мәні бар еңбектер жарық көрді. Мұндай зерттеулер санатына көптеген ғылыми мақалалар⁶, ғылыми еңбектер⁷, кітап-

⁴ А. М. Селищев. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ. Ученые записки МГУ, вып. 128, кн. 1, 1948, стр. 127—152.

⁵ В. К. Чичагов. Из истории русских имен, отчеств и фамилий. М., 1959, стр. 126.

⁶ В. А. Никонов. На пути к теории собственных имен. В кн.: «Конференция по топонимике Северо-Западной зоны СССР». Тезисы. Рига, 1966, стр. 12—13; Его же. Личное имя — социальной знак. «Советская этнография», 1967, № 5, стр. 160; А. А. Реформатский. Статьи об именах. «Семья и школа», 1962, № 10; 1963, № 2 и № 6.

⁷ А. В. Суперанская. Ударение в собственных именах в современном русском языке. М., «Наука», 1966, стр. 358; Его же. Структура имени собственного. М., «Наука», 1966, стр. 205; Л. М. Щетинин. Слова, имена, вещи. Ростов-на-Дону, Изд-во Ростовского университета, 1966, стр. 151; Его же. Имена и названия. Ростов-на-Дону, Изд-во Ростовского университета. 1968, стр. 213.

шалар⁸, ономастикалық сөздіктер⁹ мен тематикалық жинақтар тән.

А. В. Суперанская көлемді монографияларында ономастиканың көптеген практикалық әрі теориялық мәселелерін қамтып, өз дәрежесінде дұрыс шешіп берген. Орыс тіліндегі жалқы есімдердің екпін мәселесінде топонимдермен қатар антропонимдердің (әке аты, фамилия, лақап есімдердің) қазіргі орыс тіліндегі жайын нақтылы дәлелдер арқылы көрсетіп отырады. Автор шығыс халықтарынан араб, иран есімдерін, Балтық жағалауындағы және индия, қытай, корей т. б. көптеген халықтар есімдерінің қазіргі орыс тіліндегі екпін жүйесіне көңіл бөледі. Бұл тәсіл топонимика бөлімінде де айтылады. Жер жүзі халықтарының топонимикалық атауларын орыс тілінде дұрыс айтып, дұрыс таңбалау принципін ғылыми жүйеде баяндайды. Автордың екінші көлемді еңбегі — жалқы есімдердің құрылысы туралы. Бұл ретте кісі аттары мен жер-су атауларының морфологиялық және фонетикалық құрылысын, олардың жасалу заңдылықтарын, модельдерін жазғанын көреміз.

Л. М. Щетинин кітаптарының алғашқысы — жалқы есімдерге арналған очерк. Екіншісінде кісі аттарының тарихына тоқтап, кейбіреуіне жеке талдау жасаған. Автор кісі аттары мен жалпы есім сөздердің байланысына ерекше тоқталды. Осымен қатар, әке аттарының, фамилиялардың қалыптасу, шығу жолын баяндаған. Бұл екі кітапта көптеген нақтылы материалдармен қатар тұжырымды ойлар, әрқилы болжаулар, орыс есімдерінің тарихынан көптеген мағлұматтар бар. Кітапта берілген статистикалық анықтамада 1622—1965 жылдардағы документтерден алынған кісі аттары алфавиттік тәртіппен беріліп, олардың қаншалықты кездесетіні көрсетілген. Егер Дон казактарының есімдері мен фамилияларында кездесетін тюркизм туралы еңбекте

⁸ Г. А. Тропин. Русские имена и фамилии. Иркутск, изд-во «Знание», 1961, стр. 40; А. В. Суперанская. Как Вас зовут? Где вы живете? М., «Наука», 1964, стр. 91 и др.

⁹ Словарики русских личных имен. М., 1939, стр. 40; Справочник личных имен народов РСФСР (под ред. Н. А. Баскакова и др.). М., изд-во «Советская энциклопедия», 1965, стр. 254; Н. А. Петровский. Словарь русских личных имен. М., изд-во «Советская энциклопедия», 1966, стр. 384.

біраз айтылған болса, өте орынды болар еді. Өкінішке қарай, автордың бұны ескермегені байқалады.

Орыс тіл білімінде антропонимиканың жан-жақты зерттелу тарихы, қазіргі кезде ғылым ретінде дамуы туысқан республикалардың тіл мамандарына да зор әсер етті. Қазақ тіліндегі кісі аттары (антропонимдер) жөнінде Октябрь революциясынан бұрын бірлі-жарым мақалалар жазылғаны мәлім. Қазіргі кезде ол жөнінде монографиялық еңбектер мен мақалалар, сөздіктер жарыққа шықты. Әлбетте мұның бәрі орыс ғылымының игі әсерінің, озық үлгісінің жемісі екені даусыз. Одақтас республика ғалымдары қаламынан шыққан еңбектерден ономастика ғылымы тіл білімінің үлкен бір саласы ретінде өркендеп, дамып келе жатқанын көреміз.

Бұл жөнінде әсіресе украин ғалымдары аса көп еңбек жасап, өнегелі үлгі көрсетуде. Ғылми журналдар мен газет беттерінде жарияланған мақалаларды айтпанның өзінде, ондаған монографиялық еңбектермен таныстырып өгудің өзі-ақ жеткілікті¹⁰. Белоруссия ғалымдары¹¹ мен молдаван тілшілері¹² де соңғы жылдары ономастиканың антропонимика саласы бойынша біраз еңбек жасады. Осының нәтижесінде мамандар саны көбейе түсті. Балтық жағалауындағы Эстония, Латвия, Литва және Кавказ республикалары бастапқы кезде жұмысты есімдер сөздіктерін шығарудан бастаса, бұл күндері көлемді ғылыми мақалалар, көпшілікке арналған есімдер туралы кітаптар шығаруда¹³.

¹⁰ Ю. О. Карпенко. Топонимика Гірських районів Чернівецької області. Чернівці, 1964, стр. 180; О. С. Стрижак. Назви річок Полтавщини. Київ, 1963, стр. 110; Его же. Назви розповідають. Київ, 1967, стр. 38 т. 6.

¹¹ М. В. Бірыла. Беларуская антрапанімія. Мінск, изд-во «Техніка», 1966, стр. 326; М. Р. Судник. Словарь личных собственных имен. Минск, 1965, стр. 112.

¹² А. Еремия, М. А. Косничану. Личные имена (Краткий антропонимический справочник). Кишинев, изд-во «Картэ Молдовеняскэ», 1964, стр. 56.

¹³ А. Глонти. Картавельские собственные имена (Словарь антропонимический), Тбилиси, 1967, стр. 230; А. Ачарян. Словарь армянских личных имен, т. I—IV. Ереван, 1942—1948; т. V, 1962; Раянди Эдгар. Книга об именах. Таллин, изд-во «Эзсти раамат», 1966, стр. 247; Имена собственные литовского языка. (Сост. Т. Г. Порите), Рига, 1961, стр. 65 и др.

Жалпы тюркологияда, оның ішінде қазақ тілінде, күні бүгінге дейін антропонимиялық еңбектердің библиографиялық көрсеткіші жасалған жоқ. Соның салдарынан қажетті еңбектерді тауып оқу көп реттерде мамандарға, курстық, дипломдық жұмыстар жазатын студенттерге қиындық туғызып жүр. Ал ондай библиографиялық көрсеткіш жасалса, мамандар мен көпшілік қауым үшін де пайдасы зор екенін айтпасақ та түсінікті. Біз бұл шолуымызда күллі тюркологиядағы антропонимиялық еңбектерге тұтастай тоқталмағанмен, олардың ең негізгі, басты саналатындарын атап өтіп, қысқаша болса да талдау жасауды мақұл көрдік.

Қазақ есімдері туралы мақалалар XIX ғасырдың екінші жартысынан шыға бастаған. Ондай алғашқы мақалаларға А. Е. Алекторовтың¹⁴, А. Диваевтың¹⁵ мақалалары жатады. Бұның екеуі де көлемі жағынан тым шағын, пікірлері де жұтаң еді. Бірақ алғашқы бастама ретінде олардың маңызы зор, аса жоғары бағаланады. Батыс қазақтарының этнографиясын зерттеген ғалымдар Р. Карутц, Р. Н. Харузин еңбектерінен де кісі аттарына байланысты материалдар барын көреміз¹⁶. Қазақ антропонимикасы туралы кейбір пікірлер, азды-кем этимологиялық талдаулар В. В. Бартольд, Ш. Ш. Уәлиханов, В. И. Даль, Н. Ильминский, А. И. Самойлович еңбектерінде де кездесіп отырады. Бірақ оны ғылым ретінде терең зерттеу, жолға қою жұмысы қолға алынбаған еді. Қазақ антропонимикасы Советтік дәуірде, қазақ тіл білімінің қауырт дамуымен байланысты ұдайы зерттеліп келеді.

Проф. Қ. Жұбанов «Қазақ сөйлеміндегі сөз тәртібінің тарихынан» деген тамаша еңбегінде біріккен тұлғалы кісі есімдерінің синтаксистік құрылысына ерекше назар аударып, жан-жақты талдау жасайды. Автор біріккен тұлғалы кісі аттары компоненттерінің орын тәртібін, синтаксистік құрылысын тексере отырып, олардың тілдік грамматикалық құрылысының даму

¹⁴ А. Е. Алекторов. Имена киргизов. «Оренбургский листок», 1868, № 4.

¹⁵ А. А. Диваев. К вопросу о наречении имен у киргизов. «Туркестанские ведомости», 1916, № 206.

¹⁶ Р. Карутц. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. СПб., 1910.

жайын, өзгеру сатысын, сонымен қатар бұл жөнінде бірден-бір құнды материал болатындығын көрсеткен. Тіліміздегі Қойлыбай, Малдыбай тәрізді есімдер мен Жылқыбай, Сиырбай, Түйебай секілді есімдердің мағыналық әрі құрылымдық жағынан бірдей еместігін аса көрегендікпен байқаған¹⁷. Мұндағы лингвистикалық заңдылықтың сөз тәртібіне, олардың орналасу принципіне сай болатыны еңбекте терең талданады. Жоғарыдағы біріккен тұлғалы есімдердің компоненттеріндегі *бай* сөзінің, біріншіден, мағынасына байланысты, екіншіден, зат есім, не сын есім ретінде қолдануына орай, бірінші иә екінші компонентте тұратынын көреміз.

Ғалымның бұл еңбегі қазақ антропонимика тарихында мәні зор тұңғыш еңбек санатына қосылады. Кісі аттары мен фамилиялары туралы алғашқы мақалалардың бірі проф. І. Кеңесбаев қаламынан туған еді¹⁸. Бұл мақалада қазақ есімдерінің дара, біріккен тұлғалары, араб-иран тілдерінен енгендер, фамилиялардың қосымшалары және олардың жазылуы, орфографиясы сөз болады. Кісі аттарының сөздік қорға тәндігі, жеке зерттеу объектісі болатыны және оларды шығу, қойылу ретіне қарай топтастыру, жіктеу мәселелерін проф. С. Аманжолов мақаласынан да көреміз¹⁹. Көне түркі есімдері жөнінде проф. Ғ. Мұсабаев, Ғ. Айдаров өз еңбектерінде көптеген материалдар берген²⁰. Тілдегі сөздер мен кісі аттарының жасалу заңдылықтарындағы ұқсастық, ондағы кішірейткіш, еркелеткіш, ұлғайтқыш жұрнақтардың қызметі, өзіндік ерекшелік сипаттары бар. Тілдегі осы өзекті мәселеге проф. Ғ. Мұсабаевтың «Қазақ тіліндегі кейбір кішірейткіш жұрнақтар» атты

¹⁷ Х. Жубанов. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, «Наука», 1966. стр. 49—55.

¹⁸ І. Кеңесбаев. Кісі аттары мен фамилиялары, «Еңбек майданы», 1939.

¹⁹ С. А. Аманжолов. Советтік тіл ғылымының даму негіздері, «Халық мұғалімі», 1948, № 10.

²⁰ Ғ. Ғ. Мұсабаев. Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан, I бөлім, Алматы, 1966, 91—100-беттер; Ғ. Айдаров. Язык орхонского памятника Бильге-Кагана. Алма-Ата, «Наука»; 1966, стр. 28—29.

мақаласы арналған ²¹. Автор кісі аттарындағы еркелеткіш *ш, қан, жан, тай* тәрізді жұрнақтардың семантикасы мен функциясын саралайды.

Кішірейткіш, сыйлау, құрметтеу қосымшаларының кісі аттарын өзгертіп, түрлендірудегі ролі тым ерекше ²². Бұл тілде жиі қолданылатын өнімді қосымшалар. Жалқы және жалпы есімдердің байланысы, бір-бірінен ерекшелігі және емле, жазу, орфография мәселелері жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен мектеп грамматикаларында үнемі айтылып келеді. Бұларға берілген анықтама мен түсініктеме тым қысқа, шағын болғанмен оқушылар біраз мағлұмат алары сөзсіз. Оның емлесі, жазылу мәселелерінің негізгі әсері мектептерде орнықты өтеді. Антропонимика мен топонимика өзара тығыз байланысты. Олар жасалуы әрі семантикалық тегі жағынан бір-біріне көп ұқсас. Қазақстан картасындағы көптеген елді мекендер, оронимия (тау, шың, шоқы, төбе атаулары), гидронимия (өзен, су, көл, құдық, бастау атаулары), микротопонимия (сай-сала, жайлау, шабындық, қыстау атаулары) кісі аттары мен фамилиялардан қойылған атаулар. Бұл екі ғылым арасындағы ұқсастықпен тығыз байланысты топонимистер: А. Әбдірахманов, Ғ. Қоңқашбаев, Е. Қойшыбаев, В. Н. Попова, О. Султаньяев еңбектерінен анық көреміз ²³. А. Әбдірахмановтың еңбегінде көптеген ортақ есімдердің этимологиясы талданып, мағынасы айтылады. Әсіресе бүкілодақтық, региональдық конференцияларда жасаған баяндамаларында бұл мәселелердің сыры жете толық шешімін табады.

Кісі аттары мен фамилиялардың жазылуы, емле мәселесі күні бүгінге дейін күн тәртібінен түспеген, талас мәселенің бірі болып келеді. Мұның өзі орфографиямыздың тарихымен, оның ережелерімен тығыз бай-

²¹ Ғ. Ғ. Мұсабаев. Қазақ тіліндегі кейбір кішірейткіш жұрнақтар, «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары», лингвистикалық серия, 6-шығуы, 1950, № 82; А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1964, 230—233-беттер.

²² Х. Махмудов, Ғ. Мұсабаев. Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1964, стр. 570.

²³ А. Әбдірахманов. Қазақстанның жер-су аттары. Алматы, 1959; Е. Койчубаев. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1966; О. Султаньяев. Казахские микротопонимы Кокчетавской области, образованные от личных имен. Сб. «Ономастика». М., «Наука», 1969, стр. 208—211.

ланысты. Кісі аттарының ережеге сай жазылуы 1940 жылғы емле заңында бар. Бұл ережелер туралы заңда фонетикалық және морфологиялық принципті қолдану айтылса, 1957 жылғы ережелер жинағы туралы заңда морфологиялық принципті ұстану берік еске алынды²⁴.

Осы ережелер негізінде кісі аттары мен фамилиялардың дұрыс жазылуы жөнінде мақалалар болды. Бұлардың бірі, газет беттеріндегі емле аладығын сынаса, екіншісі, кісі аттары мен фамилиялардың жазылуында емле заңын қатаң ұстануды насихаттады²⁵.

1963 жылы шыққан орфографиялық сөздікте жазылуы қиын кісі аттарының сөзтізбесі және кісі аттарының жазылуы туралы ереже берілді²⁶. 1950 жылдардан бастап қазақ есімдерін зерттеуге ерекше көңіл бөлінді. Жалқы есімдердің тарихи лексика, этнография, қоғам тарихымен тығыз байланысы ескеріліп, одан әрі тереңірек зерттей беруге жол ашылды. Бұдан кейін қазақ тіліндегі кісі аттары жөнінде кандидаттық диссертация қорғалып²⁷, ғылыми мақалалар да жарық көрді²⁸. Бұл мақалаларда кісі аттарының құрылысы, грамматикалық формалары, лексикалық мағыналары мен жасалу заңдылықтары сөз болды. Әсіресе араб, иран тілдерінен енген есімдердің табиғаты, фонетикалық өзгерістері, тілімізге ену жайлары өз шешімін тапты.

²⁴ «Қазақ алфавиті мен орфография ережелері». Алматы, 1957.

²⁵ М. Балақаяв: Кейбір газеттердің тіл өрескелдігі туралы, «Социалистік Қазақстан», 1958, 21 сентябрь; Т. Жанұзақов. Кісі аттарының жазылуы туралы, «Қазақстан мұғалімі», 1957, 27 июнь; Кейбір адам есімдерінің жазылуы туралы, «Лениншіл жас», 1961, 13 август.

²⁶ Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, Алматы, 1963, 527—557-беттер.

²⁷ Т. Жанұзақов. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1961, стр. 19.

²⁸ Г. Жәркешева. Кісіге ат қою тарихынан. Жинақ.— Қазақ тілі білімі мәселелері. Алматы, 1959, 33—37-беттер, Т. Жанұзақов. Қазақ тіліндегі кісі аттарының құрылысы мен сипаттары, «Известия АН КазССР», серия филология и искусствоведения, 1959, вып. 1—2, 13—18-беттер; Қазақ тіліндегі кісі есімдерінің тарихы жайынан, «Вестник АН КазССР», 1960, № 9, стр. 97—84; Қазақ тілі ономастикасының кейбір мәселелері. «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 3-басылуы, 1960.

Қазақ тіліндегі жалқы есімдер жоғары оқу орында-рындағы филолог студенттерге арналған оқулықтарда тым үстірт, өте кедей баяндалған. Жалқы есімдердің жалпы есімдермен және география, философия, тарих, этнография сияқты ғылымның басқа салаларымен байланысын көрсету, лексика-грамматикалық мағыналарын, стильдік функциясын жан-жақты ашу — студенттердің, сондай-ақ тілші мамандардың білімін арттырып, байыта түсуі сөзсіз. Осындай кемістіктің орнын толтырарлық жәрдемші құралдың бірі ретінде «Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» атты кітапша жарыққа ²⁹ шыққан-ды. Елімізде антропонимика мәселесі бойынша соңғы жылдары одақтық, аймақтық, республикалық конференциялар мен мәжілістер, семинарлар жиі өтіп жүр. СССР Ғылым академиясының Тіл білімі, Этнография институттары, СССР Географиялық қоғамы және Украин ССР Ғылым академиясының Ономастика комиссиясы мен Новосибирск, Томск университетінде өткізілген конференцияларда қазақ ономастикасы жайлы ондаған баяндамалар жасалды. Бұл баяндамалардың бірі этнотопоним, топоним, гидроним, этноантропоним ³⁰ жайлы болса, екіншісі таза антропонимдер ³¹ туралы болды. Бұл конференциялардың көтерген мәселелері және олардың ономастика ғылымын зерттеудегі пайдасы мен маңызы туралы арнайы хроникалық мақалалар жазылды. Қазір Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институты ономастиканың

²⁹ Т. Жанұзақов. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. Алматы, 1965.

³⁰ А. Абдрахманов. Отражение этнонимов в топонимике Казахстана. Всесоюзная конференция по топонимике СССР. Тезисы. Л., 1965, стр. 187—189; Е. Койчубаев. Нецветовая сущность топонимических компонентов «ак», «кара», «кок», «сары»; Там же, стр. 185—187; О. Султаньяев. Казахские микротопонимы Кокчетавской области, образованные из личных имен. В сб.: «Ономастика». М., «Наука», 1969, стр. 208—211.

³¹ Т. Жанұзақов. Из истории развития ономастики казахского языка. Вторая республиканская ономастическая конференция. Тезисы. Киев, 1962, стр. 198—202; Его же. Историко-этнографические связи топономастики Казахстана. Всесоюзная конференция по топонимике СССР. Тезисы. Л., 1965, стр. 189—191; Его же. Социально-бытовые мотивы в казахских личных именах. Всесоюзная конференция. Личное имя и проблемы антропонимики. М., 1968.

келешек перспективасына, оны зерттей беруге назар аударып отыр.

Қазақ тілінен бөлек түркі тілдеріндегі ономастика жайлы еңбектер тарихына да шолу жасап өтуіміз орынды сияқты. Ол еңбектерді екі дәуірге бөліп қараймыз. Олардың біріншісі — ертеде жазылған еңбектер болса, екіншісі — советтік дәуірдегі туындылар. Қолда бар материалдарға қарағанда, ономастика туралы бастапқы еңбектердің көбісі есімдердің сөзтізбесін, сөздіктерін жасаудан басталғаны байқалады³². Бұл еңбектің жалғасы ретінде іле-шала И. А. Износков еңбегі жарық көрді³³.

Көлемі әрі мазмұны жағынан бай, күллі түркі халықтарына ортақ еңбек — В. В. Радловтың әйгілі «Түркі тайпалары әдебиетінің үлгісі» кітабы негізінде жасалған Н. Ф. Катановтың алфавиттік көрсеткіші³⁴. Бұл кітапшаларда түркі есімдері алфавиттік тәртіппен беріліп, мағыналары айтылады. Сөйтіп, олар басқа түркі халықтары есімдерімен салыстырылып отырған. Автордың бұл тамаша жұмысты жасауда көп еңбек сіңіргенін байқау қиын емес. Сол заманда жазылғандардың ішінде материалы бай, көлемдісі В. К. Магницкийдің «Чуваш есімдері» атты еңбегі. Автор бұл еңбегіне алғы сөз ретінде шағын мақала жазған. Чуваш халқының көне есімдерінің шығу тарихын баяндап, құрылысы мен құрамын анықтаған. Бұл еңбекте 5000-ға жуық көне чуваш есімдерінің тізімі бар³⁵. Олардың көпшілігі қазақ есімдеріне тым ұқсас та үйлес. Түркі халықтарының тарихын, әдебиеті мен тілін зерттеуші ғалымдар

³² Алфавитный список древних исторических инородческих имен, преимущественно встречающихся в исторических и юридических актах и служащих к объяснению названий населенных местностей Казанской губернии (Сост. Н. И. Золотницкий). Труды VI археологического съезда в России, т. I. Казань, 1883, стр. 154—160.

³³ И. А. Износков. О личных инородческих именах. Труды IV археологического съезда в России, т. I. Казань, 1884, стр. 149—153.

³⁴ Н. Ф. Катанов. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в первом томе «Образцов народной литературы тюркских племен», собранных В. В. Радловым. СПб., 1888, стр. 34; Н. Ф. Катанов. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся во втором томе «Образцов нар. лит...». СПб., 188, стр. 83.

В. А. Гордлевский, А. И. Самойлович балаларды тәрбиелеу, оларга ат қою жайында жазған³⁶. Бұл мақалаларында ел арасындағы әдет-ғұрып, ырымдар жайлы, жас өспірімді тәрбиелеу мәселелері туралы айтылады. А. И. Самойлович осымен қатар қырғыз, алтай ертегілері мен аңыздарындағы жалқы есімдердің, Н. Бравин, И. Беляев түркі тайпаларының этникалық құрамы туралы көрсеткіштерін жазды³⁷.

Советтік дәуірде көптеген түркі тілдеріндегі ономастика жөнінде жеке ғылыми мақалалар шығып, сөздіктер соңында кісі аттарының тізбелері беріліп отырылды³⁸.

Өзбек тіліндегі антропонимика мәселесі соңғы жылдары өнімді зерттеліп келеді. 1965 жылы Өзбек ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтында «Өзбек тілінің антропонимикасы» деген тақырыпқа диссертация қорғалды³⁹. 1966 жылы осы диссертация-

³⁵ В. К. Магницкий. Чувашские языческие имена. «Известия общества археологии, истории и этнографии», т. XXI, вып. 2. Казань, 1905.

³⁶ В. А. Гордлевский. Рождение ребенка и его воспитание. «Этнографическое обозрение», 1910, № 3—4; К личной ономастике у османцев. «Древности восточные», т. 4, 1913; А. И. Самойлович. К вопросу о наречении имени у турецких племен. «Живая старина», 1911, вып. 4.

³⁷ А. И. Самойлович. Указатель собственных имен к казах-киргизским и алтайским преданиям, легендам и сказкам. «Живая старина», вып. 11, 1916; Н. Бравин, И. Беляев. Указатель племенных имен к статье Н. А. Аристова «Заметки об этническом составе тюркских племен и сведения о их численности». Зап. Русск. геогр. общ-ва по отделению этнографии, вып. 11, т. XXVIII, 1903.

³⁸ А. А. Сатыбалов. К вопросу о личной ономастике у кумыков. «Советское языкознание», 1936, вып. 2; Н. А. Баскаков. Грамматика каракалпакского языка, ч. II; Хакасско-русский словарь. М.—Л., 1954; С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., Изд-во АН КазССР, 1952, см. приложение; З. Б. Мухаммедова. К вопросу о личной ономастике у туркмен.— Труды Ин-та яз. и лит-ры АН Туркмен. ССР, 1957, вып. 2, стр. 34—48; Э. Бегматов. Антрополоксемалар хахида. «Ўзбек тили ва адабиети», 1965, № 2, 63—65-беттер; Г. Ф. Саттаров. Некоторые вопросы татарской антропонимики.— В кн.: «Вопросы истории, филологии и педагогики». Казань, 1965, стр. 68—72 и др.

³⁹ Э. Бегматов. Антропонимика узбекского языка. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1965, стр. 68—72.

лық еңбектің негізінде кітапша ⁴⁰, ал 1968 жылы сөздік шығарылды ⁴¹.

Сөйтіп, антропонимиканы зерттеу түркі тілдерінің көбінде кеңінен қолға алынып отырса, кейбір түркі тілдерінде бұл жұмыс жаңадан жанданып, зерттеу жұмысы жүргізіле бастауда.

⁴⁰ Э. Бегматов. Номлар ва одамлар. Тошкент, Узбекистон ССР «Фан» нашриети, 1966, 51-бет.

⁴¹ Я. Менажиев, Х. Азаматов, Д. Абдурахманов, Э. Бегматов. Исмингизнинг маъноси нима? Тошкент, Узбекистон ССР «Фан» нашриети, 1968, 98-бет.

2 ТАРАУ

АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ШЫҒУ, ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫ

Антропонимия (гректің *anthropos* «кісі» және *опо-та* «ат», «есім» деген сөзі) деп бір тілдегі яки бір облыстағы кісі аттарының жиынтығын айтады. Жер жүзі халықтарының бәрінде әрбір кісінің өзіне тән аты-жөні бар. Адамзат қоғамында есімі, аты жоқ адам кездесуі мүмкін емес. Бірақ кейбір елдерде фамилиясыз, фамилия иемденбейтін адамдар ұшырасуы мүмкін (кейбір мәліметтерге қарағанда, исландықтарда фамилия болмайды екен). Жалпы адам баласының бірінен-бірін ажырату үшін ат қоюы, белгілі бір есіммен аталуы, қай заманда, қашан шыққандығы туралы ғылымда деректер баршылық. Адамға ат қою дәстүрінің сонау рулық қоғамнан барын, сол заманның өзінде-ақ әркімнің атының болғанын Морган айтып кеткен¹. Ал адам есімдерінің рулық, тайпалық қоғамдарда ерекше мән алып, тиісті дәрежеде қызмет еткенін Ф. Энгельс те жазған: «Әрбір рудың белгілі бір есімдері немесе бірнеше ұқсас есімдері болады, ол есімдермен бүкіл тайпа ішінде сол рудың өзі ғана пайдалана алады, ендеше әрбір мүшесінің есімі де оның қай рудың адамы екенін көрсетеді»².

Қазақ есімдері де санаулы жыл ішінде тосыннан пайда бола қалмаған. Оның өзіне тән тарихы, шығу, пайда болу жолы бар. Қазіргі есімдеріміздің ішінде

¹ Льюс Г. Морган. Древнее общество (перевод с английского под ред. М. О. Косвина). Л., 1935, стр. 17—46.

² Ф. Энгельс. Семьяның, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы. Алматы, 1948, 106-бет.

сол ерте замандарда шығып, көненің қарт куәсі, жұрнағы ретінде өмір сүріп келе жатқандары да, орта ғасырға тән және жаңа дәуірде жасалғандары да көп.

Антропонимия (кісі аттары) тіл тарихын зерттеуде құнды да бағалы мұра. Қолданудан әлдеқашан шығып қалған тілімізге тән жалпы есім сөздер антропонимияда сақталып отыр. Мәселен, *Ардақ, Байсал, Ораз, Жора, Жекен* т. б.

Антропонимдер адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Олардың кейбір топтары қазақ ауылының ертедегі тіршілік, іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Мәселен, төрт түлік малға, шаруашылық, тұрмыстық сөздерге байланысты есімдер. Халықтың әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлері мен кісі аттарының арасында тозбас желі бар. Кісі аттарына байланысты жиналған мыңдаған мысалдарды және есімдердің морфемын талдап қарағанымызда, құрылысы, лексикалық материалы, фонетикалық ерекшеліктері жағынан олардың әр кез, әр дәуірге тән екенін бірден байқаймыз. Шындығында бұлай болудың өзіндік сыры бар. Өйткені әрбір кісі аты өзінің шыққан заманы мен дәуіріне, оның тілдік заңына тікелей байланысты. Соған орай олардың шығу себебін дәлелдейтін алуан түрлі тарихи жайлар мен сан қилы оқиғалар бары аян.

Халқымыздың ғасырлар бойы басынан кешірген өмір жолында табиғат пен аңға, құсқа сыйыну, ай мен күнге табыну, хайуандардан ит, қасқыр, бұқа сияқтыларды тотем ету — бәрі кісі аттарының қойылуына әсер етпей қоймады. Осымен қатар, көрші-қоңсы елдермен араласу, шет елдермен байланыс жасау нәтижесінде тілімізге мыңдаған сөздермен қатар, кісі аттарының да еніп отырғаны мәлім. Қазақ халқының құрамына енген бөлек тайпалар мен рулардағы кісі аттарының сіңіп кетуінен болған *субстрат, суперстрат* құбылысы да антропонимдер құрамын едәуір байытқан.

Олай болса, бұлар да халқымыздың асқақ қиялы мен ұшқыр ойынан туған, тарихымен біте қайнап, бірге жасап келе жатқан бай ауыз әдебиеті мен мәдениетінің сарқылмас мұрасы іспетті мол қазынаның бірі деп түсінгеніміз абзал. Ал фольклордың халық тарихында ролі үлкен екені баршамызға мәлім. Ол — ха-

лық ойынан туған қауымдық шығарма. Көркем әдебиетті, әсіресе, жазба әдебиетті дамытуда фольклордың маңызы орасан зор. Ал халық антропонимиясын байытудағы фольклордың орны тым ерекше. Ондағы кейіпкерлердің есімдері мен образдары бүгінгі ұрпақтарға жетіп, өмірде, күнделікті тұрмыста әлі де кеңінен қолданылып жүр. Фольклор туралы, ондағы кейіпкерлер жайында, олардың есімдерінің лингвистикалық табиғаты жөнінде А. М. Горький былай дейді: «Наиболее глубокие, яркие, художественно совершенные типы героев созданы фольклором, устным творчеством трудового народа. Совершенно таких образов, как Геркулес, Прометей, Святогор, Василиса Премудрая, иронический неудачник Иван — Дурак и, наконец, Петрушка, побеждающий доктора, попа, полицейского, черта и даже смерть, все это образы, в которых гармонически считались рация и интуиция, мысль и чувство»³.

Бұдан кейіпкерлердің іс-әрекетінің есімдерімен сай келетінін көреміз. Демек, қазақ фольклорындағы кейіпкер есімдерінің құрылысы, тілдік ерекшелігі, образ тұтастығы көптеген тарихи жайларды ашып берері сөзсіз.

Жер жүзі халықтары тарихында, олардың тұрмысы мен тіршілігінде ұқсас жәйттар көп-ақ. Тіпті қуаныш пен сүйініш, қайғы мен уайым, әділдік пен рақымдылық, махаббат пен зұлымдық барлық халықта бар ортақ қасиет. Сол тәрізді ұқсастықты мәдениет пен әдебиет, өнер мен шаруашылық салаларынан да кездестіреміз.

Ал тілдер тарихындағы байланыс пен ұқсастыққа келсек, бұл да жиі кездесетін құбылыс. Осындай ұқсастықтар антропонимия өмірінен де байқалады. Олардың мағыналық кейде формалық жағынан ұқсас, үндес келіп отыруы кездейсоқ жай емес. Хайуандар мен аңдардың, құстар мен жәндіктердің, болмаса табиғат құбылыстарының аттарынан жасалған кісі аттары көптеген халықтарда бар, жиі кездесіп отыратын жай. Мәселен, *Волков, Бугаев, Беркутов, Соколов, Козлов, Лисицин, Медведов, Зайцев* орыс тілінде болса, *Адольф, Вольфганг* немістерде, *Бөрі, Бөрібай, Итбай, Бұқа, Бұ-*

³ С. Наровчатова. Фольклор. «Наука и жизнь», 1969, № 11, стр. 84.

қабай, Қоянбай, Бүркіт, Сұңқар қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен тілдерінде бар. Сондай-ақ, кейбір орыс, қазақ тіліндегі антропонимдердің айтылуы, формасы басқа болғанмен мағынасы ұқсас келетінін байқаймыз. Оны мына масалдар анық көрсетеді.

Орыс тілінде

Қазақ тілінде

Светлана, Света	Сәуле
Надежда	Үміт
Любовь	Сүйімхан, Сүйкім.
Богдан	Құдайберген, Алдаберген
Слава	Даңқ
Злата	Алтын
Серебрякова, Серебренников	Күмісбек
Софья	Дана
Дамир	Бейбіт
Лев	Арыстан
Зайцев	Қоянбай
Лисицин	Түлкібай т. б.

Орыс тілінде үй жайуандарының аттары ерте кезде кісі аты ретінде қойылғанмен, қазіргі кезде қойылмайды. Сондықтан олардың көбі тек фамилия ретінде ғана сақталып қалған.

Қазақ антропонимдерінің құрылысы жаңарып, көбейе түсуі ислам дінінің тарауымен де байланысты болды. X ғасырдан бастап ислам діні қазақ даласының түкпір-түкпіріне тарап, мүмкіндігінше сіңісе бастайды. Сөйтіп, мұсылман дінінің ықпалы күшті болып, тұрмыстық, қоғамдық жағдаяттың барлық саласына әсерін тигізді. Бұл кездерде тілімізге мыңдаған сөздер мен сөз тіркестері, кісі аттары мен этнонимдер енді. Араб тілінен енген есімдердің көбеюі төл есімдеріміздің дамуына белгілі дәрежеде тежеу жасап, кедергі болды. Бірақ, халық арасында төл сөзімізден есім қою дәстүрі кеңінен қолдау тауып отырғаны аян. Ал араб-иран тілдерінен енген есімдер болса, халық тілінде бас-тапқы тұлғасында айтылмай, аса қатты дыбыстық өзгеріске ұшырап, жаңа формаға ие болып отырды. Қазақ есімдері әсіресе XV—XVIII ғасырда құрамы жағынан байып, толыса түсті. Мұның өзі әлеуметтік қоғамның дамуымен байланысты құбылыс еді. Бұл дә-

уірлерде, алдымен, қазақ тайпаларының негізінде біртұтас қазақ халқы қалыптасқан, нығайған кез еді. Осымен байланысты жер мен жер, ел мен ел байланысы нығайып, жалпы халықтық әдет-ғұрып, тіл бірлігі күшейе түседі. Бұрын Қазақстанның бір ғана жерінде айтылатын өлең-жыр, ертектер, алуан түрлі сөздер мен кісі аттары енді басқа жерлерге де тарап, барып жатады.

Сөйтіп, қазақтың ең даласындағы мәдениет пен тіл бірлігі, әдет-ғұрып, салт-сана тұтастығының негізі халықтың жер, территория бірлігіне байланысты болған еді. Әлбетте, халықтық тілде диалектілік айырмашылық болғаны сияқты кейбір салт-сана, әдет-ғұрып негіздерінде де жергілікті халыққа тән ерекшеліктің болғаны белгілі. Осындай ерекшелік антропонимия (кісі аттары) өмірінде де болады. Антропонимдердің көрсетіп отырған дәуірлерде көбейіп, сан жағынан арта түсуінің тағы бір себебі, халықтық этнографиямен де ұштасып жатады. Мыңдаған кісі аттары әдет-ғұрып, салт-сана, ырым мен дәстүрлерге байланысты қойылып отырған. Әрине, ол дәстүр мен салт-сананың көрсетіп отырған дәуірге ғана тән емес, тамырлары тереңге кететіні де белгілі. Әйткенмен ол этнографиялық ұғым мен сенімнің кеңірек етек алып дами түсуі бұл кезде ерекше дамығаны байқалады. Сонымен, жоғарыдағы айтылған барлық дәуірлерге тән немесе аздап болса да қатысы бар антропонимдердің тіліміздің көне тарихын, лексикалық қорын айқындай түсуде септігін тигізери сөзсіз.

Қазақ антропонимдерінің құрылысы жағынан жетіліп, құрамының байып отырған кезі — Советтік дәуір. Қазіргі тіліміздегі антропонимдер құрамында барлық дәуірге тән антрополексемалар бар. Әсіресе бұл дәуірде жасалған антропонимдер жаңа форма, мазмұнға ие болып отыр. Бұл күнде дәстүрлі есімдермен қатар, жарқын дәуірімізге лайықты мыңдаған антропонимдер пайда болды. Олардың өскен, өркендеген заманымыздың мәдениеті мен өнерінің, ғылымы мен техникасының негізінде жасалғаны мәлім.

Сайып келгенде, тіліміздегі антропонимдердің шығу, даму негізі халқымыздың өткендегі тіл және азаматтық тарихымен тікелей байланысты болса, олардың типтерінің шығу, пайда болу жолдарын белгілі бір дәуірлерге бөліп қарамайынша, тиісті дәрежеде талдау

жасауымыз мүмкін емес. Қазіргі тіліміздегі кісі аттарының көбісі шығу тарихы жағынан көне түркі заманы мен орта ғасырларда пайда болған антрополоксеманың жалғастары (приемниками) болып саналады. Олардың көне түркі есімдерімен түбірлес, мағынасы үндес, жасалу тәсілі мен құрылысы жағынан ұқсас келуінің сыры да осында. Бұл жай — жалпы түркі тілдеріне тән, ортақ құбылыс. Өйткені ол дәуірде түркі халықтары жеке бөлінбей, біртұтас ел болып, шаруашылықтары, күнделікті тіршілігі, діні мен әдет-ғұрпы ортақ болған кез еді. Бұл ортақ қасиеттер соңынан олардың жеке халық болып өсіп, дамыған кезінде де ізін сақтаған. Олай болса, тіліміздегі көне заманға тән, жалпы түркі халықтарының ортақ есімдері туралы да осыны айтуымыз жөн.

Сонымен, тіліміздегі антропонимдердің тарихын, шығу, пайда болу кезеңдерін талдағанда, бір заманға тән телімей, бірнеше дәуірге бөліп қарауымыз керек. Қазақ антропснимиясының даму тарихынан төрт дәуірдің көрінісі байқалады.

Бірінші дәуір — көне түркі заманын, яғни V—VIII ғасырлардағы антропонимдерді қамтиды. Бұл дәуірде үй хайуандары мен жабайы аңдардың, табиғат атаулары мен өсімдіктердің және қымбат металдардың атаулары кісі аты ретінде қойылып отырған. Мысалы: *Айкүн, Айжарық, Айтолық, Айтолды, Күнай, Күнсұлу, Күнтуар, Бөрі, Барысбек, Арыстан, Бұқа, Түлкібай, Қоянбай, Алтын, Күміс, Қаршыға, Сұңқар* т. б. Ол кезде ай мен күнге табыну, табиғатты, аңды, құстарды ерекше күш санау, кейбір хайуандарды (мәселен, бөрі, ит, бұқа) шыққан тегіміз, біздің ата-бабамыз деп, тотем ету жайлары басым болғаны мәлім. Мұндай пікірлер — белгілі бір халықтың ономастика ғылымын зерттеп жүрген ғалымдардың көбіне ортақ, үндес екенін көреміз. Бұл жөніндегі пікіріміз кандидаттық диссертацияның авторефератында және зерттеу еңбегімізде айтылған-ды.

«Ай мен күнге, тау мен өзен, көлге табынып сыйыну нәтижесінде шыққан есімдер мыналар еді: *Айсұлу, Айжарық, Айқан, Айдай, Күнай, Айкүн, Таутай, Таубай, Көлбай, Көлтай*»⁴. Кейінірек бұндай пікірді түрік-

⁴ Т. Жанузаков. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1961, стр. 5.

мен ономастикасын зерттеуші З. Б. Мұхаммедова: «Древнейшими, на наш взгляд, следует считать имена, восходящие к названиям атмосферных осадков, солнца, луны, растений и животных»⁵ деп жазса, өзбек антропонимикасы туралы Э.Бегматов: «Имена, Тангриберген, Тангриберди, Тангрикул, Қуанышбек, Ойзада, Ойкон связаны с культом неба, солнца и луны являются ярким свидетельством поклонения и почитания людьми этих небесных и наземных «божеств»⁶,— дейді. Бұл пікірдің системасы бөлек тілдер ономастикасын зерттеуші ғалымдар еңбектерінен де орын алғанын анық көреміз. Н. П. Капул япон есімдері туралы айта келіп, «Морфемный состав этих имен иллюстрирует процветавшие в древней японии Культ неба и небесных светил — солнца и луны, культ огня и света»⁷ деген пікірге келді. Молдаван антропонимиясын зерттеуші ғалымдар да Луна (ай), Соаре (күн), Лупу (бөрі) тәрізділерді алғашқы есімдер қатарына жатқызады⁸. Ал хайуандар аттары негізінде қойылған Бөрі, Итбай, Күшік, Бұқа тәрізді кісі есімдерінің сөз етіп отырған бірінші дәуірге тән екенін қазақ тілінен басқа да тілдер материалдары дәлелдейді. Ерте заманда (III—IV ғ.) түркі халықтарында бөрі, бұқа тотем болғаны жөнінде көптеген ғылыми еңбектерде мол мәліметтер бар⁹.

Өгізді әулие санау, аспанды ұстап, тіреп тұрған көк өгіз деген халық ұғымы ертеден айтылады. *Бұқа*, *Бұқай*, *Бұқабай*, *Өгізбай* тәрізді кісі аттары осы көне ұғыммен байланысты қойылған болса керек.

Қорыта келгенде, тіліміздегі бірінші дәуірге жатқызып отырған кісі аттарының басқа системалы тілдер тарихында да шығуы жағынан алғашқы болып саналатынын көріп отырмыз.

⁵ Б. Мухаммедова. Личная ономастика у туркмен. Сб. «Питання ономастики», Київ, 1965, стр. 151.

⁶ Э. Бегматов. Антропонимика узбекского языка. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1965, стр. 7.

⁷ Н. П. Капул. Очерки японской ономастики. Автореф. канд. дисс., М., 1965, стр. 8.

⁸ А. Еремия, М. Косничану. Личные имена. Кишинев, изд-во «Картэ молдовеняскэ», 1968, стр. 24.

⁹ М. Губогло. Гагаузы. «Наука и жизнь», 1965, № 10, стр. 100; Ц. Б. Цындендамбаев. Периоды истории бурят по данным пережитков тотемных культов. Материалы межвузовской конференции. Томск, 1969, стр. 135.

V—VIII ғасырларға тән жазба ескерткіштерде кездесетін күрделі тұлғалы кісі аттары және кісі аттарын жасауға арқау болған компоненттер қазіргі түркі тілдерінде түгелдей сақталмаған. Өйткені оларды тудырған, тиісті дәрежеде қолданған қоғамдық қатынас, дәуір түбімен өзгерді. Дегенмен, ол антрополексемалардың кейбіреулері біздің заманымызға жетіп отыр. Сол замандағы кісі аттарының жасалу үлгісі, принципі мен лексикалық номинациясы тіпті кейбір компоненттері қазіргі антропонимдер системасында сақталып қалған. V—VI ғасырлардағы түрік мемлекеті туралы жазылған Л. Н. Гумилевтің «Древние тюрки» атты еңбегінде берілген есімдер, титулдар мен лақап аттар ішінде қазіргі антропонимге ұқсастары өте көп. Ондай ұқсас есімдерді айтып отырған кітаптан кездестіруге болады. Бұл көне түркі ономастикасының этимологиясын, шығу тарихын тереңірек зерттеу күллі тюркологтардың ортақ міндеті. Келешек зерттеушіге және оқушы қауымға пайдасы тиер деген үмітпен сол ескерткіштер мен тарихи деректердегі антропонимдердің және кейбір лауазым сөздердің тізбесін беріп, сәйкес жерінде қазіргі кісі аттарымен салыстыруды жөн көрдік.

Көне түрік тілінде	Қазіргі қазақ тілінде
Айдынлық	Айдын + ғали
Ақ баш	Ақбас
Алп, Алпәр	Алпар (Алп + ер)
Алп Көгшин	Алып
Аккул	Аққұл
Алтун	Алтын
Алту	Алты + басар
Анар	Анар, Анаргул
Апа тархан	Тархан, Дархан
Амрак	Әмрек
Арслан, Арсила	Арыстан
Ачим	Әшім
Базқақан	Базыбек
Бай апа	Бай + ол, Бай + пас
Багадур	Батыр
Барс баг	Барысбек
Бек	Бек
Бегю каган	Бегім

Боке-хан
Бури-шад, Бури-хан
Бұға, Буга
Будун
Бумын хан
Бөңгү чур
Дулухан
Еркин
Жангар
Эр-бег-шад
Иль-хан
Иарук тегин
Ирбис хан
Кабай
Қара кан
Кулуг Туган
Кулун-бек
Куни Тириг (Къунь-
ытьрь)
Кун сенгун

Кутлуг
Кучук-хан
Кушрак
Кюль тардуш
Кюль-тегин

Мөңке
Орыз
Сулу
Тонг — шад

Тон — джабгу — хан
Тэнгри — хан
Торэмен
Толяш билге
Туман
Тузбай
Тюзел — бек

Бөке, Бөкей, Бүке
Бөрі, Бөрібай
Бұқа
Бодан
Боман
Мөңгілі
Дулат
Еркин
Жангір, Жәңгір
Ербек
Әлхан
Жарық
Ілбіс
Қабай
Қарахан
Күліктай
Құлынбек — Құлынбай

Күніш
Күн — Күнтуар, Күнжан
есімдерінің сыңарында
тұрады
Құтты + бай
Күшік, Күшікбай
Құсжан, Құсан
бұл күл сөзі қазіргі
Күлтелев, Күлшашаров
сияқты фамилиялар мен
есімдердің құрамында
келеді
Мөңке
Ораз
Сұлу
салыстырыңыз:
Таңқаров, Таңқаев

Тәңірберген
Төре + хан, Төре + бек
Төлеш
Тұман + бай, Түмен + бай
Түзбай
Түзелбай

Ураган, Урал
Шугай
Шоғур
Шоно
Эрен

Орақ
Шығай + бай
Шоқыр
Шона
Эрен

Бұл сөзтізбеде көрсетілген есімдер мен кейбір титул, лауазымды білдіретін сөздер негізінен қазіргі тіліміздегі кісі аттары мен қарапайым лексикадан алшақ емес екенін байқатады. Оның есесіне, кейбіреулері қазіргі тілде сақталмаған немесе айтылмайтын сөздер мен есімдер болып отыр. Сөзтізбедегі есімдер мен сөздердің транскрипциясы мен мағынасын көрсете алмадық. Біз жоғарыдағы пікірімізді тағы қайталасақ, бұл тек дайын материал ғана. Оны лингвистикалық тұрғыдан анализ жасау келешектің міндеті. Осы көрсетілген сөзтізбе материалдың өзінен-ақ тіліміздегі антропонимдердің V—X ғасырлардағы шығу, даму тарихын болжау қиын емес сияқты.

Ескерткіштердің тексін оқып, талдауда, лексикалық құрамы мен грамматикалық құрылымын, синтаксистік конструкциясын зерттеуде В. В. Радлов, С. Е. Малов, И. А. Батманов, В. И. Насилов, Ғ. Айдаров т. б. көп еңбек етті. Бұл Орхон-Енисей жазбаларындағы жалқы есімдерді талдауда тарихшылар мен лингвистер арасында әр түрлі болжам, пайымдаулар мен көзқарастар болды. Сондықтан Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі ономастиканы талдау тарихшылар Я. Бичурин, П. М. Грумм-Гржимайло, В. В. Бартольд, А. Бернштам, Л. Н. Гумилев еңбектерінен де көрініс тапты.

Ескерткіштегі ономастиканың саны мен құрамы әр түрлі. Бұлардың ішінде, әсіресе, антропонимия материалдары көбірек көңіл бөледі. Олардың құрамы, жасалу тәсілі, құрылымдық (структуралық) типі, қоғамдық-әлеуметтік функциясы топоним мен этнонимдерден әлдеқайда кең. Структуралық типіне сай ол ономастиканы былайша бөлуге болады: 1) дара тұлғалы, 2) туынды тұлғалы, 3) екі құрамды, 4) көп құрамды немесе күрделі тұлғалы.

1) Дара тұлғалы есімдер: а) антропонимдер: Анар, Әсин, Умач, Йола, Буга, Чур, Тонг, Барс, Баз, Воги, Куч; б) топонимдер: Кәм (Енисей өзені), Әртіс, Сәлә-

нә (Селенги), Тама; в) этнонимдер: Аз, Огуз, Тюрк, Чік т. б.

2) Туынды есімдер: а) антропонимдер: Шувуш, Макрач, Туран, Кутлуг, Уграч, Толаш, Туграк; б) топонимдер: Тогла, Өтукән, Көгмән, Болчу, Орпән т. б.; в) этнонимдер: Карлук, Тардуш, Тангут, Төләс, Басмыл, Согды, Табач т. б.

3) Екі құрамды есімдер: а) антропонимдер: Баз Каган, Кул Тегин, Кушу Тутук, Ал Туган, Алп Туран, Түз Бай, Карахан, Күні Тіріг, Күлүг Чур, Күч Барс, Күлүг Туган т. б.; б) топонимдер: Алтун йыш, Чуш башы, Ыдук баш, Тәмір Капуг, Көк Өңуг, Кара Көл, Кадыркан йыш, Тогу балык, Бәш балык, Ак Тәрмель т. б.; в) этнонимдер: Кыркыз, Уйгур, Онок, Токуз татар, Токуз Огуз, Үч Огуз т. б.

4) Күрделі тұлғалы есімдер: а) антропонимдер: Ал Туган Тутук, Яш Ақ Баш, Чочук Бөрі Саңун, Үчін Куліг Тіріг, Уруңу Күліг Ток Бөги (т), Ынанчы Кулүг Чігші баг, Түз бай Күч Барс Кулуг т. б. Топоним мен этнонимдердің жасалуында күрделі тұлғалы тип байқалмайды. Жоғарыда көрсетілген мысалдардан байқап отырғанымыздай, екі құрамды және күрделі тұлғалы есімдердің компоненттері: *Улуг, тутук, алп, тіріг, кулуг, куч, тегин, ынамчы, каган, кан, баг, билге, бөри, барс* т. б. Бұл сөздердің бәрі көне түріктер қоғамында әлеуметтік-саяси терминдер ретінде қолданылып, сол кездегі адамдардың қоғамдағы орнын, титул, атақ-дәрежесін көрсеткен. Ал күрделі есімдермен қатар тұрғанда ол адамның ерлік, батырлық қасиетін т. б. ерекшелігін білдіретін эпитет ретінде де жұмсалған. Бұл сөздердің семантикасы мен талдау жүйесі В.В. Радлов, С. Е. Малов, А. Н. Бернштам, Н. А. Баскаков, И. А. Батманов еңбектерінде әрқилы.

С. Е. Малов *кутлуг* — бақытты, *тіріг* — тірі, *күні* — адал, берілген, *алп* — алып, дәу және *тутук, баг, ел, чур, чигши, уруңу* сияқты сөздерді шен, дәрежені білдіретін сөздер деп түсіндіреді¹¹. *Кулуг* сөзін В. В. Радловтан соң С. Е. Малов «аталған, даңқты» деп түсіндірсе, И. А. Батманов қазіргі шор тіліндегі «данышпан», тува тіліндегі «алғыр, ұшқыр» сөздерімен төркіндес

¹¹ С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Л., 1952, стр. 81.

дейді. Бұл категориядағы сөздер кейіннен И. А. Батманов еңбегінде айқын сараланады. Шен, дәреже, титул, атаққа тән деп: *кам, баг, бай, тегин, чур* (ең жоғарғы титулдардың бірі), *тутук* (ру басы) *саңун* (қолбасы), *ыначы, катун* (ханзада, бикеш) тәрізді сөздерді жатқыза-са, эпитеттерге: *бөри, барс, билге* сөздерін жатқызады. Бұлардың бәрі де Орхон-Енисей, Талас ескерткіштерінде көп кездеседі. И. А. Батманов жоғарыда көрсеткен атақ-дәреже, шен мен титулға байланысты сөздердің де, ол атақ-дәреже, титулдардың да қоғам өзгеруімен байланысты қазіргі түркі тілдерінде қолданылмайтынын дұрыс айтады ¹².

Қазіргі түркі халықтары тіліндегі кісі аттарының құрылысы, жасалу тәсілдері көне түркі есімдерінің типіне сәйкес. Олардың форма сәйкестігі, лексикалық номинациясы т. б. есім жасаудағы көне дәстүрлердің біздің заманымызға шейін жетіп, сақталып отырғанын көрсетеді.

Енисей дәуіріндегі кісі аттарының қазіргі түркі тілдерінің көбінде сақталып отырғаны мұның толық айғағы бола алады. Оны мына мысалдардан анық көреміз. Тува тілінде Ақбаш, шор тілінде Ақпаш, қазақ тілінде Ақбай, Ақбас, тувада Буга, қазақта Бұқа, тувада Мөңге, қазақта Мөңке, тувада Тарган, қазақта Дархан, Тархан, шор тілінде Чарык, қазақ тілінде Жарық т. б.

Ономастика материалдарына жіті көз жіберсек, жоғарыда айтқан титул, шен, атақ-дәрежеге байланысты термин сөздердің кейбіреулерінің қазіргі түркі тілдеріндегі кісі аттарының компоненттерінде сақталып отырғанын анық көреміз. Мысалы: тува, қырғыз тілдерінде Қушбек, қазақ тілінде Құсбек, шор тілінде Кушпег, тува, қырғыз, қазақ тілдерінде Қарабай, Сарыбай, Шору, Борубай, Бөрібай т. б. Орхон-Енисей ескерткішіндегі және көне тарихи жазбалардағы көптеген сөздердің қазіргі кісі аттары ретінде кездесетінін көрсете кету орынды сияқты. Мәселен, Багадур, Ябгу, Бүке есімдерін талдап көрейік. Қазіргі тілімізде кеңінен қолданылып жүрген Батыр, Батырхан, Батырбек, Байбатыр тәрізді есімдердің *батыр* компоненті көне ескерткіштерде *Багадур* тұлғасында кездеседі. Біздегі

¹² И. А. Батманов и др. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1952, стр. 93.

батыр сөзі осы *бағадурдың* өзгерген түрі екені даусыз. Ал *Жабатай*, *Жабағы*, *Жапақ* тәрізді есімдердің бастапқы тұлғасы көне түркі тіліндегі *ябга*, *ябгу* болса керек. О баста титул ретінде қолданылған бұл сөз бара-бара дыбыстық деформацияға түсіп, ерекше өзгергенін байқау қиын емес. Оны былайша түсінеміз: *Ябга* > *яб-гу* > *Жабға* > *Жаба* > *Жабағ* > *Жабағы*.

Бұл күнде тілімізде сирек болса да кездесіп, қолданылып жүрген антропоним *Бүке*, *Бөке*, *Бөкей* көне түркі тілінде көбіне кісі аты емес, лақап ат ретінде «батыр, ер» мағынасында қолданылған. Мұны қарапайым адамдар емес, хандар иемденген. Мәселен, түріктер ханы *Қара Журун Турк* алып денелі, зор тұлғалы болғаны үшін *Бокэ* атанған. Атақты *Билге ханның* лақап аты да *Богю* «батыр» болған. Бұл сөз осы күнгі алтай, өзбек, ұйғыр, осман түрік тілдерінде жалпы есім сөз ретінде *викӱ*, *пӱкӱ*, *бӱкӱ* — «батыр», «ер», «палуан» мағыналарында айтылады. Минусинск музейі ескерткішіндегі *Шогур*, *Ярук Тегин*, *Алп Турган*, *Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі Қапаган* антропонимдеріне қазіргі қазақ тіліндегі *Шоқыр*, *Жарық*, *Әли*, *Анар* есімдері сай келеді.

Сол тәрізді көне түрік хандары мен тарихи қайраткерлерінің есімдері *Кюль-Тегин*, *Кутлуг*, *Тоньюкук* т. б. лексика-семантикалық жағынан қазіргі қазақ, ұйғыр, өзбек, азербайжан тілдеріндегі жалпы есім сөздерден алшақ емес. Мысалы, *күл*, *құтты*, *тоң*. Оның үстіне *күл* сөзі кейбір кісі аттарының бірінші компоненттерінде кездеседі. Олар: *Күлтелеев*, *Күлшашаров*, *Күлбай* т. б.

Тюрколог В. Котвич *Күл тегін* есіміндегі *күл* сөзін өзінің тура мағынасымен байланыстырады. Ал *Тоньюкук* есімінің этимологиясы туралы түрлі пікір бар. Бұрынғы пікірлерге біздің қосатынымыз, бұл есім екі сөзден құралған. Оның бірінші компоненті *тон* яки *тоң*, екінші компоненті *юкук*. Компонент *тон*, *тоң* көптеген көне түркі тілдерінде болған сөз. Белгілі ескерткіштің бірі «Құдатғу білігте» *тоң* — «ұлы», *тоң журак* — «кең пейілді»¹³, *тоңа* — «ұлы, күшті»¹⁴, *тоңа*

¹³ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази. М.—Л., 1958, стр. 100.

¹⁴ М. Кошгарни. Девону лугатит-турк, т. III. Тошкент, 1963, стр. 151.

алп — «күшті, алып»¹⁵. Ал М. Қашқари сөздігінен *Тоңа хан, Тоңа тегін, Тоңа алп ер* тәрізді кісі аттарын көреміз.

Бұл фактілерге қарағанда, *тон, тоң* — «ұлы», «күшті», «зор» мағынасында қолданылған лақап болса керек. Оның екінші компонентін *юкук > кук > кок > көк* сөзі деп білеміз. Сонда Тоньюкук «ұлы көк», «көк тәңірі» деген мағынада қолданылған лақап ат болуы мүмкін. Ерте заманда көне түріктердің көкке табынып, аспанға сыйынғаны белгілі. Олар ай, күн аспанды құдай санап, бір тәңірім деп табынған. Сондықтан ханның данышпан ақылшысын көкке, аспан тәңірісіне теңеп атаулары ғажап емес.

V—VIII ғ. тән ескерткіштердегі көптеген сөз тудырушы аффикстер қазіргі жалқы есімдердің нормативті аффикстерімен сәйкес. Есімше тұлғаның *ған, ген* қосымшалары көне ескерткіштегі кісі аттарын жасауда белсенді роль атқарған. Мысалы: *Туган, Ал Туган, Капаған, Куч Кияған* т. б. Бұл қосымшалар осы күнгі жалқы есімдерді жасауға да кеңінен жұмсалады. Мысалы: *Қатаған, Қашаған, Ауғанбай, Туғанбай, Сұраған* т. б. Антропонимдердегі лексика-семантикалық ұқсастықтан басқа грамматикалық формалардағы ортақ жайлар қазақ тілінің шығу тарихын айқындауға қатысы бар.

Енисей дәуіріндегі ескерткіштерде және басқа тарихи деректерде бір адам екі я үш атпен аталған. Мұның негізі — көне түріктердің қоғамдық мемлекеттік құрылысы мен ішкі тарихи жағдаяттарында жатыр. Көп реттерде түрік қайраткерлерінің есімдері олардың қоғамдық жағдайын, лауазымын көрсетіп отырған. Көне түрік тарихын зерттеген ғалым Л. Н. Гумилев бұл жөнінде былай жазады. «Бала кезінде шын ат иемденсе, жігіт кезінде — шен, ер болғанда титулмен аталған. Егер хан болса, онда титул тиісті мәртебелі атаумен аталған»¹⁶. Бұл жөніндегі бай материалды осы кітаптың қосымша бөліміндегі «Сномастикалық таблицадан» анық көреміз. Мысалы: *Кушу* — есімі, *Сыгин* (йегин — жиен) — титул, *Янды* (жеңді) — лақап ат.

¹⁵ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. III, ч. I. СПб., 1865, стр. 171.

¹⁶ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки. М., «Наука», 1967, стр. 90—91.

Орхон ескерткіштерінде шығыс қағанат ханы Бумын-каган деп аталған. Ол 552 жылы Жужжандарды жеңгеннен кейін Иль-Хан титулын алған, Тардуштар шады Гудулу ұлы Могилян. Кюль тегин 716 жылы оны Бильге-хан деген титул беріп, таққа отырғызған. Бұдан кейін батылдығы мен ер жүректігі үшін Бөгю «батыр» деген лақап атпен аталады. Бильге-ханның ұлы Бильге Кутлуг-хан империяға бас иген соң Тенгри-хан деген титул алады. Көне түрік ономастикасындағы қызық та күрделі мәселе титул мен лақап ат және кісінің шын аты арасындағы байланысты анықтау болып саналады. Бұл мәселенің бетін ашу көптеген зерттеулер жүргізуді қажет етеді. Бірақ V—VIII ғ. ескерткіштеріндегі нақтылы материалдарға сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады. Жазба ескерткіштерде және басқа деректерде негізінен мемлекет қайраткерлерінің титулдары мен лақап аттары көрсетілген. Олар: Тоньюкук, Бильге-хан, Кюль-тегин, Капаган-хан т. б. Бұлар шын аттар емес — лақап аттар. Бұған ескерткіштердегі материалдар толық дәлел. Онда лақап есім, болмаса титулдар қандай жағдайда, не себеппен берілгені анық айтылған.

Сонымен, V—VIII ғасырларға және ескерткіштер мен тарихи деректердегі тарихи ономастикалардың тіл тарихын зерттеуде, ол халықтардың саяси-әлеуметтік, экономикалық жайын, қоғам құрылысын білуде қосымша материал болса да құны ерекше. Олардың көпшілігі лексикалық номинация, мағына, форма жағынан, жасалу тәсілі тұрғысынан қазіргі антропонимдермен ұқсас.

Екінші дәуір. Орта ғасырға тән антрополексемалық типтерді қамтиды. Біз жоғарыда бір-бірімен жалғас, тығыз байланысты антропонимияны көрсетіп өткен едік. Ал екінші дәуірде шыққан антропонимдердің өмірінде елеулі өзгешеліктер барын айтпақпыз. Егер бірінші ғасырдан ерте, орта ғасырға дейін (I—VIII ғ.) көне түркі дәуірін, үйсін, қаңлы мемлекеттерінің мәдениетін және шаруашылық, экономикалық жайларын (әлбетте жазба ескерткіштер мен тарихи деректер арқылы бізге жеткен тіл тарихын, ондағы эпостық антропонимдерді) баяндаған болсақ, енді X—XVII ғасырлардағы қазақтың тайпалық одақ болып тұрғандағы, одан кейін халық болып қалыптасу кездеріндегі әдебиеті

мен мәдениетін, фольклор мен тіл тарихын, дін мен білімнің дамуын тиек ете отырып, антропонимдердің шығу, даму кезеңдерін сөз етеміз.

Бұл дәуірде қазіргі Қазақстан территориясында карлук қағандығы (766—940 ж.), қараханидтер мемлекеті (X—XI ғ.), қыпшақ бірлестігі (X—XII ғ.), монғол үстемдігі (XIII—XIV ғ.), қазақ хандықтары (XV—XVIII ғ.) сияқты әлеуметтік қоғамдардың болып өткені мәлім.

Қараханид мемлекетінің этногенез мәселесі «Қазақстан тарихында» көрсетілгендей: «Үйсіндер, қаңлылар, дулулар, телі, қырғыз, қыпшақ, аргу (орхон жазбаларындағы байырқу, кейініректе — бергу), ягма, огуздер»¹⁷ болған. XIII ғасырдың бас кезінде наймандар мен керейлер Алтайдан Қазақстан территориясына көшіп келген. Бұл көрсетіп отырған этнотоптардың көпшілігі қазіргі қазақ халқының құрамында бар. Бұдан кейінірек те қазақ халқының этникалық құрамы әр алуан, жат ру, тайпалардың бірігу, қосылысу, араласу жағдайынан көбейіп, толысқаны белгілі. Оған монғолдардың кейбір тайпалары мен қара қытайлардың қазақ тіліне сіңісіп, тоғысып кетуі толық дәлел бола алады. Сөйтіп, XVI ғасырдың аяқ кезінде қазақ халқының қалыптасу процесі аяқталады. «XV ғ. қазақ халқының құрамына кірген негізгі этникалық компоненттер үйсін, қаңлы, арғын, қыпшақ, дулат, керей, найман, алшын, қоңырат тайпалары мен тағы басқалары болды. Олардың барлығы да, тегінде бір-бірінен айырмасы аз, біріне-бірі жақын және өзара түсінікті диалектілері бар түркі тілінде сөйлеген»¹⁸.

Сонымен, X—XVII ғасырлардағы қазақ халқының құрамындағы ру, тайпалардың бір-бірімен жалғаса өмір сүріп, тіршілік жасағанын байқаймыз. Сол XI—XIV ғасырлардағы қазіргі қазақ тіліне тән сөздер мен этнонимдерді, көптеген ономастикалық материалдарды Махмуд Қашқаридің «Девону луғотит турк» (1072—1074) және кумандар тілінің сөздігі «Кодекс Куманикус» сияқты еңбектерден мол кездестіреміз. М. Қашқари Луғатындағы аргу, басмыл, дулу этнонимдерін талдай отырып, оларды осы күнгі қазақ болып жүрген

¹⁷ «Қазақ ССР тарихы», I том. Алматы, ҚМБ, 1957, 148-бет.

¹⁸ Сонда, 156-бет.

гайпалар деп дұрыс айтқан проф. Ғ. Мұсабаев¹⁹. Бұл ескерткіштегі лексиканың көпшілігі, грамматикалық форманттары қазіргі тілімізге ұқсас екені де айтылып жүр. Мысалы: *аба* (апа), *ау* (ау аулау), *аушы*, аз, азуқ, айғыр, әркак, әрлік, бай, бұғра, бүрді, кәлді, кәсілді т. б. Осымен қатар жүздеген антропонимдердің ұқсас, тектес екенін де байқау қиын емес. Бұл үш томдық сөздікте саны 400-дей ономастика берілген.

XI ғасырға тән бұл ономастикалық системаның лексика-семантикалық ерекшеліктері мен грамматикалық құрылыстары және лексикалық құрамы арнайы зерттеуді қажет етеді. Олар лексикалық құрамы жағынан көне түркі, араб-парсы, түркі-монғол тілдерінен жасалған. Сол көне түркі сөздерінен жасалғандардың ішінде лексикалық мағынасы айқын, қазірде кеңінен қолданылып жүрген антропонимдік композиттер көп-ақ. Олар: *Бајзан* (бай және жан сөзінен бірігіп жасалған), *Бәклан* (бекбол, бекін деген мағынаны білдіреді), *Бәктүр* (мықты бол, берік бол деген мағыналы есім), *Бұғрахан* (бұра сөзінің тұлғасы), *Көмуш тәгін* (күміс сөзінің көне тұлғасы), *Отаміш* (өтеген, төлеген сөздерінің синонимі, көне тұлғасы), *Табду* (тапты, туды етістігінің көне тұлғасы), *Турумтай* (тұрымтай атты құс), *Қаз* (құс аты), *Қабан* (жабайы шошқаның еркегі), *Қілічхан* (қылыш), *Құтлуғ* (құтты, ырысты, бақытты). Араб-парсы есімдерінің сөздікте берілуіне қарағанда сол дәуірде олардың кеңінен қолданыс тапқаны байқалады. Ондай есімдер: *Абу Бакр*, *Абулфатх*, *Бану Салим*, *Ібрахим*, *Іса*, *Ісхақ*, *Махмуд*, *Сабіт*, *Салим*, *Хусаин* т. б.

Араб есімдерінің қысқарған тұлғалары, яғни оларды халық тіліне бейімдеп, өзгертіп айту құбылысы да болғанын көреміз. Мысалы: *јәңші* (Жамашид есімінің қысқарған, өзгертіп айтқан түрі), *Сүлі* (Сүлеймен есімінің қысқарған, өзгертіп айтқан түрі) т. б.

XI ғасырда жазылған Махмуд Қашқаридің сөздігінде берілген 98 антропонимнің ішінде 53-ке жуығы қазіргі қазақ антропонимдеріне сәйкес келіп отыр. Бұлардың салыстыру кестесі мынадай:

¹⁹ Ғ. Мұсабаев. Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан, I бөлім. Алматы, 1966, 74—84-беттер.

- Абі — ерлер есімі, I, 114—6*;
Абу Бакр — кісі аты, III, 453—10.
Абулфатх — кісі аты, III, 453—10.
Ајас — құл есімі, I, 144—13.
Алп Аја — кісі аты, III, 226—12.
Алпәр — кісі есімі, I, 77—11.
Алтун тарім — лақаб, I, 376—20.
Эрвүз — ерлер есімі, I, 121—14.
Бадруқ — ерлер есімі, I, 433—3.
Байжан — кісі аты, I, 433—5.
Барман — кісі аты, III, 379—23.
Батзан — кісі аты, I, 362—11.
Бәгі — ерлер есімі, III, 247—25.
Бәкәч — кісі аты, I, 339—12.
Бәклан — ерлер есімі, I, 445—18.
Бәктур — ерлер есімі, I, 424—16.
Булуч — ерлер есімі, I, 339—17.
Булғақ — ерлер есімі, I, 434—7.
Бұғра хан — кісі есімі, I, 397—12.
- Әбиев — фамилия.
Әбубәкір, Әубәкір — кісі аты. Фам.
Әбілпатих — кісі аты.
Аяс, Әйес — фамилия.
Алли + ев — фамилия.
Алпар + ов — фамилия.
Алтын — әйелдер есімі.
Ербоз — кісі аты.
- Байжан — кісі аты, фамилия.
Барманқұл — кісі аты, фамилия.
Бәтжан — кісі аты.
Бегім — кісі аты.
Бекеш — кісі аты, фам.
Бектен — кісі аты.
Бектур — фамилия.
Больш — кісі аты.
Бұлғақбаев — фамилия.
Бұраев — фамилия.

* Бірінші цифр кітап саны, екіншісі — беті, үшіншісі — жолы.

Девону луғотит түрктегі* тұлғасы

Жәңші* — Хутан бегінің есімі, III, 388—12.
Зул — қарнайын — кісі аты, I, 117—3.
Ібрахим — пайғамбар есімі, I, 64—4.
Ісрафил — кісі аты, I, 135—1.
Ісхақ — пайғамбар есімі, I, 64—4.
Кюмуш тегін — құл аты, I, 391—24.
Махмуд — кісі аты, I, 136—3.
Отаміш — ерлер есімі, I, 122—4.
Сәбіт — кісі аты, I, 337—8.
Сәлім — кісі аты, I, 91—9.
Сулді** — құл есімі, III, 251—16.
Табар — хан есімі, I, 342—12.
Табду — кісі есімі, I, 212—23.
Тәкіш — ерлер есімі, I, 249—15.
Тоқіш — кісі аты, I, 349—11.
Турумтай — құлдың есімі, II, 123—17.
Тутуш — кісі аты, I, 348—19.
Утар — кісі аты, I, 349—4.
Утуш — ерлер есімі, I, 92—17.

* Одамларяңші сузини іамшид сузининг узларгани дейдилар.

** Бұл сөз Сүлеймен есімінің қысқарған түрі.

Қазіргі қазақ тіліндегі тұлғасы

Жамшид — кісі аты.
Зұлқарнай — кісі аты.
Ибрахим — кісі аты.
Ысрайыл — кісі аты.
Ысқақ, Ысқақов — есім, фамилия.
Күмісбек — кісі аты, фамилия.
Махмұт + ов, кісі аты, фамилия.
Өтеміс + ов, кісі аты, фамилия.
Сәбит + ов, кісі аты, фамилия.
Сәлім + ов, кісі аты, фамилия.
Сүлей + ев — фамилия.
Табылған + ов, кісі аты, фамилия.
Табылды + ов, кісі аты, фамилия.
Тәкіш — кісі аты.
Тоқыш — кісі аты.
Тұрымтай, Тұрымхан — кісі аты.
Тотыш — кісі аты.
Отар + бай кісі аты.
Өтеш — кісі аты.

Хусайн — кісі аты, III, 452—20.
Кабан — кісі аты, I, 392—27.
Кадірхан — хан есімі, I, 344—26.
Қаз — кісі аты, III, 163—9.
Қаңлі * — киши аты, III, 389—11.
Құлбақ — кісі аты, I, 440—7.
Құтлұғ — кісі аты, I, 431—26.
Қулуч — ерлер есімі, I, 340—5.
Чағрі бәк ** — кісі аты, I, 397—21.
Чучу — Турк шоиларының бірінің есімі, III, 256—1.
Чуғлан — кісі аты, I, 415—19.
Шайх Хусайн — кісі аты, I, 334—16.

Хұсайын + ов, кісі аты, фамилия.
Қабанбай — кісі аты, Лақап ат.
Қадірқан — кісі аты.
Қазтай, Қазбек — кісі аты.
Қаңлыбай + ов, — кісі аты, фамилия.
Құлбақ, Құлбек — кісі аты.
Құттыбай + ев — кісі аты, фамилия.
Құлыш — кісі аты.
Шағырбек — кісі аты.

* Қыпшақтардағы үлкен бір адамның аты.
** Чағрі — лашын құсы.

Бұл көрсетілген антропонимдерден кісі аттарын жа-сауға арқау болған жалпы есім сөздермен кейбір ман-сап атауларын да кездестіреміз. Мысалы: Тархан, бар-чін (жібек), туман (мың), әңлік (қыз-келіншектер беті-не жағатын қызыл бояу шөп), қордай (құстың бір түрі, ол сөздікте хавасіл құсы деп түсіндірілген), ботуқ (бо-та), аблан (тышқан тұқымдас кішкентай жануар), көрпә (уақытынан кейін туған қозылар, лақтар мен бұзауларды көрпә дейді). Тіліміздегі Дархан, Баршын, Гүлбаршын, Тұманбай, Еңлік, Қордай, Абланов, Боды-қов, Көрпеш тәрізді есімдер мен фамилиялардың түпкі негізі осы сөздерден шыққаны шүбасыз. V—VIII ғасыр-ларда кездесетін Ертіс атауы да осы сөздікте аталған. Мұндағы формасы Эртiш. Осымен қатар, Іле, Еділ (Этіл) атаулары да аталады. Ал, Ертіс, Еділ, Ілебей сияқты кісі аттарының Махмұд Қашқари дәуірінен бұ-рын шығуы да, кейін пайда болуы да мүмкін. Қалай болса да бұлардың шығуы көне екені айқын.

Орта ғасырда шыққан антропонимдердің басым көпшілігі ислам дінінің ықпалымен болды. Ислам діні алғаш Оңтүстік Қазақстанға, кейінірек X ғасырда Же-тісуға, одан кейін Орталық Қазақстанға енгенін тарих-тан білеміз. Исламды дамытуға Қараханидтер көп күш жұмсаған. Олар сол кездің өзінде-ақ ислам дінін уағыздау үшін дін иелеріне арнай мешіттер салған. Дін және діни кітаптар арқылы көптеген араб сөздері мен кісі аттары еніп жатты (араб тілінен енген кісі аттары жөнінде кейінгі бөлімдерде арнай айтылады). Ислам діні қазақ жерінің бәріне тез тарап, жете қой-май, XVIII ғасырдың аяғына дейін созылды. Халық арасындағы наным мен сенімдердің дамуы осы дінмен тікелей байланысы болды.

Халық ислам дінімен қатар шаман дінін де ұста-ғандықтан, ислам мен шаманизм арасында ұзақ уақыт күрес болып келді. Сөйтіп, қазақ тұрмысында Октябрь революциясына дейін жартылай мұсылман және жартылай шаман діні қатар жүрді²⁰. Бұл жайт, әсіресе, «тәңіріге» табынушылық, «құдай» деп сыйынушылық, отқа табыну, өлген адамды жерлеу, аруақтарға сыйы-ну сияқты әдет-ғұрыптардан ерекше байқалып отырды.

²⁰ Г. Г. М у с а б а е в. Современный казахский язык. Лек-сика. Алма-Ата, 1959, стр. 55.

Түркі тілдерінде, сондай-ақ қазақ тіліндегі есімдер құрамында көптеген этнографиялық мағлұматтар барын байқаймыз. Бұның өзі сол халықтардың әдет-ғұрып, салт-сана, тіл бірлестігінің ортақтығынан болса керек. Түркі халықтарының әдет-ғұрып, салт-санасын зерттеген, тұрмысын көрген ғалымдар кезінде осы халықтың этнографиясы туралы құнды пікірлер айтқан. Олар осымен қатар кісі аттары өміріне де үңіле зер салған. Мәселен, П. М. Мелиоранскийдің «Қырғыз (қазақ) тілін зерттеу туралы материалдарында», В. И. Вербицкийдің этнографиялық мақалаларында, кейбір күрделі еңбектерде құнды этнографиялық материалдар бар.

Түркі халықтарының этнографиясын, әдебиеті мен тілін зерттеп, көп еңбек сіңірген В. В. Радлов, одан соң А. Самойлович кісі аттарының табиғатына ерекше көңіл бөліп, жеке зерттеу туралы арнайы сөз еткен. А. Самойлович: «Есімнің кімге қойылғанын, қайдан, қай дәуірде шыққанын, ол есімнің балаға неге қойылатынын көрсететін толық алфавиттік тізім жасаса, өте жақсы болар еді. Бұның нәтижесінде барлық түркі халықтары тілдеріндегі кісі есімдерін жинап, этнографиялық тұрғыдан салыстырмалы зерттеу жүргізуге болар еді»²¹, деп жазған-ды. Орта Азия, сондай-ақ түркі халықтарының есімдері мазмұны мен түрі жағынан бірбіріне тым ұқсас. Бұның басты себебі, тарихи қарым-қатыстың, мәдени байланыстың, әдет-ғұрыптың бірлігінде еді.

Ол халықтар ерте кездерде аспанға, «тәңірге» табынып, күн, ай, жұлдыз, жер, суларды құдай санаған. Бұл діни ұғымдар негізінде табиғатты мықты санау, бас ию сияқтылар кейбір есімдердің шығуына әсерін тигізбей қоймады. Тіліміздегі Тәңірберген, Тәңірберді, Айжарық, Айсұлу, Күнай, Күнтуар тәрізді есімдер осындай сенімдер мен нанымдардан туған екені айқын.

Балаларға ат қоюда ерте кездің өзінен-ақ ырым мен әдет-ғұрыпты сақтаушылық болған. Осы ырым жөнінде Ш. Уәлиханов былай дейді: «Ырым мен әдет-ғұрып, салт-санаға тән. Мәселен, ұлы жоқ үйлерде қыз туатын болса, онда ол қызға *Ұлтуған* деген ат қояды.

²¹ А. И. Самойлович. К вопросу о наречении имен у турецких племен... «Живая старина», вып. IV, 1911, стр. 298, 299.

Ондағысы кейінгі бала ұл болса деген сенім»²². Мұндай ырыммен байланысты «сақтаушы есімдер» түркі тілдерінің көбінде бар. Мәселен, қазақта *Тұрсын, Тоқтар, Тоқтасын, Ұлтуар*; түрікменде *Турсун, Турды, Иетер*; өзбекте *Турсун, Тохта, Махкам*; құмықта *Өлмес, Қалсын* т. б.

Егерде семьяда үнемі қыз көп болып, жалғыз ғана ұл болса, онда соңғы туған қызға қойылған аттар мыналар болатын: қазақта *Қызтумас*, құмықтарда *Қыстаман, Улангерек*; қырғыздарда *Бурулчу, Токтобүбү* т. б. Таңдап, сайлап қойған сәтті есімдер баланың өмірін қорғайды, «көз тиюден» сақтайды деп түсінген. Осындай әдет-ғұрыпқа сеіну нәтижесінде «нашар есімдер», «қорғаныс есімдер» қойылған. Мұндағы негізгі себеп баланың өміріне қауіп төндіруші «жын», «шайтан» сияқтыларды алдау, оларды адастыру боп саналған. Егер жаман есімдер қойса, бала елеусіз болады, өмір-жасы ұзақ болып, көп жасайды деген ұғым болған. Мәселен, *Жаманбай, Жаманқұл, Байпақбай, Шұлғаубай, Былшықбай* тәрізді есімдер осыны ескертеді.

Баласы өле беретін зарлы ата-аналар кейінгі туған балаларына сол өлген баланың орнын басты деп, *Орынбасар, Өтеген, Төлеген, Төлөнді* қойған. Бұл есімдер қазірде де халық арасында жиі кездеседі. Олар дәстүр бойынша атадан балаға ауысып қойылып, ғасырлар бойы өмір сүріп келеді. Демек, мұндай есімдердің бастапқы мәнін жоғалтпай, ғасырлар бойы ескірмеуі олардың халықтық силатын аңғартады.

Әйелдер мен қыздар арасында ер балалар есімімен аталатындар көп кездеседі. Ұлы жоқ ата-ана оларға кішкене кезінен ер атын қойып, ер балаша киіндіретін. Бұл ырымның негізі ұлды қастерлеу, оны аса жоғары бағалаудан шықса керек. Өйткені бұрынғы көшпелі тұрмыста ер адамның ролі ерекше болғаны мәлім. Елді, малды жаудан қорғайтын да, аталы ауыл, рулы елді басқаратын да осы ер адамдар болған. Қазіргі тұрмыста бұл феодалдық көзқарас, әрине, өзгерді. Әйел адамның қоғамдағы ролі, тұрмыстағы қызметі аса жоғары екенін айтпасақ та түсінікті.

Халықтың сенімі, арман-тілегі қалай да баланың

²² Ш. Ш. Уәлиханов. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1958, 163-бет.

ұзақ өмір сүруін, оның көп жасап, жақсы азамат болуын қалаған. Сондықтан да ел ішінде *Мыңжасар, Жүзбай, Тоқсанбай, Өмірзақ, Ұзақ, Жанұзақ* тәрізді есімдер көп тараған.

Қазақтың көшпелі өмірінде тұрмысына қажетті, керекті заттардың мол болмағаны белгілі. Әсіресе кедей шаруаның хал-күйі нашар, жүдеу, жабайы шаруасы тек күнкөрерлік жайда болғаны да аян. Осындай ауыр тұрмыста балалардың шала тууы жиі кездескен. Ырым бойынша, ондай балаларға *Шалабек, Шалабай, Лекер* деп ат қойып, ескі тымаққа салып керегеге іліп қойған. Егер нәресте кереге басында үш күн тұрса, өлмейді деп түсінген.

Бала туған соң, қырқынан шығарғанда «ит көйлек» кигізу салты көптеген түркі халықтарында бар, ортақ әдет. Осындай ырымға байланысты *Итбай, Итбас, Күшік, Күшікбай, Барақ* деп ат қою болған. Мұндай әдет өткенде түрікмен, якут, тәжік, араб, орыс және Кутаси грузиндерінде де бар екен. Ал, қазақ ұғымындағы ит жанды «мықты, жаны сірі» адам деген түсінік ертеден келе жатқан ит атын қою ырымымен байланысты болса керек. Мұның негізгі сыры итті тотем ретінде қастерлеуден туған болар.

Қазақтың *Қасқырбай, Бөрі, Бөрібай, Бөлтірік* тәрізді есімдері өзбектер мен қырғыздарда да кездеседі. Ал көне римдіктер, немістер, орыстар мен украиндықтар, тіпті Кавказ халықтарының көбінде «қасқырмен» байланысты есімдер ертеден қойылған. Орыс тілінде бұл күнде Волк есімі жоқ, ол фамилия ретінде кездеседі. Ал «қасқыр» есімін тура атамау, жасырын ат қою, эвфемизм әдісі барлық халықтарда бар жай. Біздер «Көк жал», «Салпаң құлақ», «Қырқұлақ», «Ит-құс» десек, орыстар «Бурый» дейді.

Кейбір халықтар өздерінің ата-бабасын қасқыр, қасқырдан шыққанбыз деп есептейді. Бұлай деу кейбір ру тарихында да бар құбылыс. Мәселен, ертеде үйсін руының атамыз қасқыр деуі тегін емес. Демек, көптеген халықтың қасқыр мен итті ерекше қадірлеуі, оларға төтенше сенуі белгілі бір тарихи жағдаймен байланысты. Ендеше, мұндай есімді қою адам қоғамының ерте кезеңдеріне тән сияқты. Ескі наным мен сенімге байланысты шыққан антропонимдер бізде өте көп.

Олардың бәріне бірдей талдау жасау қиын да, өз алдына үлкен жұмыс.

Қазақ антропонимдерінің шығуына, даму кезеңіне моңғол үстемдігінің (XIII—XV ғ.) аз да болса әсері тиді. Моңғол тілінен енген сөздердің тарихын тек моңғол шабуылына байланысты кірген демей, моңғол халқымен тым ертеден қоян-қолтық араласу кезінде болғанын да ескеруіміз керек. Өйткені соңғы жылдары жасаған зерттеулердің өзі-ақ моңғол-қазақ халқына ортақ лексиканың ерте дәуірге тән екенін дәлелдеп отыр²³.

Моңғол үстемдігі кезінде енген кісі аттары сан жағынан онша көп емес. Тек моңғол хандары мен әскер басыларының аттары және әскери атақ, мансапқа байланысты санаулы ғана сөздер. Мысалы, *Шағатай, Батый, Сыпатай* (Субәдей), *Ноян, Ноянбай, Нөкербек, Түмен, Түменбай, Тұманбай, Сайын* т. б.

Бұл кісі аттары тіліміздің дыбыстық заңына бағынып, халықтық тілдің айтылу нормасына сай бейімделіп, өзгеріп кеткен. Оның үстіне ол сөздерден кісі аттарын жасауда *бай, бек* сөздерін қосып, біріктіретін тәсілін қолданған.

Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген антропонимдер: *Жұбан, Қайып, Тоқтамыс, Едіге, Асан, Жүсіп, Бекболат, Бекқажы, Дәуіт, Махмұт, Темірболат, Рүстем, Зухра, Жамал, Бану, Ордабек* типтес есімдер — XI—XV ғасырларға тән жазба немесе архитектуралық ескерткіштерде кездеседі. Мысалы, Кеңгір, Сарысу өзендері алқабынан табылған XII ғасырға тән архитектуралық ескерткіштер: *Жұбан-ана, Қайып-ата, Мәулім-берді, Айша-Биби* ғимраттары сол адамдардың өз есімдерімен аталған. XIV ғасырға тән хан жарлықтарындағы кісі аттары: *Тохтамыш, Эдеку, Бекбулат, Бек хажы, Давуд, Махмуд, Туман*. Осы ғасырдағы «Мухаббат-намедегі» кісі аттары: *Азер, Сүләйман, Али, Фәрхад, Ләйла, Мустафа, Әбәд, Зухра, Жәмал, Жәннат, Хәбиб* т. б. Ол кездегі есімдер мен қазіргі қазақ есімдерінің арасында айта қоярлықтай ерекшеліктер байқалмайды да. Олардың негізгі айырмашылығы тек

²³ Г. Г. Мусабаяев. Современный казахский язык. I лексика. Алма-Ата, 1959, стр. 58; Ш. Сарыбаяев. К вопросу о монгольско-казахских языковых связях. «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері». Алматы, 1960.

дыбыстық құбылыста ғана болып отырғанын айта аламыз. Бірақ мұның өзі де шартты нәрсе. Өйткені ол кездегі сөздер мен кісі аттарының айтылуына қазіргі орфография тұрғысынан қарауға болмайды. Мүмкін, сол дәуірдегі біздің айтылу нормамыз, дыбыстық таңбамыз солай болар.

XIV ғасырда жазылған, тіл тарихымызға қатысы бар үлкен ескерткіштің бірі — «Кодекс Куманикус». Бұл ескерткіштегі кісі аттары мен ру, тайпа аттары қазақ есімдеріне өте ұқсас. Қазіргі *Мәрия, Бекжан, Жөкен, Тұрды, Жақып, Қахан, Садық, Қалкен* сияқты кісі аттарының нұсқасы ескерткіште: *Beegzan, Zokan, Jwashan, Turdun, Jacobos, Chaxan, Zaduk, Kalken* формаларында жазылған. Демек, бұл ескерткіштерде көрсетілген антропонимдердің ерте кезден-ақ түркі тілдерінде қолданыс тапқанын байқаймыз. Ескерте кететін бір жәйт, ескерткіштер мен тарихи деректердің бәрінде хандар мен әкімдердің, әскер басылары мен шонжарлардың, қысқасы, қоғамдық, әлеуметтік тұрмысқа араласқан адамдардың есімдері ғана жазылған. Ал қарапайым бұқараның, әсіресе, әйелдердің аттары өте сирек кездесіп отырады. Сондықтан антропонимдердің белгілі бір дәуірде шығуын көрсеткенімізде жалпы халықтық есімдердің де нұсқаларын кеңінен айтып отырамыз.

Қазақтың халық антропонимдерінің (есімдерінің) байып толығуына, формаларының жетілуіне XV—XVII ғасырларда болған қоғамдық тарихи өзгерістердің ықпалы күшті болды. Әсіресе материалдық мәдениеттің дамуы мықты әсерін тигізді. Халықтың тұрмыс-күйі, дүниеге көзқарасы, айнала табиғат туралы түсініктері, ырым мен дәстүр, әдет-ғұрыптары және ауыз әдебиеті, әсіресе, эпостар қаһармандарының бейнелері — бұл дәуірдегі кісі аттарының шығуына, жасалу негізіне нақтылы материалдар болып отырды. Олар арқылы сол замандардағы адамдардың тіршілігі мен кәсібі, қоғамдағы алатын орны, кім болғаны, қай жерде өмір сүргені жайлы толық мәлімет ала аламыз. Бұндай антропонимиялық мәліметтерді күмбездер мен бейіттердің құлпы тасына жазылған жазулардан да біліп отырамыз.

XV—XVIII ғасырлардағы қазақ халқының мәдени-

еті бұрынғы дәуірлерге қарағанда ерекше дамып, өрлей түсті. Бұл кезде материалдық мәдениет, искусство мен архитектура, ауыз әдебиеті саласында елеулі өзгешеліктер болды. Халықтың әдет-ғұрпы, наным мен сенім, діннің де сипаты бұрынғыға қарағанда жаңа түр алып, қоғам жағдайына, тұрмыс ыңғайына сай бейімделді. Бұл құбылыстардың бәрі халық тілінің дамуына, сөздік қорының толысып, баюына игі әсер жасады. Осымен байланысты халық есімдерінің де құрамы өсіп, өзгеріп отырды. Көшпелі халықтың тұрмысы мен өмір тіршілігіне қажет заттардың бастылары — кигіз үй жабдықтары мен тағам, мал шаруашылығы еді. Міне, осы киіз жабдықтары мен төрт түлік мал атаулары адамдардың есімдері ретінде қойылып отырды. Осыдан келіп киіз үй жабдықтарына орай: *Киізбай, Жапсарбай, Іргебай, Қазанқап*; дәм, тағам аттарына байланысты: *Сүттібай, Айранбай, Талқанбай, Тоқаш, Ақбай* тәрізді кісі аттарының қойылғаны байқалады.

Зергерлік істер мен шеберлік өнерге байланысты сөздерден де кісі аттары қойылып отырған. Мысалы, *Моншақ, Маржанкүл, Ақық, Түйме, Шолпыбай, Әшекей, Сырғабай* т. б.

XV—XVIII ғасырларда қазақ халқының ауыз әдебиеті кеңінен дамыған еді. Ауыз әдебиетінің түрлі жанрларында төрт түлік мал көбірек айтылып отырады. Онда көшпелі тұрмыстағы түйенің маңызы, жылқының адам өміріндегі орны ерекше бейнеленеді. Сөйтіп, төрт түлік мал атауына байланысты ат қою дәстүрі кеңінен етек алады. Бұрынғы дәуірлерде төрт түліктен жылқы, қой, сиыр, ешкі атаулары ғана кісіге есім ретінде қойылған болса, енді олардың түрлері мен жас мөлшеріне байланысты есімдер көбейеді. Мысалы. *Құнантай, Дөнентай, Қаратай, Сарытай, Құлыншақ, Құлынбек, Бота, Тайлақ, Атанқұл, Тоқтыбай, Қозыбай, Қозыбағар, Бұзаубай, Танабек, Васпақ* т. б. Бұл кезде ауыз әдебиетінің ертегілер мен батырлары туралы, әлеуметтік-салттық поэмалары халық арасына кеңінен тарайды. Әрбір ата-ана балаларын халық қамын жеген, елін, жерін сүйген батырлардай болсын деген мақсатпен ер балаларына: *Қобыланды, Қамбар, Алпамыс, Қожақ*, қыз балаларына: *Құртқа, Қарлыға, Назым* деген аттарды қойған. Сонымен қатар, махаб-

бат, сүйіспеншілік жырларындағы есімдер де қойылып отырған. Мысалы, *Жібек, Төлеген, Сансызбай, Қарлығаш, Баян, Қозы, Мақбал, Сұлушаш, Зылиха, Жүсіп, Ләйлі* т. б.

Халық құрметіне бөленген қадірлі кейіпкерлер есімдері көп-ақ. Олардың бәрін бірдей тізіп көрсету мүмкін емес. Сондықтан бастыларын ғана айттық.

XV—XVIII ғасырларда діннің әсері өте күшті болды. «Халық арасында қос дінділік: «ислам мен «тәңірге» сыйыну қоспасы көпке дейін созылып келді». Рулық, орта ғасырлық дәуірдегі «тәңірге» табынушылық ислам дінімен тайталас, жарыса өмір сүрді. Бұрынғы «тәңірі» сөзі орнына арабтың «алласы» айтылатын болды. Бұл кездегі ислам дінінің шарттарын халық тұтас орындай бермеді. Олардың талабына қарамай, ата-бабаға сыйынып отырды»²⁴. Бұл жағдай кісі аттарының шығуына да зор ықпал жасады. Сондықтан ислам дініне байланысты қойылған араб есімдерімен қатар, төл сөзімізден қойылған халық есімдері жарыса жүріп отырды. Бұл дәуірде де ерте кездердегідей ай мен күнге, жер мен суға табыну, отқа сыйыну дәстүрі, ескі наным мен сенім жойылмады. Сондықтан ерте дәуірлердегі ай, күн атынан жасалған есімдер кейінгі ұрпақтарға дәстүр бойынша қайталанып қойылып, заманнан заманға жетіп отырған еді.

XV—XVII ғасырларда қолданылған антропонимдерді сол замандарда жазылған тарихи деректерден және кейбір авторлардың еңбектерінен анық көреміз. Мырза Мухаммед Хайдар Дулати шығармасы «Тарих и Рашиди». Бұл шығармадағы автордың ата-бабалары: Бабдаған → Ұртубу (Өртебе) → Пуладчи (Болатшы) → Худайдад → Сайид Ахмад → Сайид Али Хайдар екен. Осымен қатар көптеген жер-су, ел аттары және кісі аттарын кездестіреміз. Мысалы: Абу-Бакир, Мухаммад Хусайн, Камарад-Дин, Мир Карим-Берды, Пир-Хакк-Берды, Мир Ибрахим, Санисиз Мырза, Дуст Мухаммад, Мирза Султан-Ахмад, Мир-Ахмад-Касим, Султан Махмуд Мирза (ер аттары; Хуб-Нигар-ханим, Қутлук-Нигар-ханим, Михр-ханим, Қара-Куз-бегим (әйел аттары). Мухаммад Хайдар Дулат еңбегінде қазақ тарихы туралы көптеген мәліметтер бар. Оның баяндап

²⁴ «Қазақ ССР тарихы», I том. Алматы, 1957, 201-бет.

отырғаны Моғұлстан мен Қашқарияның, оның үрім-бұтағының (дулат тайпасының және осы тайпаның Шығыс Түркстанды билеушілерінің) тарихы жазылған. Бұл еңбектегі антропонимдердің тілдік материалы, көбіне, араб-парсы сөздері. Сонымен қатар, қазақ сөзінен жасалған кісі аттары да бар. Қадырғали Жалаиридың XV ғасырда жазған «Ат-тауарих» (шежірелер жинағы), Бабурдың «Бабурнама», Абулғазының «Шежіри-и Турки» атты еңбектерінде тарихи ономастикаға тән материалдар көп. Олардың ішінде қазақ тарихына қатысты жер атаулары мен кісі аттарын кездестіреміз. Мәселен, «Ат-тауарихта» мынадай антропонимдер бар. Ер аттары: *Болат сұлтан, Кәнбар сұлтан, Есен, Жолай, Оразмұхаммат, Шағай хан, Мәлік сұлтан, Тоғызсары, Башбек сұлтан, Көжік сұлтан* т. б. Әйел аттары: *Жағым бекім, Сұлтан ханым, Дауым ханым, Татлы ханым* т. б. Қазақ антропонимдерінің біразы хандық дәуірдің, феодалдық қоғамның сипатымен байланысты шыққаны байқалады. Бұл қоғамдағы үстем тап өкілдерінің есімдерінің құрылысы мен лексикалық номинациясынан екі түрлі ерекшелік аңғарылады. Біріншісі — хан, сұлтандардың есімдерінің басым көпшілігі араб-парсы сөздерінен қойылса, екіншісі — олардың компонентінде сословиелік титулдардың болуы. Бұған басты себеп, XV—XVIII ғасырдағы қазақ қоғамында феодалдық және шаруалар табының болуы еді.

Феодалдар табына хандар мен сұлтан, төрелер, байлар мен билер, қожа мен молда, қажылар жатса, ал езілуші тапта шаруалар мен құлдар болды. Мінеки, осындай, бір-біріне қарама-қайшы, антогонистік қоғамда сословиелік екі жікке бөлінді. Бұл жөнінде В. И. Ленин: «Құлдық және феодалдық қоғамда таптар айырмашылығының халықты *сословиеге* бөлу арқылы да белгіленгені, мемлекет ішінде әрбір тапқа *заң жүзінде* айрықша орын беру арқылы белгіленіп отырғаны жұртқа мәлім. Сондықтан құлдық және феодалдық (сонымен қатар крепостниктік) қоғамның таптары да айрықша сословиелер болған еді»²⁵, — дейді.

Орта ғасырдағы қазақ антропонимиясының құрамында феодалдық қоғамға тән сословиелік титулдар қолданылған. Ондай сословиелік титулдар сол қоғам-

²⁵ В. И. Ленин. Шығармалар. 6 том, 112-бет.

дағы феодалдың атақ-дәрежесін, мансабы мен қызметін немесе тегін көрсетіп отырған. Оларды иемденуші негізінен ел билеуші үстем тап өкілдері болған еді. Бұл сословиелік титулдар бастапқы кезде кісі аттарының алдында не соңында қатар айтылып, ол адамның кім екенін, мансап дәрежесін, атағын білдіріп тұрған. Мысалы, Мұрындық хан, Тәуке хан, Тәуекел сұлтан, Әбілпейіз сұлтан, Барақ сұлтан²⁶, Ералы сұлтан, Құдаш би, Нұрбай би, Арсланбай-бахадур, Берди-Али бахадур, Сұлтан-Али бахадур, Хан бахадур Нұрмағамбетғали, Ерғали сұлтан²⁷. Бұл сословиелік титулдардың шығу төркінін, қай тілден енгендігін талдағанда, мынадай жайттардың беті ашылды: *хан, бай, бек, би, құл, тархан, бахадур* (батыр), *ханым, ханша* формалары түркі тілдерінен болса, араб тілінен: *сұлтан, мәлік, абд, әмір, қажы, шайқы, сопы, молда*; иран тілінен: *шаһ, қожә* сөздері енген. Бұлардың кейбіреулері, мәселен, сұлтан, мәлік, әмір, қажы, сопы, бек, қожә деген титулдар үстем тап балаларына есім ретінде қойылып отырған. Бірақ, осы сословиелік титулдардың араб, ираннан келгендері халықтың сөйлеу тілінің әуеніне қарай айтылып, ірі дыбыстық өзгерістерге — *адаптацияға* ұшыраған. Олардың бастапқы формасы, айтылу нормасы бұзылып, мүлдем қазақыланып кеткен.

Сословиелік титулдардың көне түрік заманында шыққандары болсын, мейлі кейінгі дәуірлердегілері болсын, үстем тап өкілдеріне тән болғандықтан, мұрагерлік сипат алып, нәсіл қуа қолданыс тапқан. Мысалы: хан, сұлтан балалары мен ұрпақтары *хан, сұлтан, мырза* аталып, сол титул-терминдерді иемденіп отырған. Ал әйел адамдар болса, *ханым, бикем* титулдарын қолданған. Бұл титулдар қоғам дамуына сай өзгеріп, түрленіп отырды. Соған байланысты олардың функциялары да елеулі өзгешеліктерге ұшырады. Кейінгі дәуірлерде, ондай мансап, атақ, дәреже немесе нәсілдік атақты білдіретін титулдар кісі аттарына ауысып отырады. Сөйтіп, олар біріккен тұлғалы кісі аттарын жасауға қатысатын арқау-компоненттер болып қалыптасты. Бұл формадағы кісі аттары әсіресе XVII—XVIII

²⁶ «Қазақ ССР тарихы», I том, Алматы, 1957, 144, 152, 153, 157, 239-беттер.

²⁷ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV. М.—Л., 1940, стр. 53, 54, 56.

ғасырларда ерекше өрістеп, дамыған еді. Әуел баста сословиелік титул ретінде қолданылған, кейіннен кісі аттарын жасауда арқау болған, мағынасыз қосымша болып кеткен бұл сөздерді тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талдаудың өзіндік мәні бар.

Хан, қаған титулдарының ол баста пайда болу, шығу тарихы туралы айтылған пікірлер көптеген еңбектерде кездеседі. Түрік қағанатының шығуы туралы «Қазақ ССР тарихында»: VI ғасырдың орта кезінде (552) ерте феодалдық мемлекет түріндегі көлемді мемлекеттік бірлестік — Түрік қағандығы (ханы) құрылды. VI ғасырдың 50 жылдарында түрік қағаны (ханы) Жетісуға да билігін жүргізіп, оған өзінің уәкіл-әкімін тағайындайтын болды²⁸, — делінген. Бұл алынып отырған үзіндіден *қаған (хан)* титулының Түрік мемлекетінде ертеден қолданылғанын көріп отырмыз. Ол сөздің моңғол және түркі тілдерінің бәрінде болғанын басқа да ғалымдардың еңбектерінен кездестіреміз. Плин Карпинус: «Бір кездерде кумандар құдайды *хан* деген, мысалы, *шын ханимус* және *канлек* сөздерін қолданған, бұл сөздер болгар тілінде *каган, кан,* венгерлерде *каркан* формаларында қолданылып еді»²⁹, — дейді. Сондай-ақ Л. Будагов: «*Кан* моңғол хандарының титулы болған, ал *қаған* алғаш рет Түркстанда қабылданған титул»³⁰, — деп мәлімдейді. Г. И. Рамстедт: *хан* монғолдың (*каган*) император, қалмақша *хан* сөзінен пайда болған»³¹, — деген пікір айтады.

Қорыта келгенде, бұл сөздің көне түркі тілінде, ерте феодалдық мемлекет кезінде қолданылған титул екендігін білеміз. Өзінің шығу төркіні жағынан моңғол, түркі тілдеріне ортақ, ол — екі тілдің де көне ескерткіштерінде бар сөздер. Бірақ ерте заманда қаған, хан сөздерінің мағынасы да, функциясы да бірдей болмаған. Ең басты билеушіні *қаған*, ал кіші-гірім ел басқарушыны *хан* деген. Хан титулы кейіннен қалыптасқан. Бұл титулдың негізінде жасалған кісі аттары түркі тілдерінде ертеден дамыған. Қазіргі кісі аттары құра-

²⁸ «Қазақ ССР тарихы», I том. Алматы, 1957, 64-бет.

²⁹ Кодекс Куманикус, 1880, стр. 138.

³⁰ Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I. СПб., 1869, стр. 526.

³¹ Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, стр. 34.

мында кездесетін хан сөзі — біріншіден, дыбыстық өзгеріске түскен болса, екіншіден, бастапқы мағынаға ие емес. Мысалы: *Ханбек, Ханкелді, Хантай, Болатқан, Батырқан, Әзімқан, Темірқан, Жамыхан* (ер аттары), *Жамалхан, Жаңылқан, Күлімқан, Сүйімқан, Әсемқан* (әйел аттары) т. б.

Бек, бекі деген көне заманнан келе жатқан сословиелік титулдың шығуы жайында шығысты зерттеушілер арасында біраз пікірлер айтылған.

Тарихи деректемелерде бұл титул VI—VIII ғасырлардан бері қолданылып келе жатқандығы туралы мәліметтер бар. «Батыс Түрік қағандығын қаған (хан) биледі. Рулардың басында дархандар, тайпа басында бектер тұрды. Ру — басы бектер сонымен бірге өте ірі мал иелері де болды»³².

Тарихшы В. Ф. Шахматов осы сөздердің таптық мәнін сыпаттай келіп, «В период Усуньского и Кангюйского до феодальных государств началось сложение классовые категории феодального общества. Появляются феодальные владельцы: *беки, би*»³³, — дейді.

Бек, бай терминдері V—VIII ғасырларға тән «Орхон-Енисей» жазбаларында да қолданылады. Шығыс тарихын зерттеуші ғалым А. Бернштам: «Богатые называются *бегами* или *баями*. Бегами и баями являются, естественно, и все те, титулатурой которых заполнены все без исключения надписи, в противовес богатым стоит народ (будун)»³⁴.

Біздің заманымыздан III—V ғасыр бұрын болған үйсін аттарын Ш. Уәлиханов, В. Бартольд, Ю. Зуев т. б. талдаған. Үйсін тайпаларын құрушы адамның аты Наньдоу-ми немесе Нәңто-би болған екен. Ш. Уәлихановтың мәліметі бойынша, Үйсін елінің ақсақалы Төбей деген кісі (Төбе би яки Төле би) болған. Осы Төбе би есімінің шығыста таңбалануы *Наньдо-ми, Нәңто-би* болса керек деген пікір айтқан³⁵.

³² «Қазақ ССР тарихы», I том. Алматы, 1957, 66-бет.

³³ В. Ф. Шахматов. К вопросу об этногенезе казахского народа. «Известия АН КазССР», серия историческая, вып. 6, 1951, стр. 89.

³⁴ А. Бернштам. Социально-экономический строй Орхон-Енисейских тюрок, VI—VIII вв. Л., 1946, стр. 110.

³⁵ Ш. Уәлиханов. Шығармалары. Алматы, 1904, 284-бет.

Ю. Зуев шежіредегі Нән-то-ми мен үйсін аңызындағы Төбейді салыстырады да, *ми* сөзін *би* деп оқымай, *бегтің* диалектілік формасы ретінде *бей* деп оқыса, сонда ол есім түркі тілінде Күн-бей болады³⁶ деп жазады. И. Ягелло өзінің «Толық арабша-парсыша» сөздігінде бек парсы тілінен шыққан сөз деп көрсетеді³⁷. Ал парсы тарихшылары болса, бек кісі аты деп жазады. Бек сөзінің шығуы жөнінде В. В. Бартольд, Б. Я. Владимирцов «Асыл ертегі» шежіресіне сүйенеді. Онда бек сөзінің жиі қолданылатынына қарағанда, моңғол сөзі болар деген дүдәмал пікірлерін ұсынады. Бірақ А. Бернштам, Б. Владимирцов *бай* деген сөз *бей* — *бег* деген сөздерден өзгерген немесе соның екінші түрі деген екі-ұшты пікір айтады да, бек сөзінің этимологиясы туралы үзілді-кесілді ұсыныс айтуға болмайтынын ескертеді. Соған қарамастан моңғолдың *беки*, түркі тілдеріндегі *бек* (варианттары *бег*, *бэй*, *бей*) әрі тұлғасы, әрі мағынасы жағынан ұқсас деп қараймыз. Қырғыз тілінде *бекем* — «мықты, күшті», татар тілінде *бек* — «мықты, өте берік», қазақ тілінде *бек* — «мықты, берік, күшті», екінші ескі мағынасы — «ақсүйек, әкім», азербайжан тілінде *бег* — «ақ сүйек», алтай тілінде *пий* — «князь, ақ сүйек», моңғол тілінде *беки* — «берік, мықты күшті». Бұл *бек* титулы біріккен тұлғалы кісі аттары компонентінде келгенде ерте кездерде «ақ сүйек, әкім, шонжар» мағынасын білдірген болса, кейінгі дәуірлерде «мықты, берік» мағынасына ауысқан. Ал қазіргі кісі аттары компоненттерінде олар бастапқы мағыналардың ешқайсысына да ие болмай, тек қосымшалық (жұрнақтық) қызмет атқарып отыр. Компонентінде бек сөзінің қатысуы арқылы жасалған кісі аттары: Бекбай, Бекежан, Бектұр, Бекайдар, Бекәлі, Бекмұхаммет, Асқарбек, Алмабек, Барлыбек, Бақтыбек, Данабек, Дарханбек, Досымбек, Әлибек, Әлбек, Жанбек, Жұмабек, Заманбек, Зауықбек, Иманбек, Исабек, Ишанбек, Қалибек, Қуанышбек, Құмарбек, Мұратбек, Момбек, Малбек, Мұхамбек, Нақысбек, Нәдірбек, Нөкербек, Нұрбек, Ноғайбек, Оразбек, Отарбек, Рым-

³⁶ Ю. Зуев. Язык усуней. «Вестник АН КазССР», 1957, № 8, стр. 70—74.

³⁷ И. Ягелло. Полный арабско-персидский словарь. Ташкент, 1910, стр. 480.

бек, Райбек, Сұлтанбек, Саматбек, Сәулебек, Тұмарбек, Тасыбек, Шарабек, Шайбек, Шойбек т. б.

Бай сөзі сословиелік титул, термин ретінде VI ғасырдан бастап пайда болған. Бұл сөз V—VIII ғасырларға тән түркі жазба ескерткіштерінде жиі кездеседі. Оның көне түркі тіліндегі мағынасы «қожа, әкім, бастық», қазақ тіліндегі мәнісі «малы көп, дәулетті адам». Бұл титул XI ғ. ескерткіштері «Құдатғу білік» және «Дивану луғатит туркте» *бай* формасында, бастапқы мағынасында қолданылған. Ол XX ғасырдың басына дейін номинатив мағынасын жоймай, өз функциясында жұмсалып келген. Ал қазіргі дәуірде жаңа мағынаға ие болып, қоғамдық функциясы өзгеріп отыр. Бұл да *бек* сөзі сияқты түркі тілдерінің бәрінде әр түрлі формада қолданылады. А. Бернштам *бай* деген сөз *бег*, *бей* сөздерінің өзгерген немесе екінші түрі деген пікірге келген. Бұл сөз де кісі аттарын жасауға негізгі арқау болатын компоненттердің бірі. Ерте кездегі кісі аттарымен қатар айтылғанда, ол адамның үстем тап өкілі немесе нағыз бай адам екенін көрсету мақсатында жұмсалған. Мысалы: Мүрсейіт *бай*, Махмұт *бай*, Әбділда *бай*³⁸, Тоқсан *бай*, Қадыр *бай*, *бай* Мөңке³⁹ т. б. Бұл күнде *бай* сөзі кісі аты компоненттерінің бірі ретінде қосылып жазылып, жұрнақтық қызмет атқарады. Бай сөзінің қосылуы арқылы жасалған кісі аттары: Байту, Байтуғай, Байжан, Байтас, Баймолда, Баяхмет, Байжұма, Баймұрат, Баймырза, Байқара, Байжігіт, Бекбай, Нұрбай, Жұмабай, Асқарбай, Тоқтарбай, Сартбай т. б.

Сұлтан сөзі түркі тілдеріне араб тілінен енген. Араб тіліндегі мағынасы «әкім», «бастық». Түркі тілдес халықтарда XV ғасырдан кездеседі. XV ғасырдың 40 жылдарынан бастап қазақ тілінде жұмсала бастаған. Бұл титул Қазақстанда феодалдық қатынастың даму, қазақ хандықтарының құрылу кезінен-ақ қолданыла бастайды. Ерте кезде ханның тұқымдары мен ақ сүйек әкімдері де бұл титулды өз есімдерімен қатар қолданып отырған. Басқа сословиелік титулдар сияқты бұл да кейіннен кісі аты және оның құрамы ретінде қолданы-

³⁸ Л. Будагов. Көрсетілген еңбек, 390-бет.

³⁹ Материалы по истории Казахской ССР (1785—1828), т. IV. М.—Л., 1940.

ла бастайды. Ол дара тұлғалы әрі біріккен тұлғалы кісі аттарын жасауға қатысып, арқау болған. Мысалы: Сұлтанғазы, Сұлтанғали, Сұлтанәлі, Сұлтанмұрат, Жансұлтан, Ақсұлтан, Бексұлтан, Нұрсұлтан т. б. Бұл есімдердің компоненттеріндегі *сұлтан* сөзі ол баста тура мағынасын сақтағаны аян. Қазіргі кезде сұлтан сөзі историзм саналады, ал оның ескі мағынасы ұмыт болған. Қазіргі кісі аттары компоненттеріндегі сұлтан сөзі ешқандай мағынаны білдірмейді. Олар дәстүр бойынша қайталанып қойылып жүр. Бірақ халық арасында мұндай есімдерді қою тым сиректеп бара жатқаны байқалады.

Төре — көне түркі сөзі. Ол ертедегі көшпелі түркі халықтарының «тұрмыс заңы», «халық шешімі», «сот үкімі» — мағыналарында жұмсалған. V-VIII ғасырлардан бері келе жатқан осы төре сөзінің мағынасы туралы В. А. Гордлевский: «Эпический хранитель тюрэ — обычного права огузов» — деумен қатар, оның басқа мағыналарына да толық тоқталады⁴⁰. Ал, Л. Будагов өз сөздігінде *төре* сөзінің екі мағынаға ие екенін көрсеткен. «1) Начальник, глава, судья; 2) Обычай, закон, народное постановление, судебный приговор, решение»⁴¹, — дейді. Бұған қарағанда, бұл сөз сонау түрік мемлекеті кезінен бастап, саяси-әлеуметтік қызмет атқаратын атау болған сияқты.

XVIII—XIX ғасырларда феодалдық қоғамда бұл сөзді тек хан, сұлтан балалары ғана иемденбей, мансап, дәрежелік титул ретінде *әмір*, *бастық* мағынасында қолданылғаны байқалады. Сөйтіп, бұл құбылыстар XIX ғасырдың аяғына дейін созылып келген.

Біріккен тұлғалы кісі аттарының жасалуында сол кездерде *төре* сөзі негізгі арқау болған. Бұндай антропонимдік типтер XVIII—XIX ғасырларда шығып, кеңінен дамыған еді. Мысалы: Төрехан, Төремұрат, Төребай, Төреғали, Төретай, Бектөре, Жантөре, Байтөре т. б. Осы антропонимдер қазіргі кездерде дәстүр бойынша қойылып жүр. Бірақ олар ешқандай мағынаға ие емес.

Мырза — парсының (امیرزادا) амиразада сөзінің

⁴⁰ В. А. Гордлевский. Государство Сельджидов Малой Азии. Л., 1941, стр. 52.

⁴¹ Л. Будагов. Көрсетілген еңбек, 390-бет.

қысқарған түрі. Мир+Зада, яғни «ақ сүйек (өкім), ұлы» деген сөз. XIX ғасырда бұл термин Қырым татарларында атақты семьялардың балаларына берілген титул болған. Сондай-ақ жеке-дара тұлғада тұрғанда хатшы, секретарь, писарь сияқты мансап ретінде де қолданылған. Ал кісі атының алдынан қосылып айтылғанда, ол адамның патша, хан тұқымына тән екенін білдірген. XV—XVI ғасырларда Темір ұрпақтарының солай аталғанын тарихи деректер растайды. Кейінгі кездерде мырза сөзі кісі аттарының алдынан келгенде ол адамдардың сауатты, білімді екенін танытып отырған. Мысалы: *Мырза Қожахан, Мырза Сабур*. Ал кісі аттарының соңынан келгенде, ол адамның үстем тап өкілі екенін аңғартқан. Мысалы: *Сабир Мырза, Мәлик Мырза, Хасан Мырза* т. б. Бұл жағдай ол кезде Орта Азияда басым еді. Бұндай орын тәртібін сақтау дәстүрін ертедегі түркі хандарының дипломатиялық документтерінен жиі байқаймыз. Кейіннен бұл мырза сөзі бастапқы мағыналарын жояды да, кісі аттарын жасайтын компонентке айналып кетеді. Ол екі сөзден біріккен кісі аттарының бірінші және екінші сыңарларына қосыла береді. Ондай есімдер: *Мырзабай, Мырзағали, Мырзатай, Мырзахан, Сармырза, Баймырза, Ермырза, Жаймырза, Ақмырза, Досмырза* сияқты болып келеді.

Араб-иран тілдерінен енген кісі аттарына түркі соловиелік титулдарының қосылуы нәтижесінде дүбара есімдер жасалғанын көреміз. Мысалы: *Ахметқан, Ахметбек, Бекмұхамбет, Баймағамбет, Мұхамбетбек, Бекәлі, Бексұлтан, Бекайдар, Сұлтанқан, Мұхамбетқан, Мырзабек* т. б.

Қорыта келгенде, бұл сөздердің о баста титул ретінде пайда болуы, қоғамдағы таптық топтардың қызмет қатынасымен тікелей байланысты еді. Сондықтан да бұлардың бәрі феодализм кезінде кеңінен қолданыс тапты. Саяси-әлеуметтік термин ретінде сол кездердегі қоғам құрылысына сай қызмет етті. Қазірде олар лексикалық қорымыздан шығып, архаизм, историзмге айналып отыр. Алайда олардың кейбіреулерінің жаңа мағынаға ие болып, тілімізден қолданыс тауып отырғандары да бар. Егер Октябрь революциясына дейін *бай* деген сөз «малы көп, феодал» мағынасын білдірсе, қазіргі кезде ауқатты, шаруашылығы жан-жақты да-

мыған, мол қазына иесі» деген мағынада айтылады. Мысалы: бай колхоз, бай совхоз, бай шаруа, бай ферма дейміз. Ал *бек* сөзі кісі аттары сыңарында келіп, жұрнақтық қасиетке ие болып отыр. Мысалы: *Колхозбек, Совхозбек, Темірбек* т. т. Төре — қазір мырза сөзінің синонимі ретінде қолданылады. Ал мырза бұрынғы «патша, хан ұлы» деген ұғымынан айрылып, енді «жомарт» мағынасына мәндес, синоним болып отыр. Мысалы: *Мырзабек, Жомартбек*.

Екінші дәуірде пайда болған антропонимдердің шығу жолын бұл көрсетілгендермен шектеуге болмайды. Өйткені бұл дәуірде, X—XVIII ғасырларда халқымыздың ұзақ өмір жолы, үлкен тарихы қамтылады. Олай болса, бұндай түрлі кезеңдерге бөлінетін дәуірдегі антропонимдердің шығуында да алуан түрлі себептер мен жағдайлардың болғаны сөзсіз.

Бұл кездегі антропонимдердің басым көпшілігі төл сөздерден қойылған, халықтың тапқыр ой, алғырт қиялынан туған. Олардың ішінде жыл маусымына, астрономиялық ұғымдарға, жер, ел мекендеріне байланысты қойылған есімдер бар. Мысалы, *Тышқанбай, Қоянбай, Жыланкөз, Барысбек, Жылкелді, Үркербек, Жетіген, Жұлдыз, Еділбай, Ертіс, Орал, Алтай, Жамбыл*, т. б. Сол орта ғасырларда шыққан есімдердің кейбірі туыстық атауларға да байланысты болса керек. Бұған көптеген халықтарда туыстық атаулардың көне заманда шыққаны дәлел бола алады. Ал, қазақтағы туыстық атауларға байланысты кісі аттары фольклорда, халық арасында көп кездеседі. Ондай антропонимдер: *Бабахан, Баба, Атабек, Аталық, Аналық, Дадабай, Тәтә, Аққыз, Ақжігіт, Ағабек, Балақай, Балабек, Баламер* (бала — әмір) т. б.

Кейбір туыстық атаулардың негізінде Орта Азияда сословиелік титулдар жасалған. Мәселен, *ата* сөзінен сословиелік титулдар: *атабек, аталық* шыққан. Атабек үш түрлі мағынада қолданылған: 1) Сельджүк сұлтандары, мұрагерлері, пекуны; 2) Азербайжандағы феодалдық князьдіктің басшысы; 3) Орта ғасырдағы Египеттегі әскер басы⁴². Аталық әуел бастан «әке ор-

⁴² Н. М. Шанский. Этимологический словарь русского языка, т. I. М., 1962, стр. 169.

нын басушы, тәрбиеші, таққа отыратын мұрагер ағасы»⁴³, — деген мағыналарда қолданылған.

Әйел адамдарға қойылған есімдер құрамы орта ғасырда, әсіресе XV—XVIII ғасырларда ерекше дами түскен. Бұл кездерде ертеден келе жатқан дара тұлғалы есімдерге жаңа сөздер қосу арқылы біріккен тұлғалы есімдер жасау дәстүрі күшейген-ді. Мәселен, Ақжібек, Ақшолпан, Ақкүміс, Айжамал, Бижамал, Айбарша, Айғаным, Айғанша, Айтолқын, Алтынгүл, Алтыншаш, Балкүміс, Балғаным, Бәдинұр, Бексұлу, Бибіжамал, Бибісара, Бикамал, Дәметкен, Күлшайым, Қаншайым, Мариябике, Нұрғайша, Орынбасар, Танагүл т. б. Біріккен тұлғалы әйел есімдеріндегі ең көрнекті тәсіл гүл сөзін қосу арқылы есім жасау. Бұл тәсіл арқылы жасалған есімдер өте көп. Мысалы: Алмагүл, Айгүл, Айымгүл, Алқагүл, Анаргүл, Әсемгүл, Гүлбану, Гүлбаршын, Гүлғайша, Гүлпаш, Гүлсара, Гүлжазира т. б. Қымбат бағалы металдар мен сапасы жоғары маталар, алуан түрлі тастар атауларынан қойылған есімдер тек әйелдерге берілетін. Олар: Алтын, Алтыншаш, Күміс, Ақық, Лағұл, Маржан, Меруерт, Гәуһар, Моншақ, Жібек, Торғын, Батсайы, Мақпал, Қамқа, Баршын т. б.

Осы кездегі ең көп тараған, саны жағынан да молы араб-иран тілдерінен енген, мағынасы айқын ыңғайлы есімдер еді. Мұндай есімдерді әйел адамдарға қойғанда айтуға жеңіл, ықшамдылығы, әдемілігі мен мағына-мән айқындылығы ескеріліп отырған. Мысалы: Әдина, Әдия, Әзиза, Әлия, Бәлия, Ғазиза, Ғалия, Ғайни, Дариға, Зағипа, Зылиқа, Зура, Зәуре, Жамал, Ләтипа, Нағима, Нәзипа, Раушан, Дана, Тәбия, Фати-ма т. б.

Ер адамдарға тән антропонимдердің көбі күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген төл сөздерден құралған. Олардың мағынасы мен формасы сай келіп, халықтық ерекшелігін көрсетіп тұрады. Мысалы: Ақылбай, Аппақ, Абыыр, Аманбай, Айдар, Аймақ, Айнабек, Аққозы, Алтыбасар, Айсауыт, Айтжан, Бағлан, Байсал, Байтақ, Балта, Дайынбай, Есенаман, Жайлаубай, Жанбота, Жандар, Жаңабай, Жарылқасын, Жоламан, Игілік, Игісін, Кекіл, Көпбай, Көбікті, Көпжасар,

⁴³ Н. Ф. Катанов. Предисловие к книге «Сказания о взятии царства Казанского». Казань, 1902, стр. 8.

Қайырлы, Мергенбай, Мергенші, Нарбай, Нартай, Отарбай, Өскенбай, Өтеміс, Өтеп, Санабай, Сансызбай, Сақтаған, Сарыбас, Саурық, Сұраншы, Таңат, Тасыбай, Тасқара, Тастан, Тоқсан, Төленді, Төленбай, Тілепберген, Тұрғанбек, Үлгібай, Шеге, Шоң, Шоңбай, Шопан, Шуақ, Шымырбай, Шынтемір, Шынтас, Шырақбек, Ырысбек, т. б.

Жоғарыда айтылған антропонимдердің бәрі халық арасында кеңінен сақталып, кейінгі ұрпақтарға жетіп, бұрынғылардың дәстүрлі жалғасы ретінде өмірде қолданылып отыр. Сөйтіп, XV—XVII ғасырлардағы қазақ антропонимиясы бұрынғы антропонимдік типті қамти отырып, жаңа түр-мазмұнға ие болып, дами түсті. Ал XVIII—XIX ғасырларда оның құрамы бұрынғыдан да толысып, көп сатылы қасиетке ие болды.

Үшінші дәуір — тарихта жаңа заман саналатын — XVII—XIX ғасырларда дамыған көп салалы антропонимдерді қамтиды. Бұл дәуірлерде қазақ халқының тарихында елеулі оқиғалар болған еді. Атап айтқанда, біріншіден, XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басында Қазақстанның Россияға қосылуы аяқталып, қазақ хандарының Россиямен экономикалық және саяси байланыстары күшейе түскен, екіншіден, қазақ халқының Жоңғария шабуылына қарсы азаттық күресі жүріп жатқан кезі еді. Міне, бұл тарихи оқиғалардың барлығы халықтың әдебиеті мен мәдениетінің және тілінің дамуына, сөзсіз, әсер етті.

Қазақстанның Россияға қосылуының прогрессивтік мәні ерекше зор болды. «Қазақ жерінде бекініс шептері мен қалалар салынып, сауда-саттық жұмыстары өріс алды. Россиядан Орта Азияға Қазақстан территориясы арқылы сауда жолы өтті. Бұрынғы мал шаруашылығы мен көшпелі тұрмыстан қол үзбейтін қазақ елі, енді диханшылық пен отырықшылыққа ауыса бастады. Қазақ халқы мен орыс халқының арасында достасу, бауырласу ынтымағы нығайды». Сөйтіп, Қазақстан мен Россия арасында болған қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық байланыстар халықтың мәдениетіне, әдебиетіне, сөйлеу тілінің баюына ерекше өзгерістер енгізді. Тілімізге орыс тілінен енген көптеген сөздер мен сөз тіркестері тұрмыста қолданыла бастады. Осы кездерде орыс тілінен енген сөздерді ғалым Ғ. Мұсабаев

дәуірлерге бөліп, олардың шығу, пайда болу жолдарына ғылыми талдау жасап берді.

Ғалымның пікірінше, «бірінші дәуір — XVII ғасырға дейін болса, екінші дәуір — XVII ғасырдан XIX ғасырдың екінші жартысына дейін, ал үшінші дәуір — XIX ғасырдың екінші жартысынан Октябрьге дейін»⁴⁴. Бұл дәуірлерде орыс тілінен көптеген кісі аттары енді. Осымен қатар орыс тілінен енген жалпы есім сөздердің өзінен де тілімізде кісі аттары жасалып отырды. Біз оларды соңғы екі дәуірге жатқызамыз. Өйткені бірінші дәуірде орыс тілінен енген кісі аттары болмаған. Екінші дәуірде, Қазақстанға орыс шаруаларының келуімен жаңа қалалар орнап, орыс мәдениетінің тарауымен орыс, қазақ халқының тығыз араласып, қарым-қатыс жасауы негізінде көптеген сөздермен қатар кісі аттары да енді. Ер аттары: Андре, Ескендір (Александр), Мекәйіл (Михаил), Жебрәйіл (Григорий), Жержіс (Георгий, Жорж), Капитан, Майор, Поручик, Полковник⁴⁵, Жандарал, Мәтби (Матвей)⁴⁶, Майыр, Болысбек; Әйел аттары: Анна, Мариям, Сәтен, Бәтес, Шәйнек, Болатнай, Қазына, Кампит, Теңгегүл т. б. Бұл кезде енген есімдер күшті дыбыстық өзгерістерге ұшыраған. Ал үшінші дәуірде, яғни XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап советтік дәуірдегі антропонимдер саны көбейе түсті. Ол жөнінде кейінгі бөлімдерге арнайы тоқталамыз.

XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың екінші жартысына дейін жоңғар феодалдары қазақ жерін басып алу ниетімен үздіксіз шабуыл жасағаны тарихтан белгілі.

Әділдік үшін күрескен қанды шайқастарда халық арасынан шыққан көптеген батырлардың даңқы шықты. Олардың батырлығы мен ерлігін мадақтаған жырлар туды. Ондай батырлық жырлар: «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Өтеген», «Ер Көкше», «Қанжығалы Бөгенбай батыр», «Қарабек», «Төрехан», «Ақжонасұлы ер Кеңес», «Манашұлы Тұяқбай», «Қырық батыр» жырынан: «Қарадөң батырдың ұрпақтары» т. б.

⁴⁴ Ғ. Ғ. Мұсабаев, көрсетілген еңбектің 47-беті.

⁴⁵ В. Даль. Избранное сочинение, т. VIII, 1884, стр. 222—224.

⁴⁶ А. Диваев. О наречении имен у киргизов. «Туркестанские ведомости», 1916, № 206.

Жоңғар қалмақтарының шабуылы кезінде ерлігімен көзге түскен қаһарлы батырлар да аз болмаған. Мысалы, Баян, Жанатай, Ташым батыр, Тайлақ, Сайрық, Есет батыр, Құдайназар батыр, Құлсары батыр сияқты батырлардың есімдері халық тарихында жазулы.

Қалмақ шабуылы тұсында туған ғашықтық жырдың бірі — «Қыз Жібек». Фольклорист оқымыстылар арасында бұл жырды XVII ғасырда, жоңғар феодалдарына қарсы күрескен заманда шыққан деген пікір бар. Жырдың басты кейіпкерлері — Қыз Жібек, Төлеген, Қаршыға, Шеге, Базарбай, Қамқа, Сансызбай, Бекежан, Сырлыбай, тағы басқалар. Бұлардың ішінде әсіресе Жібек пен Төлеген есімдері халық сүйген қалаулы, образды есімдерге айналып кетті. Ата-ана балаларына Төлеген, Жібек деген есімдерді жиі қоятын болды. Сондай-ақ халық арасында Базарбай, Сансызбай, Шеге, Қамқа типтес есімдер де көп қойылып отырған.

XVIII ғасырдың 70 жылдары мен XIX ғасырдың 90 жылдарына дейін үстем таптардың езгісіне қарсы шаруалар көтерілісі болып отырған. Оны бастаған Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Жаңқожа Нұрмағамбетов, Есет Көтіберов секілді ерлердің есімдері де тарихта сақталған.

XIX ғасырда Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу жерін Қоқан хандығы биледі. Ал Қоқан хандығына қарсы халық көтерілісін бастаған ерлер туралы «Сұраншы батыр», «Саурық батыр», «Ерден батыр», «Шаян батыр», «Байсейіт батыр», «Жанқожа батыр», «Ерназар — Бекет» батыр деп аталатын жырлар мен дастандар туды. Халық ауыз әдебиетінде сақталған ондай батырлардың есімдері кейінгі ұрпақтарға қойылып, дәстүр бойынша ауысып отырған.

Көңіл аударарлық бір жай, батырлар есімдері дастан атына ауысқанда шығарманың тақырыбы ретінде қабылданып отырған. Мысалы, «Өтетілеу», «Сәтбек», «Қойбағар», «Базар батыр», «Мантық батыр», «Қара батыр», «Балуан Нияз», «Боран батыр», «Сасық батыр», «Ермек батыр», «Кәрім батыр» мен «Тілеке батыр», «Қарашаш батыр», «Нарқыз», «Арқалық батыр», «Жоламан батыр», «Елқонды батыр», «Әуез батыр», «Бөген батыр», «Оралбек батыр», «Дотан

батыр», «Әнуар батыр», «Бұхарбай батыр», «Қалдархан батыр». Батырлар жырында кездесетін кісі аттары тарихи ма, әлде халық ойынан шыққан қияли есімдер ме? деген сұрақтың болуы мүмкін. Шынында батырлардың есімдері түгіл, олармен қатар кейбір кейіпкерлерінің есімдері де тарихи екені даусыз. Бірақ, сол есімдердің қайсыбірі халық ойынан қосылған құбылмалы есімдер болып келеді. Олай дейтініміз, батырлар жырларының түрлі вариантында әрқилы өзгермелі, құбылмалы есімдер кездесіп отырады. Демек, бір жырдың үш варианты болса, олардағы кейіпкерлердің есімдері де үш түрлі болып келеді. Оның негізгі себебі жыршылардың өзінше өзгертіп айтуынан болса керек. Бірақ та фольклорлық антропонимдер сипатына қарай көбіне халықтық болып саналады. Үстем тап өкілдерінің есімдері, әсіресе осы дәуірдегілері, араб-ирандардан енгендіктен ерекшеленіп тұрады.

Жырлардағы төл сөздерден қойылған феодал есімдері *бай* сөзінің қосылуы арқылы жасалып отырған. Мысалы, Базарбай, Сарыбай, Қарабай, Тоқтарбай, Сырлыбай, Әзімбай, Байбөрі, т. б. Бұл есімдердің материалдары халық тілінен алынғанымен олардың қойылу тәсілі мен мақсат, принципінде «байлық», «бай болу» идеясы жатады.

Жоғарыда айтылған батырлар жырларындағы кісі аттарының құрылысы мен жасалу заңдылығына зер салғанымызда, олардың басым көпшілігі төл сөздерден жасалғанын аңғарамыз. Мәселен, «Ер Көкше» жырында: Бетеге, Қамбар, Қосай, Сарбаян, Манашы, «Жәпек» бай, Темірбай, Бота, Тоқтыболат; «Қарабек батыр» жырында: Қадірбек, Қанша, Ханбибі, Есенкелді, Қалқан, Қанікей, Тінікей; «Төрехан» жырында: Темірхан, Нұрадын, Сәуле, Қарашаш, Егізбай, Сегізбай, Маржан; «Қарадөң» жырында: Бердіхан, Гүлжәмила; «Жұбаныш» жырында: Қылыш, Сүйініш, Бибі; «Ер Бегіс» жырында: Тобылғы, Бегіс, Тегіс, Көгіс; «Арқалық батыр» жырында: Қаракөзайым, Қият, Тұят, Жұбай, Жақсылық, Қараш, Бөрібай, Еділ деген есімдер бар.

XVII—XIX ғасырлардағы антропонимдердің көбі қазақ халық ауыз әдебиетінің бай саласы — ғашықтық жырларында кездеседі. Ғашықтық жырлардағы кісі аттары халық арасына жазба түрінде де, ауызша айты-

лу үлгісінде де тарап отырған. Түркі халықтарының көбіне тараған, ортақ «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырындағы кейіпкерлер есімдері қазақ халқының ауыз әдебиетінде көрнекті орын алады. Ондағы есімдердің барша халыққа түсінікті төл сөздерден жасалғанын бірдей байқаймыз. Мысалы, Кемел ақын, Сыбанбай, Жанақ, Бекбау, Сарыбай, Қарабай, Тайлақ, Қозы, Танас, Баян, Ай, Таңсық. (Қарабайдың қыздарының аттары), Нұрқара, Көсем сары, Қаратоқа, Бұлан қара, Тоқсан, Айбас, Күліп (Қозы Көрпештің баласының аты). «Айман — Шолпан» поэмасындағы есімдер: Маман бай, Көтібар, Айман, Шолпан, Арыстан, Әлібек, Теңге т. б.

XVII—XIX ғасырлардағы тарихи антропонимдер шығу, пайда болуы жағынан көбіне осы дәуірлерге тән саналады. Өйткені олардың кейбір топтары орта ғасырлардағы деректерде кездеспейді. Тарихи антропонимдердің көбі «Қазақ ССР тарихында» көрсетіліп отырған. Оларды мазмұнына қарай екі топқа бөліп қараймыз. Бір тобы — тарихта аты белгілі хан, сұлтан, билер мен ірі феодалдардың есімдері болса, екінші тобы — атақты батырлар мен ақын-жыраулардың, беделді адамдардың есімдері. Бұл тарихи антропонимдердің құрамы мен тілдік материалы әр түрлі. Олардың көпшілігі төл сөздерден жасалған, мағынасы саралы да айқын, грамматикалық нормамызға сәйкес болып келеді. Мысалы, Тәуекел (1590 ж.), Күшік (1592 ж.), Мұрат (1595 ж.), Жәңгір (1643 ж.), Тасым батыр (1697), Бекболат Екешов, Байдәулет Нұриев (1716), Құтты би (1718), Қойбағар Көбеков (1726), Құтлымбет Көштаев (1730), Барақ батыр (1713), Жолбарыс (1741), Аралбай, Ырыскелді (1735), Құлсары батыр (1741), Қазыбек, Қабанбай (1770), Қаратай (1797), Тінәлі Тайсойғанов (1836), Қуаныш сұлтан (1814), Қаракөбек би, Сегізбай, Сартай би (1785), Ырысалды, Көшербай, Тоқсанбай, Серкебай, Қойсары, Медет, Жиенбай, Қарабатыр, Елшібек, Өмір батыр, Жандар, Кенжеқара, Тіленші батыр, Отарбай, Ақбура (1794 ж.). Есмұрат, Сартай, Боранбай, Келдібай, Аққозы, Асау батыр, Балтабек Отанұлы, Бағлан. Бұланұлы, Нарбек, Сатыбалды, Арыстанбай, Тілеулі, Ақболат, Байкелді, Бердібек (1817 ж.), Естемес, Байтақ, Орақ, Сүгір, Мың-

бай, Дәуқара, Табылды, Тілеубай, Жақсылық, Бесбай, Тоқбай, Күнту (1824) т. б. Осымен қатар араб-иран тілдерінен енген есімдер де біршама кездесіп отырады. Олар сол кездегі қазақтардың сөйлеу тілінің заңына бағынып, түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, бастапқы тұлғаларынан айрылған еді. Мысалы: Хақназар (1577), Шахмаммет (1590), Әлімбет, Сұлтанмамбет (1740), Досалы (1773), Сейдалы, Нұрмамбет (1772), Уәли (1780), Шерғали, Мұхаметмырза, Абдуллатиф, Хасан, Сұлтаналы, Қадыр, Әбілжәлел (1785), Шахмұрат, Әбілғазиз, Мұхаммеджан, Наурызбай, Шахғазы, Досмұхаммамбет (1794), Шерғазы, Әлғазы, Мырзалы (1803), Сейталы, Мырза Ормамбет, Мұхамбет, Алмағамбет, Сұлтанбет (1817), Мирхайдар, Дәулет, Құлмамбет, Сейфулла, Нығметұлла (1824), Махамбет (1836) т. б. Талдап отырған антропонимдердің, негізінен, екі компоненттің бірігуі арқылы, көне түркі тілдеріне тән, ескі структуралық система жолымен жасалғаны аңғарылады және бұл дәуірде араб-иран тілдерінен енген есімдер әсіресе Оңтүстік, Жетісу қазақтарында көбірек болған. Мұның басты себебі, территория жағынан Орта Азияның Бұхара, Ташкент, Самарқанд, Душанбе қалаларына жақын тұруынан және ислам дінінің тез тарауынан болса керек.

Орталық және Батыс Қазақстандағы антропонимдік системада арабизм аз байқалады, Орал, Жайық бойындағы тұрғындар есімдерінде бұл құбылыс тым кенже дамыған. Аталған аймақтардағы (1785—1828 жылдарға тән) антропонимдерді талдап қарағанымызда, олардың көбі өз сөзімізден жасалғанын, араб-иран тілінен енгендердің тым аз екенін көреміз.

Қорыта келгенде, бұл дәуірдегі антропонимдердің көбі өткен замандағылардың жалғасы ретінде қайталаынып қойылып отырған. Бұдан айтылып отырған үшінші дәуірде, жаңа антропонимдік типтер тумалы, жасалмады деген ұғым тумаса керек. Бұрынғы әдет-ғұрыппен дәстүрге, ескі наным мен сенімге байланысты есімдер қою бұл дәуірде де кеңінен етек алды. Және ол кездегі антропонимдердің біразы қазақ даласында сауданың дамуымен байланысты да шыққан еді. Мәселен, Теңге, Теңгебай, Ақша, Сомбек, Саудабек тәрізді есімдер. Осы кезде семантикалық айқын сөздерден де көптеген есімдердің қойылғаны байқалады: Олар: Бегіс,

Тегіс, Сырым, Арынғазы, Тілеке, Екілік, Жандар, Тіленші, Елғон, Садыр батыр, Түрке, Жалтыр, Жиен, Дәуірбай, Отан, Айдос, Беке, Қуаныш, Бұхар, Тәтіқара, Шал, Жанкісі, Шернияз, Дәулеткерей, Құрманғазы, Түбек, Жапақ, Марабай, Жамбыл, Біржан, Болық, Елентай, Сара, Құлмамбет, Шортанбай т. б.

Бұл дәуірде де кеңінен тараған — орта ғасырлық антропонимдердің үлгісімен жасалған — *бай, сұлтан, төре, хан* компонентті антропонимдік композит. Олардың бұл дәуірде қайталанып, кеңінен қолданылуының негізгі себебі — саяси құрылыстағы өзгерістерге тікелей байланысты еді.

Әлеуметтік өзгерістерден соң сословиелік титулдар (хан, сұлтан, мырза, қожа) бұрынғы маңызын жойып, кісі аттарын жасайтын компоненттердің бірі болып қалыптасты. Егер революцияға дейін мұндай тұлғалы есімдерді көбіне үстем тап өкілдері ғана иемденген болса, енді оны көпшілік қауымның кеңінен қолданғанын көреміз. Бұл жағдай В. И. Лениннің сословиелік титулдар туралы: «Капиталистік, буржуазиялық қоғамда барлық азаматтар заң жүзінде тең праволы болады, сословиеге бөлушілік (ең болмағанда принцип жағынан) жойылған болады, сондықтан да таптар сословие болудан қалған еді. Қоғамның тап-тапқа бөлінуі құлдық қоғамға да, феодалдық қоғамға да, буржуазиялық қоғамға да ортақ нәрсе, бірақ алғашқы екеуінде сословиелік таптар болды, ал соңғыда сословиесіз таптар болды»⁴⁷, — деп айтқан пікіріне толық сәйкес келеді. Өйткені ХІХ ғасырдың аяғында қазақтың сауда капиталы туа бастаса, ХХ ғасырдың басында қазақ буржуазиясының қалыптаса бастауы халқымыздың тарихынан белгілі.

ХVІІ—ХІХ ғасырларда шыққан әйел есімдерінің басым көпшілігі төл сөздерден жасалса, бір тобы араб-иран тілдерінен енген еді. Әсіресе Орта Азия халықтарына тараған қиссалардың бас кейіпкерлерінің есімдерін қою, ғашықтық жырлар мен батырлық жырлардағы әйел есімдерін қайталап қою әдеті дәстүрге айналған. Бұл кезде де бұрынғы есімдерді қайталап қою, болмаса тыңнан есімдер талғап қою дәстүрі өріс алған еді.

⁴⁷ В. И. Л е н и н. Шығармалар, 6 том, Алматы, 1948, 112-бет.

Бұл дәуірдегі көп салалы антропонимдік композиттің тарихындағы көбірек назар аударатын мәселелер — патроним (әке аты) мен фамилияның шығуы және дамуы.

Ерте дәуірлерде ресми түрде бір ғана есіммен аталу дәстүрі болса, ендігі жерде патроним иемдену, яғни әке атымен аталып, олар шын атпен қатар айтылатын болған. Патронимдердің көрсеткіштері болып, ілік септіктің *-ның, -нің* формасы және *ұлы, қызы* тәрізді сөздер қолданылған. Бұл құбылыс XVII—XVIII ғасырлардағы халықтың сөйлеу тілі мен ауыз әдебиетінде кеңінен орын алғаны байқалады. Мыс., Базарбайдың ұлы Төлеген, Сырлыбайдың қызы Жібек, Көктімнің қызы Құртқа, Сейілдің ұлы Қараман, Қаражан ұлы Қосдәулет, Өмір ұлы Сыбан, Қарасай ұлы Көбен, Алшағыр ұлы Теген, Керей ұлы Келмембет, Қоянақ ұлы Қарт Қожақ т. б. (бұлар фольклорда бар есімдер).

XVIII ғасырдың орта кезінен бастап ресми документтердегі патронимдердің жұрнағы ретінде арабтың *бин* сөзі қолданылған. Мысалы: Тіленші батыр бин Бөкенбай, Сырым бин Дат, Алла Жар бин Ертай, (1794)⁴⁸. Алайда, мұндай патронимдік форма тұрақтанбай, оның орнын қайтадан көне тұлғалы *ұғлы* сөзі басады; Сейітқали Нұрғали ұғлы, Сұлтан Мырза ұғлы, Бердіқожа Қадырбай ұғлы, Сатай Бұлан ұғлы т. б.

Патронимдердің шығу, пайда болу жолдары туралы өз алдына сөз ететін болғандықтан, оның тарихын бұл жерде терең сипаттамадық.

Фамилиялардың шығу, пайда болу тарихы саяси қоғам өмірімен тығыз байланысты. Ол ең алдымен қазақ хандарының Россиямен экономикалық және саяси байланыстар жасау кезінен бастап пайда бола бастайды. Сол кездегі патша үкіметінің іс қағаздарында әке атымен жазылмай, *-ов, -ев* жұрнақтары арқылы фамилия ретінде жазылу белгіленеді. Ең алғаш рет, мұндай фамилиялар 1716 жылы Тобольскі қаласына барған қазақ хандарының елшілері орыс документтерінде *Бекболат Екешов* және *Байдәулет Нұриев* болып, 1726 ж. Әбілхайыр елшісі Қойбағар Петербургке барған соң *Қойбағар Көбеков* болып, одан кейінгілер

⁴⁸ Материалы по истории Казахской ССР в 1785—1828 гг., т. IV. М.—Л., 1940, стр. 445.

Сейітқұл Құндағұлов, Құтлымбет Көштаев (1730 ж.) болып жазылғанын көреміз ⁴⁹.

Сөйтіп, XVIII ғасырдан бастап орыс документтерінде қазақтардың әке атымен аталуы орысша *-ов, -ев* жұрнақтары арқылы көріне бастайды. «Мысалы, Сұлтан Қаратай. Нұрғалиев, Жоламан Тленчин, Кулмухаммед Джанибеков, Асан Барков, Дербисали Кайгиликов, Асан Барашев, Джанали Инбаев, Арангазы Абылғазиев, Байғана Қуниев, Күтебер Бясинов, Арслан Таналин, Басибек Байготанов ⁵⁰.

XVIII—XIX ғасырларда әке атына орыс фамилиясының *-ов, -ев* жұрнақтарын қосу нәтижесінде фамилиялар қалыптаса бастайды. Ондай фамилияларды иемденген адамдарды тарихи деректемелерден көптеп кездестіруге болады. Мысалы: Бегалиев, Шөке Нұралиев, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Қапқанбай Қалдыбаев, Сарт Ералин, Сымайыл Өтемісов, Жанғожа Нұрмағамбетов, Бекет Серкебаев, Ерназар Кенжалин, Есет Көтібаров т. б.

Ресми түрде фамилия қабылдау, әсіресе, XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталды. Бұл кезде оқып, білім алған халқымыздың тұңғыш оқымыстысы, ағартушы демократтары мен ақындары да ресми фамилиямен жазылғаны белгілі. Мысалы, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев т. б.

Бұл қазақ фамилиясының шығуының, оның қалыптаса бастауының бастапқы кезеңі еді. Сонымен үшінші дәуірде — төл есім, патроним және фамилия — көп салалы антропонимдік типтің негізі болған еді.

Төртінші дәуір. Октябрь революциясынан кейінгі Совет заманында туып, дамыған антропонимдік типтерді қамтиды.

Қазіргі қазақ тіліндегі есімдер негізінен екінші дәуірден бері қолданылып, төртінші дәуірде қалыптасып, толысып көбейген антропонимдер.

Оның құрамында ислам дініне дейінгі көне түркі есімдері де, ислам діні әсерімен араб-иран тілдерінен енгендері де, аз да болса монғол, Батыс Европа тілдерінен енген есімдер де бар.

Ұлы Октябрь социалистік революциясы жеңісінен

⁴⁹ «История казахской ССР», т. I. Алма-Ата, 1957, стр. 243, 251, 252.

кейін В. И. Ленин қол қойған декреттердің бірі «Шіркеуді мемлекеттен бөлу декреті» еді. Осыдан кейін сәбилерді тіркеу және оларға ат қою жөнінде шіркеулер еркінен айрылған болатын. В. И. Ленин қол қойған бұл декрет Орта Азия және Қазақстанда да іске асты. Молдалардың құранға қарап, азан шақырып ат қоюына мүлдем тиым салынды. Қазіргі кезде сәбиді тіркеу ауылдық Советтер мен ЗАГС бюролары арқылы жүргізіледі. Ал дүниеге келген жас нәрестеге ат қою негізінен ата-ана үлесіне тиген. Ата-ана лайықты есім таба алмаған жағдайда ғана олардың өтініші бойынша ЗАГС бюросы ат қоюға көмектесіп отырады.

Қазіргі қазақ антропонимиясы құрамын заман талғамына сай жаңа есімдермен үстемелеп, байытып отыру бағыты байқалады. Ата-ана мен туысқандар балаға өздері ұнатқан, талғап алған есімдерді қояды. Сөйтіп, дүниеге жаңа келген сәбиге ат қоюда жарқын, бақытты дәуір талғамын ескере отырып, белгілі бір принцип, дәстүрге сүйенеді. Совет өкіметі жылдары халқымыздың талабы мен талғамының, мәдени өрісі мен дәрежесінің өсуіне орай балаға ат қою мәселесі де жаңа тұрғыда, соны бағыт алып отыр. Қазіргі кездегі есімдерді өскелең мәдениетіміз бен өміріміздің, ауыл шаруашылығы мен техниканың, ғылым мен өнердің дамуымен байланысты туған жаңа атаулардан қойып жүр.

Совет дәуірінде туған жаңа есімдерді шығу мезгіліне қарай, бірнеше кезеңге бөліп қарауға болады.

Совет өкіметі орнаған Қазақстанда ірі мәдени өзгерістердің болғаны аян. Жаңа тұрмыс, бақытты заманға лайық мәдениет, әдебиет өрістеді. Халықтың сөйлеу тіліне көптеген жаңа мағыналы сөздер енді. Бұл кезде дүниеге келген сәбилерге жаңа заманның жаршысы ретінде жаңа ат қою іске асты. Жиырмамыншы жылдары шыққан «Еңбекші жас» газетінде балаға ат қою туралы «Жаңа тұрмыс орнату» деген мақалада былай жазылған: «Төңкерісшіл ат қосу (Октябрин) 16 декабрьде «4 октябрь» клубы татар, қазақ әйелдері, коммунист жастар, жас пионерлермен толған еді. Бұл салтанатты жиылыс жаңа туған балаға тұрмыс жолымен ат қосу үшін шақырылған болатын. Жаңа

⁵⁶ Бұл да сонда, 443—444-беттер.

тұрмыс, төңкеріс аттарын қосу, молдалар дін әдеттерін тастау туралы баяндамалар, құттықтау сөздер айтылды әм үлкен қуаныштықпен жаңа туған әйел балаға көпшілік Роза деген ат қосты. Роза Люксембург деген атақты төңкерісші әйел болып, Германияда байлардың қолынан қаза тапқан көсем⁵¹». Бұл мәліметке қарағанда, осы кезде замана құбылысына қарай жаңа аттардың көптеп қойыла бастағаны аңғарылады.

Жер жүзі жұмысшы қозғалысының көсемдері мен қайраткерлерінің есімін жас балаға қою 30-жылдары кеңінен дамыған еді. Бұл кезде Мэлс, Эмиль, Маркс, Клара, Марлен, Тельман, Марат, Суньят, Диас, Хозэ, Долорес деген есімдер қойылды. Ким, Социал, Закон, Кима, Совет, Генерал, Маршал, Армия, Большевик, Октябринa сияқты есімдер де сол кездерде шыққан.

Мәдениет пен әдебиет, ғылым мен экономика, шаруашылық дамуына байланысты жаңа атаулар туады. Осымен байланысты 30-40 жылдар арасында туған балаларға: Ғалым, Ғалымбек, Мәдениет, Облыс, Өндіріс, Сайлау, Колхозбек, Совхозбек сияқты есімдер қойылды. Отан соғысы жылдарында және жеңіс жылдарынан кейін Майдан, Майданбек, Қайсар, Солдатбек, Жеңіс, Жеңісбек, Нұрлан, Бейбіт, Бейбітгүл, Гулмира, Мира, Гүлжеңіс, Талап т. б. есімдер пайда болды.

Жаңа ат қоюда бұрынғы аттардың таңдаулы, ең сұлу, айшықтыларын талғау принципі басым болды. 50 жылдардан бастап балаларға өте әдемі, айтылуға ықшам, мағынасы айқын, көбіне, жалаң түбірлі есімдер қойылып келеді. Әрине, ондай есімдерді белгілі бір мақсат, ұғымға негіздеп, ата-ана мүддесіне сай қойып отырған. Сонымен қатар олардың тек айтылуға жеңілдік жағын ғана көздемей, интернационалдық бағытқа икемдеушілік те байқалады. Ондай есімдер: Алма, Сәуле, Ажар, Айбарша, Айгүл, Айдай, Айзада, Айша, Ақлима, Алтын, Бағила, Балзья, Бану, Баян, Бәкия, Гүлшара, Ғазиза, Ғайша, Дана, Данила, Дидар, Зағипа, Зайра, Мағира, Майра, Майса, Маржан, Нағима, Нәзипа, Нұрша, Тана, Тәбия, Тәмина; Абай, Абзал, Адай, Азамат, Айбол, Айдар, Айдос, Әбді, Әнуар, Бейсен, Бекен, Ғани, Ғали, Ғазиз, Данай, Досан, Елдос, Елжан, Есен, Қайрат, Мәжит т. б.

⁵¹ «Еңбекші жас», 1925, январь, № 2 (22).

30-жылдардан бастап көркем әдебиет кейіпкерлерінің есімдерін балаға қою әдетке айналды. Мысалы: Ботакөз, Асқар, Амантай, Сәуле, Шекер, Нұрлан т. б.

Халық арасына ең көп тараған азамат соғысының ардагер батырлары: Аманкелді, Бекболат және көрнекті революционер Әліби есімдері болды. Совет дәуірінде даңқы шыққан еліміздің атақты ғалымдары мен жазушыларының, Қазақстан бұлбұлы атанған актрисаларымыздың есімдері де балаларға қойылып отырды. Мысалы: Қаныш, Мұхтар, Сәбит, Күләш, Шара, Роза, Рашид т. б.

Қазіргі кездегі есімдеріміздің баю, даму деректері төмендегідей:

1. Әйел есімдерінің көбі орыс тіліндегі әйел аттары мәнерімен жасалады. Мысалы: Гүлнара, Сұлтанша, Алтынша, Нұрша, Айгуля, Аймана, Айнаша, Бакиша, Гауһария, Гүлжана, Гайния, Жамия т. б.

2. Туысқан республика азаматтарының есімін қою арқылы жасалады. Мысалы: Данара, Дилара, Замира, Зарема, Карима, Карина, Герта, Ирма, Лаура, Линда, Эльза.

3. Орыс тілінен енген есімдер. Қазақ халқы орыс халқымен ежелден мәдени қарым-қатынас, тарихи байланыс жасап келеді. Бұл жағдай әсіресе Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуынан кейін ерекше дамыған еді. Революциядан бұрынғы орыс тілінен енген есімдер аса көп болмаса, советтік дәуірде орыс тілінен көптеген кісі аттарының енуі елеулі тарихи себептерге байланысты. Ол, біріншіден, орыс мәдениеті мен өнерінің, тілінің дамуының игі әсері болса, екіншіден, екі халықтың тікелей қоян-қолтық араласуынан. Сонымен бірге көптеген семьялар арасындағы ортақ, аралас некенің себебі де үлкен әсер етті.

Қазақ семьяларында мейлі ол малшы, егінші, колхозшы болсын, мейлі оқыған интеллигент қызметкер болсын баласына өздерінің сүйікті орыс достарының, яки олардың балаларының атын қойып отырған. Сонымен бізге: Алексей, Максим, Виктор, Клим, Ждан, Ефим, Илья, Алеша деген ер аттары; Анна, Валентина, Галина, Лиза, Зина, Зоя, Ирина, Ира, Наташа, Раиса, Рая, Светлана, Нина, Лариса, Рада. Муза сияқты әйел аттары қосылды. Бұлар орыс орфографиясы бойынша жазылады.

Бұрын қазақта әке аты мен фамилия толық қалыптаспаған болса, қазіргі кезде әлеуметтік тұрмыста, ресми іс қағаздары мен қоғамдық сферада кеңінен қолданылады.

4. Октябрь социалистік революциясынан кейін қазақ антропонимиясының құрамы интернационалдық есімдер есебінен байи түсті. Мысалы: Артур, Марат, Эрнст, Роман, Спартак, Диас, Роза, Жанна, Дина, Софья, Элеонора, Анжелла, Арагония т. б.

5. Халықтың өз ойынан, алғыр қиялынан туған: Жігер, Айқын, Айдын, Арман, Байтақ, Дарын, Дастан, Дәурен, Ерлан, Жаскілең, Келіс, Қуаныш, Қуат, Нұржан, Айдай, Айтолыс, Арайша, Бүлдіршін тағы осы сияқты әдемі есімдермен толықты.

Қазіргі кезде көптеген ата-аналар балаға ат қоюға ерекше творчестволықпен қарайды. Алайда, олардың ішінде бірен-саран сүреңсіз, құлаққа жағымсыз, мағынасы түсініксіз есімдер де кездеспей қалмайды. Мысалы: Тойтық, Айтышке, Дәнен, Қазаншы, Жаман, Рапа, Келеке, Күндекел тәрізді жағымсыз, ескірген есімдер қойылып қалады.

Бақытты дәуірде туған сәбиге ат қоюда халқымыздың ежелгі дәстүрін орынды пайдалана отырып, ескі аттардың ішінен заман, дәуір ағымына лайықтыларын таңдау үшін қалың көпшілікке арналған «Қандай есімді ұнатасыз» деген кітапша бар⁵². Бұл кітапша қазір ЗАГС және паспорт орындары мен ауылдық, аудандық Советтердің күнделікті құралына айналып отыр.

Есімдер және жаңа дәстүрлер. Еліміздің мәдени дәрежесі мен әл-ауқаты артып отырған қазіргі жағдайда қоғамдық құбылыстағы, сондай-ақ жеке адамдар өміріндегі елеулі оқиғаларды салтанатты түрде атап өту күнделікті тұрмысымызға берік еніп, игі әдетке айналып келеді. Мысалы, бізде «Малшылар күні», «Шахтерлер күні», «Мұнайшылар күні», «Оқытушылар күні», «Жас жұбайларды некеге тіркеу», «Кәмелетке толған жастарға паспорт беру», «Армияға шығарып салу» және т. б. салтанаттардың өткізіліп жүргенін жақсы білеміз.

Соңғы жылдары республикамызда сәбилерді салтанатты тіркеу дәстүрі, оларға жарасымды ат қою жаңа

⁵² Қандай есімді ұнатасыз. Алматы, «Қазақстан», 1968.

мазмұн, соны бағыт алып, өмірге толық қалыптасып келеді. Бұл іс Қазақ ССР Министрлер Советінің 17 ноябрь 1965 жылғы «Туған баланы салтанатты түрде тіркеу ресми дәрежеде өткізілсін» деген қаулысына сәйкес жүзеге асып отыр.

Көптеген қалаларымыз бен аудандарымызда, ауылдық Советтерде жаңа дәстүрді халық арасына кеңінен тарататын белсенді қоғамдық комиссиялар құрылған.

Сәбилерді тіркеудегі салтанатты жаңа дәстүрлер ЗАГС бөлімдерінде, мерекедегідей безендірілген клубтар мен мәдениет сарайларында көптеген адамдардың қатысуымен өткізіліп жүр. Мәселен, Жамбыл қалалық ЗАГС бөлімі нәрестелерді салтанатты түрде тіркеу дәстүрін 1958 жылдан бастап өткізеді. Нәрестені салтанатты тіркеу күні клуб іші немесе мәдениет сарайы ерекше безендіріліп, әсем түсті гүлдерге бөленеді, қабырғаларда балаларға тән көркем суреттер мен плакаттар ілінеді. Сәбидің ата-аналары мен туысқандары оларды қошеметтеп бірге келген дос-жарандар ЗАГС-ке келеді.

Ата-аналар паспорттарын, неке туралы куәлікті және әйелдер босанатын үйден әкелген анықтаманы берген соң ЗАГС қызметкері акт жазбасын және туу туралы куәлікті толтырады. Бұдан соң Совет Одағының, Қазақ ССР-ның Гимндері ойналады. Салтанатқа партия-комсомол және кәсіподақ ұйымдарының өкілдері, радиокомитет пен облыстық газет қызметкерлері де қатысады.

Салтанатты өткізуші адам сәбидің ата-ана, туыстарына арнап сөз сөйлейді. Онда, бұл жиын жаңа совет азаматы баланың құрметіне арналғанын баяндайды. Сәбидің қыз немесе ұл екенін, оған ата-ана және туыстарының қалауы бойынша ұнатқан атын қойғанын хабарлайды. Бұдан кейін ата-аналардың қол қоюын сұрайды. Ендігі сөз қалалық депутатқа беріледі де, ол ата-анаға туу туралы куәлікті табыс етіп, қалалық Совет атынан оларды құттықтайды.

Туысқандар мен дос-жарандар да сәбилердің ата-аналарын қоршап, гүл шоқтарын ұсынып, түрлі сыйлықтар, тартулар береді. Осындай қуанышты думан үстінде жергілікті партия және кәсіподақ ұйымдары ата-анаға алдын ала әзірленген пакеттер сыйлайды.

Бір пакетте былай жазылған: «1974 жылы ашылсын» (баланың мектепке баратын жылы, оның ішінде портфель, бірінші класс оқушыларына қажетті қалам, қарындаш, дәптер т. б. бар). Екінші бір пакетте «Пионерге өткен күні ашылсын», үшінші пакетте «ВЛКСМ қатарына өткен күні ашылсын» (оған комсомол значогі салынған), ал соңғы бір пакетте «Кәмелетке толған күні ашылсын» (оған «XX ғасырдың 60 жылдарындағы адамдардан хат» салынған) деген жазулар бар.

1967 жылы ЗАГС үйінде Жамбыл аэропортының ұшқышы Керімқұлов Әбітайдың жұбайы екі қыз, бір ұлын тіркеген. Салтанатқа әкімшілік және кәсіподақ, комсомол ұйымдарының өкілдері, ата-аналардың достары мен туыстары жиналды. Бұл оқиға радио арқылы хабарланып, газет беттерінде жарияланды. Киноплёнкаға түсіріліп, магнитофон лентасына жазылды. Жас ата-анаға сыйлықтардан тыс үш пакет тапсырылды. Оның әрқайсысына ашылатын жылдары (1972, 1975, 1979) көрсетілген.

Қоғамдық өкілдер ата-аналарға «сыр» ретінде айтып, олардың бірінде октябрыт значогі, екіншісінде — пионер галстугі, ал үшіншісінде — комсомол значогі барын мәлімдеген.

Гурьев қаласындағы мұндай салтанатты дәстүр қалалық әйелдер босанатын үйде әр күні сағат 3-те өткізілген. Мұнда арнайы бөлініп, жақсы жабдықталған бөлмеге әйелдер босанатын үйдің дәрігерлері мен қалалық ұйымдардың өкілдері, ЗАГС қызметкерлері, қалалық Советтің депутаттары жиналады. Осы жерде сәби азаматтық актіге тіркеледі де, оның тууы туралы куәлігі салтанатты түрде ата-анаға табыс етіледі.

Қалалық Советтің депутаты атқару комитетінің атынан ата-анаға хат береді. Онда: «Құрметті ата-ана СССР-дің азаматы, болашақ коммунистік қоғамның бір мүшесі — жас сәбидің өмірге келуімен сіздерді шын жүректен құттықтаймыз!... Сіздің семьяңызға денсаулық, достық пен татулық тілейміз! Балаңызды адал еңбекке, Ұлы Отанымыздың жалынды патриоты етіп тәрбиелейді деп сенеміз» делінген. Осымен бірге қоғам ұйымдарының өкілдері құттықтау сөздер сөйлеп, гүлдер мен сыйлықтар ұсынады. Салтанат кезінде әсем сазды музыка ойнап тұрады.

Мұндай салтанаттардың әдетке айналып, кемелдене беруі, жетіле түсуі сөзсіз. Бірақ, сәбилерді ЗАГС-те салтанатты түрде тіркеудің жаңа дәстүрі қазіргі кезде барлық жерде бірдей дамымай отыр.

Жергілікті Советтер мен қоғам ұйымдары мұндай игі дәстүрлердің өмірге толық еніп, берік қалыптасуына үнемі қамқорлық жасап, белсене кірісіп отырулары абзал да абыройлы іс.

Қазақ есімдері қоғамда және күнделікті өмірде атқаратын функциясы мен құрылысына қарай өзара бірнеше салаға бөлінеді. Адамның шын атымен қатар, лақап, қосалқы есімдерінің болуы өмірде бар құбылыс. Сондай-ақ, бүркеншік аттарды иемденудің де тарихи сырлары болады. Ал адамның толық аты-жөнінің өзі әке аты, фамилиясы (бабасының аты) және шын аттан құралатыны көпке белгілі.

1. Қосалқы аттар

Қай халықты алып қарамаңыз ондағы адамдардың екі я үш есімі болады. Мәселен, орыс есімдерін зерттеген ғалымдар қосалқы аттардың болу, шығу себебін айтқан еді. Ондай қосалқы есімнің бірі христиан діні бойынша қойылған болса, екіншісі ана тілден қойылған, халық атаған төл есімдер болған. Сонымен, бір адам әрі христиан дініне байланысты қойылған есіммен, әрі өз туғандары қойған есімімен аталатын болған⁵³.

Түркі халықтары есімдерінен де осындай тарихи жағдайды байқау қиын емес. Мұсылман діні негізінде құраннан қойылған аттарымен қатар, әр адамның таза ана тілде қойылған аты болған. Оның негізгі себебі, біріншіден, діни есімдер халыққа жат болса, екіншіден, тұрмыста айтылуы да қиын болған. Осымен қатар, бала науқастанып қалған кезде атын өзгертіп, басқа ат қою әдеті көптеген халықтар дәстүрінде бар құбылыс еді. Мұның негізгі себебі, «жан алғыш», «жын-шайтанды» науқастан адастыру үшін жаңадан ғана ат қойылған әлгі науқас баланы сау адам екен деп түсініп,

⁵³ В. К. Ч и ч а г о в. Из истории русских имен, отчества и фамилий. М., 1959, стр. 13.

жанын алмайды деген ұғымнан туса керек. Сырқат баланың есімін ауыстыру дәстүрі орыс, моңғол, түркі халықтарында ертеден болған әдет.

Осымен бірге белгілі бір жағдайға байланысты да адам өз атын өзгертуі мүмкін. Қосалқы аттар түрліше: бірі толық, бірі қысқарған формада келеді. Бұл құбылыс, әсіресе, қазақ есімдері өмірінен мол байқалады. Қосалқы аттар табиғаты мен түсінігі жағынан лақап аттардан ерекше болғанымен өзара байланысты болып келеді. Қазақ тіліндегі қосалқы аттардың үш түрлі жолмен жасалатыны байқалып отыр.

Бірінші, ислам дініне сәйкес құраннан қойылған ат және үй ішінде, туған-туыс арасында аталатын ат. Мәселен, Мұхамбетрақым — *Мұқамбай*, Шахбатдун — *Шақабай* т. б.

Екінші, ислам діні бойынша құраннан я кітаптардан қойылған есімдерді қазақылап, қысқарта айту. Мәселен, Ибраһим — *Абай*, Мұхаметқанафия — *Шоқан*, Сәдуақас — *Сәкен*, Шаймерден — *Шакен*, Әбдірахман — *Әбіш*, Мағрипа — *Мағыш*, Бәдігүлжамал — *Бәдеш*, Зүпілмалік — *Зұпан*, Гүлбаһрам — *Күлпаш*, *Күләш* т. б.

Қосалқы аттардың үшінші түріне қазіргі кезде кеңінен қолданылып жүргендері жатады. Бұл әдіс бойынша, паспорттағы аттан басқа тұрмыста қолданылатын екінші қосалқы аты болады. Мәселен, паспортта — *Разия*, тұрмыста — *Роза*, *Клара* — *Галя*, *Надия* — *Надя*, *Алғазы* — *Алик*; *Еркін* — *Эрик*, *Ерғали* — *Эдик*, *Зиния* — *Зина*, *Жолдасбек* — *Жора* т. б. Бұл әдіс екі тілділікпен тікелей байланысты болғандықтан, қазіргі өмірде аса жиі кездесетін өнімді тәсіл.

Қосалқы аттар белгілі бір жағдайларға, ерекше іс-әрекеттерге байланысты да қойылып отырады. Ондай қосалқы аттар ел арасында көп кездеседі. Мәселен, «Жаманшал Түркстандықтардың аңызы болған бай емес пе, оның қосалқы аты «Ақшалы» болыпты»⁵⁴.

Қосалқы аттың кездесу тарихы ертеден белгілі болғанын жоғарыда айтып өттік. Ол жөнінде әлі де зерттеулер жүргізіле түссе, материалдар көбірек жиналуы сөзсіз. Енді қосалқы аттардың бір түрі — лақап аттарға тоқталайық.

⁵⁴ Қ. Ә б д і қ а д ы р о в. Әңгімелер. Алматы, 1952, 8-бет.

2. Лақап аттар

Тілімізде ресми шын аттармен қатар, лақап аттар да бар. Ондай лақап аттардың тым ерте кездерде-ақ қолданылғанын байқаймыз. V—VIII ғасырларға тән түркі халықтарының жазба ескерткіштеріндегі *Күл тегін, Ал туған Тутук, Яш Ак Баш, Джагит Шад, Бо-ю, Ышбара* тәрізді есімдер лақап аттар. Сол тәрізді халық ертектеріндегі *Тоңқылдақ, Шіңкілдек, Таусоғар, Көлжұтар, Желаяқ* т. б. халық ойынан, шексіз қиялынан қойылған лақап аттар.

Лақап аттар ертеректе қазіргі кездегідей, мағынасына қарай сараланбаса керек. Тіптен алғашқы қоғамда-ақ адамдар дене бітімі мен тұлғасына сай лақап есімдермен аталып отырған. Ал кейінгі кезеңдерде кісі аттарының түрі дамып, функциясы, атқаратын қызметі жағынан ерекшелене бастағаны байқалады. Сөйтіп, қоғамның даму сатысына лайық адамдарға ат қойылып, оның мәніне де көңіл бөліне бастағанын көреміз. Ал мәдениеті дамып, жазба әдебиеті қалыптасқан халықтарда фамилия шыққан соң лақап аттар сиректейді. Мәселен, бұл құбылыс орыс тілінде XV ғасырмен салыстырғанда, қазіргі кезде баяу, өте сирегенін, тек экспрессивтік мәнерге ғана ие болып қалғанын көреміз.

Ерте кездерде лақап атқа тек адамдар ғана емес, тіпті кейбір елдерде рулардың да лақап аттарының болғаны байқалады. Бұл құбылыс түркі халықтары арасында көбірек кездеседі. Ол жөнінде С. Ф. Ольденбург. «Лакамы» — прозвища жителей городов восточного Туркестана» деген мақаласында айтқан. Хами тұрғындары (комуллық) «көк штандар» аталған. Тұрфан тұрғындарын «мұрын» деп атаған. Оның себебі, олар қолына не түссе, соны талғамай жей береді екен⁵⁵. Мұндай лақап аттар Орта Азия халықтарының көбінде қолданылған. Г. Н. Потанин мақалаларында ол жөнінде деректер көп-ақ. Руға байланысты лақаптар қазақ рулары арасында да біраз кездеседі. Мәселен, *қара қыпшақ, қарақесек, семіз найман, шой мойын, сары үйсін, қара қаңлы, қызыл қаңлы, сарыбас, қызы-*

⁵⁵ С. Ф. Ольденбург. «Лакамы» — прозвища жителей городов восточного Туркестана. Сб. Музея антропологии и этнографии, т. V, вып. I. СПб., 1918, стр. 93—96.

лым, жиренім, ақ найман, бура найман, мырза найман, жуанбұт найман⁵⁶.

Лақап ат адамның дене бітім, пішін-тұлғасына және психологиялық ерекшелігіне сай, кейде істейтін кәсібіне лайықты қойылып отырады.

Әрбір адамның лақап атының қалай қойылғанын, не себепті берілгенін білу кей жағдайда қиынға да соғады.

Баланың сәби кезінде қойылған лақап аты оның есейіп, егде тартқан шағына дейін сақталуы мүмкін. Мәселен, Күлжәмила деген адамның кішкене күнінде қойылған лақап аты — Балапан екен, ол осы атпен күні бүгінге дейін аталып кеткен, қазір ол адам 48 жаста.

Ахмет Қыздарбеков қазір 78 жаста. Ол бала кезінен бір жамбастап басатын, ақсақ екен. Сондықтан оны халық «Төкір» деп атап кеткен. Жерлестері бұл адамдарды күні бүгінге дейін сол лақап аттармен атайды. Бірақ Төкірдің баласы Төкіров, яки Төкір ұлы түрінде жазылмайды. Демек, лақап аттар ресми түрде әке аты, яки фамилия болып қалыптаспайды. Өйткені олар ресми паспорттық есімдер емес.

Баланың өңі қара болса, кішкене күнінен *Қарабала*, *Қарақыз*, *Қаратай*, ал көзі қара я көк болса — *Қаракөз*, *Көккөз* деп атап кету болған.

Лақап аттар ауыл адамдары арасында, әсіресе мектеп жасындағы балалар арасында көп кездеседі. Бойы қысқа баланы *Қортық*, *Быртташ*, басы үлкен болса — *Бартбас*, тез сөйлегіш болса — *Сартылдақ* деу бар.

Лақап аттар халық ауыз әдебиетінде кеңінен орын алған. Ертекерде кездесетін *Алдар Көсе*, *Жиренше Шешен*, *Асанқайғы*, *Аязби* т. б. лақап аттар. Жазушы қаламынан туған көркем әдебиеттерден де лақап аттардың алуан түрін кездестіреміз. Оқиғаны баяндап отырған жазушы лақап аттың мәніне, қойылу себебіне көңіл аударып, толық сипаттап отырады. Бұл жайды, әсіресе көркем сөз шеберлері, академик жазушыларымыз М. Әуезов пен С. Мұқанов шығармаларынан айқын көреміз.

М. Әуезов «Абай» романында Кеңгірбайдың лақап

⁵⁶ Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, стр. 57, 58, 60.

атын былайша баяндап берген. «Кеңгірбайдың халық қойған аты «Қабан» болатын. Жем үшін, осындайда қарындастың қанын ішкендіктен, «Қабан» атанған⁵⁷.

Лақап ат әдетте халық тарапынан қойылады. Өйткені халық өз арасындағы, өз қоғамындағы адамға сыншы, кемшілігін байқағыш мінші. Сондықтан ондай лақап аттар көбіне өзгермейтін, тұрақты келеді.

Лақап атты бергенде адамның өн бойындағы кемшілігіне, мінез-құлқына мін таға қараумен қатар, бұрынғы қойылған атының ыңғайлы-ыңғайсыз жағына да назар аударады. Бұл ретте тағы да М. Әуезовтің «Абай» романына үңілейік.

«Ертеңінде, Абай мен Ербол Шілікті кезеңінен аттанып шығысымен Шүкіман жайын ауызға алысты.

— Керім, керім... Несін айтасын! — деді Абай.

— Әй, керім! Әй, керім! — деп, Ербол да сұқтанып тамсанудың үстінде еді.

Абай, «қалай айттың, қалай айттың» — деп жолдасының жаңағы айтысын қайта-қайта қайыртты да:

— Ал, мен бір нәрсе айтайын ба? Бұның Шүкіман деген аты сұлу емес, сай емес! Жаңа ат қоямыз. Оны дәл осы арада сен таптың. Шүкіман аты қалсын, ендігі аты «Әйгерім! Әйгерім болады! — деді»⁵⁸. Сонымен Әйгерім аты оның бүкіл өміріне кеткен.

Ат қоюшылар бұл жерде Шүкіманның нұрлы, келбетті көркіне, әдемі мүсініне, қысқасы, оның асқан сұлулығына ерен көңіл бөледі. Осыдан барып, таңданудың, сұқтанудың, өте қызығудың нәтижесінде Әйгерім деген қосымша ат береді.

Енді көрнекті жазушымыз С. Мұқанов шығармасынан да мысал келтірейік: «Құлым қажының аулынан «қарақасқа сорлылардың» қатарына қосылатын Балғабайдың сумұрын Нұртазасы мен Жыланкөз Ыбрайдың Ахметі жүр. Балтабай аулынан «қарақасқа сорлылардың» қатарына қосылатын Өстемірдің Қалтақбас Ғабдеші, Саржан қатынның Ұзын Әшкері, Тапалтақ Әбділман, Омардың таз Сұлтанқайы жүр; Крестадан өмір бойы Сақтағанның сауыншысы болған Қойшығалидың Арықбаласы, Төлебайдың Айранкөз Уәлі жүр. Қараталдан — Көшекбайдың шұбар Өтегені, Құсайынның

⁵⁷ М. Әуезов. Абай, 3 т. Алматы, 1957, 392-бет.

⁵⁸ Сонда. Таңдамалы шығармалар, 40-бет.

бұжыр Ережебі, суылдақ Құдыярдың балалары және ұзынмұрын Құрманның інісі Мәжен жүр⁵⁹. Жазушы бұл ретте әрбір кейіпкердің бой бітімін, кемістігін, мінез-құлқын суреттеу, әсірелеу арқылы олардың лақап есімін жасаған.

Аты Мұстафа болғанмен жұрт оны Сақау деп кеткен. Көкериді мен жақсы білемін. Оның шын аты Аманжол. Бала кезінде жылауық болғандықтан, жеңгелері оны тауықтың дамылсыз шақыратын әтешіне ұксатып, «көкери-көк» қойған да, содан «Көкери» атанып кеткен. Қасқұлақтың шын аты — Айтжан. Құлақтары қасықтай калқиған үлкен болғандықтан, бала кезінде жеңгелері «Қасық құлақ» қойған да, содан «Қасқұлақ» атанып кеткен»⁶⁰.

Бұл сияқты көркем әдебиеттерде қолданылған лақаптар Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, Ә. Нұрпейісов, Т. Ахтанов т. б. шығармаларында жүздеп кездеседі.

Лақап аттар дара күйінде де, кісі аттарымен тіркесе де қолданылады. Мәселен, *Сойдақтис, Сабалақ, Қасқыркөз, Жалаңтөс, Жылнос Хамит, Жылауық Хамит, Сал Хамит* т. б.

Соңғы есімдердің бірінші сыңарындағы сөздер үш Хамиттің әрқайсысына тән қасиетін, мінез-құлқын көрсетіп тұр. Бұл тіркесте лақап көрсеткіш анықтауыш тұлғада тұрады. Ал Алдар Көсе, Жиренше шешен, Біржан сал тәрізді тұлғаларда келгенде анықталушы ретінде кісі аттарының соңында келеді. Бұл дәлелдерге қарағанда олардың орын тәртібінде белгілі тәртіп, заңдылық жоқ сияқты, тек белгілі бір мотивке байланысты қойылатынын байқаймыз. В. А. Гордлевский «К личной ономастике у османцев» деген мақаласында лақап аттарды бірнеше топқа бөлген⁶¹. Біз В. А. Гордлевскийдің сол пікіріне қосыла отырып, тіліміздегі лақап аттарды, лексикалық мағынасына қарай мынадай топтарға бөліп қараймыз:

I. Түрлі белгілерге байланысты.

а) адамның бет-әлпет түріне, көзі, шашына байланысты. Мысалы: Қаракөз Айша, Қасқыркөз. Телқара,

⁵⁹ С. Мұқанов. Таңдамалы шығармалар, 2 т. Алматы, 1955, 303—304-бет.

⁶⁰ Бұл да сонда, 26, 41-беттер.

⁶¹ В. А. Гордлевский. К личной ономастике у османцев. «Древности восточные», СПб., 1913, стр. 153.

Сары Асан, Шұбар Малыбай, Жылтырбет Төрехан, Күлімкөз Ботан, Бұжыр Мақан, Қызылбет Әли, Ақбас Әзім, Қасқабас Сәлім, Шоңмұрын Кәдір, Жылтыр Хасен, Шегір Асаубай, Алакөз, Көккөз т. б. Бұл топқа халық ауыз әдебиетіндегі: Қарашаш, Қара Көжік, Қаракөз Айым сияқты есімдердің (қара, қаракөз, сұлу) тіркестерін лақап аттарға жатқызуға болады.

б) адамның жүрісі, тұлғасы, мүсініне байланысты. Мысалы: Жорға Жұмабай, Жорғатай, Ұзын Ахмет, Қисық Әлтай, Қалтақбас Ғабдеш, Ұзын Әшкер, Бүкір, Түйе балуан, Майысқақ Қаратай, Шойынқұлақ, Шойқара, Қортық Сәми т. т.

в) адамның дене-мүшесінің кемдігіне байланысты. Мысалы: Бүкір, Сақау Баймағамбет, Шолақ Шаймерден, Таз Сұлтақай, Балуан-Шолақ, Пысылдақ Омар, Қалтақбас Әспет, Төкір, Сойдақтіс, Манап таз, Кекеш, Ораз т. т.

II. Мінез-құлық, бейімділік әрекетке, ерекшелік қасиеттерге байланысты. Мысалы: Найзағай Асан, Қиясбай, Қисық, Дарабоз.

III. Негізгі кәсібі, қызмет бабына байланысты. Етікші Ахмет, Оташы Мәлібек, Саятшы Ораз, Ұста Сұлтанбек т. т. қазіргі кездегі: Мұғалім Оспан, профессор Балапанов, ғалым Әсәл сияқтылар белгілі бір мамандықты, яки ғылыми атақты білдіреді. Бұларды сондықтан да лақап аттар қатарына жатқызуға болмайды.

IV. Әлеуметтік, яки қоғамдық жағдайға байланысты лақап аттар. Ерте кезде үстем тап өкілдерін атағанда оның әкімдігі қоса айтылған. Мысалы: Күшікбай би, Алғазы сұлтан, Сағыр батыр, мырза Боранбай т. т. Мұндай лақап аттар қазір жоқ.

Лақап аттар кісінің бастапқы шын атымен қатар өмір сүреді. Олардың бірі әбден қалыптасып, нағыз адамның шын атына айналады да, сол адам өмірімен бірге кетеді. Ал екінші бірі, біраз уақыт айтылып жүргеннен кейін, ескерусіз, ұмыт қалып қояды. Мұндай жағдайда адамның бұрынғы аты жеңіп шығады. Ал кейбір лақап аттар кісінің бастапқы атымен тіркесе айтылып қолданудан шықпайды. Олар осы тіркес қалпында келіп, тұтас кісі атын білдіреді. Оған мынандай тарихи аттардан мысал мелтірейік. Олар: Қозы Көрпеш, Алдар Кесе, Жиренше Шешен, Ақан Сері, Біржан Сал т. б. Осылардың тіркесіндегі «көрпеш», «кесе»,

«шешен» сөздері кісінің қасиетін, пішінін және сапасын аңғартып тұр. Бұл сөздердің кейбірін жеке талдап көрсек, оның мынадай тарихын байқаймыз.

Көрпеш — қозының көрпелдес жүнді әдемісі. Көсе — сақал, мұрт шықпаған қу кісі. Ал шешен — кара сөзге дес бермейтін, сөзге шебер адам. Моңғол тіліндегі мағынасы данышпан. Бұлар кейде көсе, көрпеш, шешен қалпында қолданыла да береді.

Шешен сөзінің мағынасын толық сипаттай келіп, проф. Ә. Марғұлан: «Бұрынғы кездегі қария жыраулардың жиренше деп аталуы олардың ылғи «жирен атқа» мініп, ел аралап, қобыз тартып жүруінен болған, бұл әдет, әсіресе, оғыз, қаңлы, қыпшақ руларының ортасында көбірек орын алған. Халық аузында айтылатын жиренше бір кісінің аты емес, ол үйсін заманынан келе жатқан қария жыраулардың жинақ әрі лақап аты»⁶².

Проф. Ә. Марғұланның бұл пікірін қуаттаймыз. Жиренше — жирен атты жыраулардың жалпы атауы болуы әбден мүмкін. Өйткені *жирен* — мал түсін аңғартатын сөз. Ал шешен сөзі сол адамның қара сөзге шеберлігін, тілге ұсталығын көрсеткен.

Біз жоғарыда лақап аттардың халық ауыз әдебиетінде, көркем әдеби шығармаларда және ел аузында кездесетін түрлерінен мысал келтіріп, жікке бөлдік. Әрине, бұдан лақап аттар дәл осында көрсетілгендер ғана екен деген ой тұмауы керек.

Өзінің формасы жағынан ат тергеу осы лақап атқа жақындау әрі ұқсас сияқты. Енді соны сөз етейік.

3. Кісі аттарындағы эвфемизм, табу мәселелері.

Октябрь революциясынан бұрын қазақ тұрмысында сөзге тиым салу, астарлап сөйлеу әдеті болған. Ерте заманнан бар бұл дәстүр халық арасында кеңінен етек алған. Сөзге тиым салу, астарлап, жасырып сөйлеу дәстүрі кісі аттарына да әсерін тигізбей қалмаған. Бұрынғы кезде ауылдағы әйелдер ерінің, яки ата-ене;

⁶² Ә. Марғұлан. Қорқыт күйші. «Известия Казахского филиала Академии наук», серия языка и литературы, вып. 3. 1944, стр. 77.

қайнаға, қайын, қайын сіңділерінің атын атамайтын. Сөйтіп, ат тергеу ғұрпы кеңінен тараған. Бұлайша сөзге тиым салуды ғылымда табу дейді. «Табу — адамдардың сана-сезімі төменгі сатыда тұрған кезде, әдет-ғұрыпқа, сөзге, әрекетке салынған тиым еді»⁶³.

Бұл әдет Октябрь революциясынан кейін ғана жойылып отыр. Оны кейбір жергілікті жерде ескінің қалдығы ретінде кездестірсек, жалпы халық арасынан кездестірмейміз. Қазіргі кезде табу сөздер, ат тергеу, оны атауға салынған тиым жоқ деп батыл айтуға болады.

Мәдениетіміз бен экономикамыз, ғылымымыз бен техникамыз қарыштап, дамып отырған дәуірде, марксизм-ленинизм ілімімен қаруланған жастарымыз бұл әдетке ескінің қалдығы деп жирене қарайды. Егер ел арасында оның сарқыншағы бірен-сарандап кездесе қалса, онымен батыл күресу ісі, сөзсіз, нәтижелі болады.

Халқымыздың ескі тұрмысында болған бұл құбылысты айтудағы мақсатымыз, ескіні дәріптеу емес, жаңа дәстүр, жаңа салтқа қайшы ол әрекеттен халық бойын аулақтата отырып, халық тілінің заңдылығын, қолдану ерекшелігін ашып, сөздердің лексикалық мағынасын саралау.

Сонымен, айтпақ мәселеміз — кісі аттарына байланысты ат тергеу туралы.

Ислам діні ғасырлар бойы халық басын айналдырған у болды. Ол әсіресе әйел теңдігін, олардың азаматтық құқығын аяқ астына басты. Ұлы Октябрь жеңісіне дейін қазақ әйелдерінің көбі теңдік алмай, қапас тұрмыста өмір сүрді. Олар ер адамның алдында батыл келіп, ашық сөйлемеу, ауыл ақсақалдары, ру басыларының алдында тәжім ету, иіліп сәлем беру, ата-ана, қайын жұртының үлкендерінің атын атамау тәрізді жөнсіз, қатаң талаптарды орындауға мәжбүр болды. Олар күйеуінің, оның әке-шешесі, аға-іні, туыстарының, болмаса қарындас, апаларының атын атай алмай, ат тергеп, өзінше ат қоятын. Бұл жағдай бүкіл қазақ жұртшылығының арасына тегіс тараған, барлығына белгілі құбылыс еді.

⁶³ Ғ. Ғ. Мұсабаев. Лексика. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954, 36-бет.

Мұндай ғұрып басқа түркі халықтарында да болған⁶⁴. Атасының ауылындағы жасы үлкен ақсақалдарының, яки күйеуінің аға-іні, қарындастарының аттарын тура атауға еркі болмаған әйелдердің бір сөзінен мысал келтірейік: «Ата-ата! Сылдырааманың ар жағында, маңырааманы ұлыма жеп жатыр екен, жаныманы білемеге білеп алып келе қойыңыз».

Осы сөйлемдегі сылдырама — қамыс, сарқырама — ағын су, маңырама — қой, ұлыма — қасқыр, жаныма — пышақ, білеме — қайрақ деген сөздер. Бұл жерде жалқы есімдер орнына жалпы есімдерді қолданған. Себебі, осы сөздерге байланысты ата, ене, қайнаға, абысын-ажын, қайындарының аттары болған.

Қазақ, қырғыз халқының ұлттық әдеті бойынша жас келіндер күйеуінің жақын туыстарының, ата-енесінің аттарын атамайтыны жөнінде А. Самойлович өз мақаласында толық тоқталады⁶⁵.

Сөйтіп, жас келін күйеуінің ағасын, інісін я қарындасын тура атымен атай алмай, жанама ат қойып алатын. Қыздарды, яғни қайын сіңлілерін: шырайлым, бикеш, бойжеткен, әке қыз, еркем, ержеткен, ерке қыз, кішкене қыз, ортаншы қыз; ер адамдарды: төрем, шырақ, тетелес, аппағым, айдарлым, мырза жігіт, төрежан, молда жігіт, молдажан деп атайтын. Егерде күйеуінің туыстарының аты бір заттың атауымен ұқсас болса, онда ол заттың атын да өзгертіп, басқаша атауға мәжбүр болған. Бір ауылда тұратын ауылдас адамның аты күйеуінің жақын туыстарының атына ұқсас, аттас болса да, ол кісіні сол ауылдың атымен атай салатын. Мосқал әйелдер қайындары мен қайынағаларының аттарын сыртынан атай бергенмен, көзінше тура атай алмайтын. Әсіресе, күйеуінің туыстарының, рулас адамдарының аттарын тура атауды қатты ұят санайтын.

Ат тергеу, бір жағынан, туыстық терминдермен де ұштас жатады. Мәселен, «қайнаға», «қайната», «ата», «апа», «ене» т. б.

⁶⁴ К. Дыйканов. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе, 1955, стр. 23.

⁶⁵ А. Самойлович. Запретные слова в языке казах-киргизской замужней женщины. «Живая старина», вып. I—II, 1925, стр. 86.

Кейде жасы кіші қыздар мен балаларды еркелетіп, «бөпежан», «қаракөз», «аппақ» деп қойған атаулар, есейе келе бұлардың шын атына айналып та кететін жайлар болған. Халық арасында кездесетін Аппақ, Бөпежан, Қаракөз тәрізді есімдердің шығу тарихы осылай болуы мүмкін.

Әйелдер күйеуінің атын атамай «әлгі», «біздің үйдегі», «от ағасы», немесе баласының атымен атау (Баймырзаның әкесі деп) дәстүрінің қалдығы әлі де кездеседі. Күйеуінің құрдастарының аттарын атауды да ұят санап, «құрдас», «замандас» деу, аты ұқсас болса, «аттас» деп атау дәстүрін ұстаған. Сөйтіп, жаңадан түскен жас келін болсын, оның абысын-ажындары болсын ат тергеуді міндет санаған.

Ат тергеу салтында түрлі әдістің болғаны байқалады.

Кейде адамдарды түр-келбеті, дене пішініне қарай: «бауырсақ», «айыр сақал», «бай семіз», «мес», «төртсақал», «саққұлақ» деп атау болған.

Ауылдағы жасы үлкен адамдардың атын тура атамай, бұрмалап атау, жалпы есім сөздермен алмастырып айту кеңінен етек алған. Мысалы: Жоламан деген атасының атын атай алмай, оның келіні «Соқпақ аты» деген. Сүттібайды — «Уыз», Бұқабайды — «Сүзербай», Қарабасты — «Баран шеке», Сарыбас — «Шікіл шеке», Көжекбай — «Қоян ата», Үзікбай — «Дөдеге», Жамантай — «Жайсызтай», Ақбай — «Қылаң ата», Түңлікбай — «Қайырма», Қозыбақ — «Кепе», Қойлыбай — «Жандық», Еламан — «Халық есен», Асаубай — «Тарпаң», Қамысбек — «Құрақ ата», Асыл — «Бекзат ата», Бүйенбай — «Жуан шек», Байтас — «Қайыршақ», Мергенбай — «Атқышшыл», Ақылбай — «Ой ата», Қарабек — «Баран» т. б.

Кейде кісі есімдерінің басқы әріптерін өзгертіп айту дәстүрі де болған. Мысалы: Мәмбет орнына Сәмбет, Әли — Сәли, Тұрсын — Мұрсын, Ахмет — Сахмет, Жақып демей Мақып деп атаған. Жас әйелдер мен егде әйелдерге туыстас адамдардың атын атамау былай тұрсын, жалпы кісі аттарын тура атауға тиым салынып отырған. Ат тергеуде әйелдердің мәндес сөздерді (синонимдер) шебер қолданғаны байқалады. Бұның өзі әйелдердің ой-өрісінің кеңдігін және тіл байлығының байтақтығын көрсетеді. Ат тергеу дәстүрінде олардың

ерекше тапқырлығы, ойының ұшқырлығы, қара сөзге дес бермейтін шешендігі көрініп тұрады.

Сөзге тиым салу дәстүрі тек әйелдерге ғана тән ғұрып болмаған. Бұл жағдайды ер адамдар өмірінен де анық аңғаруға болады. Әсіресе жастар жасы үлкен адамдар мен беделді ақсақалдардың немесе лауазымы жоғарылардың аттарын тура атамай «ата», «жәке», «отағасы» және лауазымына сай, «би ата», «төре», «болыс аға», «сұлтан», «батыр» деп атаған.

Сөзге тиым салудың бұл өрескел түрі тілімізде архаизмге айналып, ескі салт-санаға байланысты жойылып отыр. Бірақ қазіргі кезде ат тергеу дәстүрі ел арасында, ескінің қалдығы ретінде аз да болса кездесіп, бой көрсетіп қалады. Бұл күнде «отағасы», «аға», «ағай», «балалардың папасы» тәрізді құрметтеу сөздері мен «ата», «ене», «жәке», «әти» тәрізді туыстық терминдер қолданыла береді. Қазіргі кезде әрбір азаматтың өз аты, фамилиясы және әкесінің атымен аталуы мәдениетті дәстүрге айналып отыр.

4. Бүркеншік аттар (псевдонимдер)

Бүркеншік ат (псевдоним) деп шын аттан бөлек, ойдан шығарылған, көп реттерде фамилия мен есімдер орнына жүретін атауларды айтады. Ол гректің *псевдонимес* сөзінен, мәнісі «жалған аталған, жасырын» деген ұғымды білдіреді.

Бүркеншік аттарды әлеуметтік саяси өмірге қатысушы қоғам қайраткерлері, ақындар мен жазушылар, журналистер мен көркемөнер мамандары пайдаланған. Бүркеншік аттарды пайдалану әсіресе өткен ғасырлардағы орыс революционерлерінде көбірек болған.

Елімізде тұңғыш социалистік мемлекет орнатқан, жер жүзі еңбекшілерінің жарқын болашағы үшін жан аямай күрескен, ұлт-азаттық қозғалысының дамуына данышпан ілімімен бағыт сілтеген ұлы адам — Ленин революциялық өмірінің алғашқы кездерінен-ақ патша үкіметінің қас дұшпаны ретінде көзге түсіп, полицияның қара тізіміне ілінген еді.

Москва охранкасының бастығы Зубатов жоғары әкімдеріне жолдаған хабарында: «Қазір революцияда Ульяновтан ірі ешкім жоқ» — деп жазған.

Жасырын, бүркеншік аттар мен фамилиялар осындай қиын-қыстау, тар кезеңдерде Владимир Ильичтің полицей агенттері мен тыңшыларынан оңай құтылуына, оларды жолдан адастырып, жер соқтырып отыруға әбден қажет болған. Сөйтіп, эмиграцияның ауыр жағдайларында жауапты партиялық, маңызы зор революциялық жұмыстарды істеуде, саяси, жалынды публицистикалық мақалалар жариялауда, теориялық еңбектерін жарыққа шығаруда бүркеншік есімдер зор роль атқарған. Владимир Ильичтің бүркеншік есімдерінің саны 160 болғаны бұл күнде анықталып отыр. В. И. Лениннің бүркеншік есімдерінің ішінде жиірек кездесетін фамилиялар: В. Ильин, Вл. Ильин, В. Ленин, К. Тулин, В. Фрей, Ив. Петров, К. Иванов, Карпов; бас әріптен қысқарған есімдер мен фамилиялар: Б. Б., Г. В., В. Ил., В., В. Ф., К-опв., К. Т-ин, Н. Л-н, тағы басқалары.

Бүркеншік аттар мен лақап аттар революция қайраткерлері арасында кеңінен пайдаланылғанын «Россиядағы революциялық қозғалыс қайраткерлері» атты еңбектен және Н. К. Крупская, Г. М. Кржижановский, В. Д. Бонч-Бруевич, Ц. С. Зеликсон (Бобровская), М. Новоселвердің естелігінен оқимыз. Революциялық жұмыстар жүргізген кездерінде Г. М. Кржижановский — Ганс, Брут, Лань, Смит, Травинский; Е. Д. Стасова — Гуша, Дельта, Абсолют болып аталған.

Партиялық лақап аттар да бүркеншік аттардың бір түрі саналғанын байқаймыз. Мысалы, М. И. Ульянова — Медведь; Н. Э. Бауман — Валерина, Л. Б. Красин — Лошадь, З. П. Кржижановская — Булка т. б.

Бүркеншік аттардың орыс жазушылары мен актерлері арасында ХІХ ғасырда кеңінен тарағаны белгілі. Мысалы: А. И. Герцен өз шығармаларына «Искандер» деп А. П. Чехов — Анче, Антоша; Н. Н. Борисов — Кисляев, Крапива, Рувер, Лаэрт деп қол қойып отырғаны аян.

А. М. Горький жазушылық қызметінде көптеген бүркеншік аттарды пайдаланыпты. Мысалы: Горький, Некто, Паскарелло, Терро, Дон-Кихот, Василий Сизов, Хламида т. б.

Орыс жазушылары мен ғалымдарының саяси-қоғам және революционер қайраткерлердің бүркеншік аттар-

мен жариялаған шығармаларын жинап, авторлығын анықтап, ол бүркеншік аттардың шығу себебін дәлелдеген тұңғыш зерттеуші Иван Филиппович Масанов еді. Оның «Орыс ғалымдары мен жазушыларының және қоғам қайраткерлерінің бүркеншік аттарының сөздігі» (М., 1956—1960) деген төрт томдық еңбегі баршаға мәлім. Бұнда бүркеншік аттардың сипаттары, оның шығуы мен тарауындағы түрлі себептері мен жағдайлары кеңінен айтылады. Орыс жазушыларының бүркеншік есімдерінің тарихын зерттеуші ғалымдар бұған аса назар аударып отыр.

Қазақ жазушылары мен журналистерінің, саяси-қоғам қайраткерлері мен оқымыстыларының бүркеншік аттарының шығу, туу тарихы 20-жылдардан басталады.

Қазақстан тарихында белгілі саяси-қоғам қайраткерлерінің жазушылар мен журналистерінің бүркеншік аттарды пайдалануы Қазақстанда совет өкіметі орнағаннан кейінгі кездерде, әсіресе елді коллективтендіру, артель шаруашылығын ұйымдастыру уақытында, тап-жауларымен күрес жылдарында қолданылған.

Бүркеншік аттар құрылысына қарай әр алуан болып келеді. Ол кездерде пайдаланылған бүркеншік аттар көбіне төл есімдердің немесе фамилиялардың қысқартылған бас әрпінен, болмаса бас буынынан жасалған. Кейбір авторлар туған жерінің атын не шыққан руын, кейде өз атын бүркеншік ат ретінде иемденіп отырған. Бұл жерде аса көңіл аударарлық, жіті зерттеу, ой саларлық жайт — бір адамның бірнеше бүркеншік атпен аталуы. Мұның өзінде де белгілі бір себеп болса керек. Кейбір бүркеншік аттар баспасөз беттерінде жиі кездесетіндіктен оқушы жұртшылыққа танымалы, белгілі бола бастады. Міне, осы себептен бүркеншік аттарды жиі өзгертіп, жаңартып отыру басты амал болған.

Кейбір бүркеншік аттар бір автордың қолданғанына қарамастан, екінші бір авторларда кездесіп, параллель, ұқсас болып келе бергені байқалады. Мысалы, Матай — Жансүгіровтің де, Сүлейевтің де бүркеншік аты болған. «Қ» — псевдонимі Өтенев Құлмырза, Шамкенов Қайкенге тән болған.

Қазақ тіліндегі бүркеншік аттардың шығу, пайда болу тарихын, тілдік табиғатын, әдеби шығармаларды

анықтауда тигізер пайдасын зерттеу мәселелері әлі күнге қолға алынбай отыр. Соңғы жылдары газет беттерінде жарияланған кіші-гірім екі мақаладан ⁶⁶ басқа мардымды еңбек жоқтың қасы. Сондықтан бүркеншік аттардың тарихын жан-жақты ғылыми жүйеде зерттеу өте қажет, құнды да пайдалы болары даусыз.

1917—1930 жылдар аралығында Қазақстанда шыққан газет-журналдар беттерінде бізге жұмбақ бүркеншік аттар кездеседі. Бұл материалдарға қарағанда, сол кездегі жазушылар мен журналистер бүркеншік ат пайдалануды дәстүрге айналдырған. Сол кезде жиі қолданылған бүркеншік аттар: «Бұйрас», «Быж», «Ақық», «Арғын», «Арқа», «Екеу», «Жөнеу», «Қапсыңқа», «Матай», «Таңқыбай», «Сот», «Ә. Қ.», «С. Ж.», «Ж. С.», «М. Б.», «Ш.», «Ж.», «Ж. Б.», «Ү.», «К. Ш.», «К.», «Қ. Ш.», «А.» т. б.

Бүркеншік аттардың кімге, қай жазушыға тәндігін, мән-мағынасын ашу үшін екі түрлі жол бар сияқты. Бірінші, сол кездегі жазушы, журналистерді жақсы білетін, олармен бірге қызметтес болған қазіргі аға буын қалам қайраткерлерінен сұрап білу, екінші,— сол 1917—1930 жылдардағы архивтік материалдарды (гонорар ведомосін, жазушы, журналистер тізімін, қолжазбаларын т. б.) қарау керек. Осымен қатар, Б. Кенжебаев пен Берік Қорқытовтың берген талдауларында біраз бүркеншік есімдердің шешімі табылған. Б. Кенжебаев бүркеншік аттардың төрт түрлі жолмен жасалатынын айтады. Оның бірі — «автордың өз есімінің, не есімі мен фамилиясының басқы әріптерінен алынған: «М.», «М. Ә.» — Мұхтар Әуезов, «Е. А.» — Ерғали Алдоңғаров, «Сот» — Сайділ Омарұлы Талжанов, екіншісі — фамилиясын жазбай, есімдерін қоя салатын болған: «Балқай», «Елтоқ», «Шияп», «Шолпан». Бұл есімдер сол кездегі белгілі журналист әдебиетшілер: Балқай Байтоғаевтың, Елтоқ Дінмұхамбетовтың, Шияп Қожақметовтың, Шолпан Иманбаевалардың өз есімдері. Үшіншісі — авторлар өздерінің туған, өскен жерлерінің, ру-тегінің атын да бүркеншік ат есебінде пайдаланатын болған: «Шаңған» — Бейімбеттің туған жерінің

⁶⁶ Б. Кенжебаев. Бүркеншік аттар сыры, «Қазақ әдебиеті», 1965, 13 август; Е. Байболов. Бұл бүркеншік аттар кімдікі? «Қазақ әдебиеті», 1965, 22 июль.

аты, «Матай» — Матай тауына, Матай руына байланыстырып алынған Глиястың бүркеншік аты. Төртіншісі — өздерінің бітіміндегі бір айрықша белгіге байланыстыра, не ойдан шығарып та қоя салатын болған. Айталық «Бұйрас», «Бөгде», «Мөлтең» — жазушы Қадыр Тайшықовтың бүркеншік аттары. Мұнда «Бұйрас» оның шашының бұйралығына байланысты алынса, «Мөлтең» басының үлкендігіне сай қойылған»⁶⁷.

Б. Кенжебаевтың бұл жіктеуі ғылыми әдіске негізделіп жасалған, бірден-бір дұрыс бағыт. Солай болғанмен де осы тәсілдерді ескере отырып, былайша жіктер едік.

1. Бүркеншік аттардың жасалу, туу жайымен байланысты — аллонимдер (бүркеншік ат етіп, ойдан шығарылған фамилияларды алуы).

2. Географиялық принцип бойынша жасалу (туған жер, ел, ру атын иемдену).

3. Криptomимдік әдіс (өз атының немесе фамилиясының бас әрпін қысқартып, немесе бас буындарын қысқартып қол қою).

4. Лақап аттармен аталу (бүркеншік ат емес, дене пішіні, психологиялық ерекшеліктеріне байланысты аталу).

Б. Кенжебаев өз жіктеуінде шын атпен қол қояды бүркеншік атқа жатқызады. Біздіңше, адамның шын аты бүркеншік атқа жатпайды. Ол кезде қазақтарда фамилия толық еніп, дағдыға айналмағандықтан, көбіне өз атын иемдену, өз атымен мақала жазу қалыптасқан ереже сияқты болатын.

1917—1930 жылдарда қолданылған бүркеншік аттардың бәрінің шығу, пайда болу себептерін, тарихи жағдайлары мен сырларын талдау үлкен зерттеу мен ізденуді қажет етеді. Сондықтан әзірге кейбір жазушылар мен журналистердің, ғалымдар мен қоғам қайраткерлерінің иемденген бүркеншік аттарын ғана көрсетуді мақұл көрдік.

Бұл бүркеншік аттардың шешуін табуда, жоғарыда аталған, Б. Кенжебаев, Б. Қорқытов, Е. Байболов жолдастардың мақалалары мен С. Талжановтың және әдебиет институтының материалдарын пайдаландық. Олар

⁶⁷ Б. К е н ж е б а е в. Бүркеншік аттар сыры. «Қазақ әдебиеті», 1965, 13 август, № 33, (760).

мыналар: Сәкен Сейфуллин — «Манап», «Шамиль», «Дүйсенбі», «Жұмақан» (С. Талжановтың айтуынша). Майлин Бейімбет — «Шаңқан», «Малай», «Быж», М. Б. «Қойшы», «Кедей», «Шаңқа», «Қара бала»; Жансүгіров Илияс — «Таңқыбай», «Матай», «Мерген», «Бөкейше», «Тілші», «Марқа», «Сақа», «Қордай», «Ақжол-Қаптағай»; Әуезов Мұхтар — «Қоңыр», «Арқа», «Арғын», М. Ә.; Тайшықов Қадыр — «Бұйрас», «Мөлтең», «Бөгде», «Қапсыңқа» («Қ» әрпінің ескіше оқылуы); Алдоңғаров Ерғали — «Тамшы», «Студент», «Сартай», «Е. А.»; Сәбит Дөнентаев — «Жетім»; Аманғали Сегізбаев — «Жөнеу», «Оқушы», «Сыншы көз»; Сәбит Мұқанов — «СЫМ»; Сұлтанбек Қожанов — «Тоқпақ», «Тарпаң», «Замандас»; Әбдіқадыров Қалмақан — «Жалшы»; Шанин Жұмат — «Ш.», «Атығай»; Сыздықов Жақан — «Жаңқа», «Ұлан», С. Ж.⁶⁸.

Ханкелдин Айтбай — «Ақық»; Тұрманжанов Өтебай — Ө. Т.; Қожахметов Шияп — Қ. Ш.; Жолдыбаев Молдағали — «V.»; Асқар Тоқмағамбетов — А. Т.; Жүргенов Темірбек — Ж. Т.; Ғабитова Фатима — П. Г.; Сарыбаев Шамғали — Ш.; Кемеңгерұлы Көшмұхамбет — «Көшке»; Құлжанова Назипа — «Назекең»; Қоңыратбаев Әуелбек — «Қарпықұлы», Ә. Қ.* Бұлардан басқа белгісіз авторлар қолданған бүркеншіктер саны тым көп. Олардың бәрін жинау, мән-мағынасын ашып, авторын анықтау келешекте алда тұрған міндеттердің бірі болып саналады.

5. Фамилиялар мен әке аттары.

Антропонимика ғылымында фамилиялар мен әке атының (отчество) шығуы, дамып қалыптасуы — өзекті мәселелердің бірі. Фамилияның және әке атының шығу тарихы, олардың дамуы жер жүзі халықтарында бірдей емес. Сонымен қатар, олардың қосымша форма-

⁶⁸ Б. Кенжебаев. Бүркеншік аттар сыры. «Қазақ әдебиеті», 1965, 13 август, № 39; Б. Қорқытов. «Қызыл Қазақстан» журналы һәм әдебиет, «Қазақ әдебиеті», 1968, № 32, август; Е. Байболов. Бұл бүркеншік аттар кімдікі? «Қазақ әдебиеті», 1965, 22 июль; Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының, бүркеншік аттар туралы материалдар қолжазбасы.

* Бұл материалдардың барлығы жоғарыдағы сілтемеде көрсетілген деректерден алынды.

лары да әр түрлі. Индоевропа тілдерінде, оның ішінде славян халықтарында фамилиямен аталу түркі халықтарымен салыстырғанда ерте шыққан.

Қазіргі кездегі біздің фамилиялар нұсқасы орыс тілінің игі әсерімен қалыптасып, дамып отырғаны тарихтан белгілі. Азаматтық правоға ие болып, паспорт алудан бастап жаппай фамилияға көшу тек советтік дәуірде ғана жолға қойылып, іс жүзіне асып отыр. Бұл күндегі фамилия орыс тілінен қабылдаған *-ев, -ева, -ов, -ова, -ин, -ина* қосымшалары арқылы жасалады. Бұл қосымшалар негізінде фамилиялар жасау — тұрмыста кеңінен қолдау тауып, өмірде қолайлы болып отыр. Дегенмен қазіргі фамилияға жеткенге дейінгі оның тарихы, даму күйі көңіл қояр келелі мәселе. Өйткені қазақ тарихында бұрынғы кезеңде фамилия иемденудің дәл қазіргідей нұсқасы болмағанмен, сол замандарға тән өзіндік аталу формасы болғаны күмәнсыз.

Әке атымен аталу — ертеден бар жалпы халықтық құбылыс. Бірақ қазіргі кездегі әке атымен аталудың формасы олардан жаңаша, құрылысы да өзгеше.

а) Әке атымен аталу

Ғылым тілінде әке атын, көбіне, патронимия деген терминмен атайды. Ол гректің *pater (patros)* — «әке» және онома — «ат» деген сөзі. Орыс тілінде *отчество* десе, бізде *әке аты* деген терминмен аталады. Бірақ ауызша, сөйлеу тілде бұл екі термин жарыса қолданыла береді. Әке атымен (патроним) аталу барлық халықтарда бар және болған дәстүр. Қазақ өмірінде ертеден *ақ ұлы, қызы, баласы* деген сөздер өз атымен қосыла айтылып, әкенің балаға қатысын, баланың әкеге тәндігін білдіріп отырған. Бұл формада айтылуды сонау ерте замандағы көне түркі халықтарына тән (Орхон-Енисей) жазбалардан да көреміз. Мысалы: Бақыркү Улуғ Іркін, Тінәсі оғлу, Байна Саңун Оғлы Кулуғ Чур, Кулуғ Тіріг оғлы бән Кулуғ Тоған, Бала-Туғма әрді оғлы бән т. б.

Халық ауыз әдебиетінің нұсқаларында, батырлар жырлары мен тұрмыс-салт жырларында әке атымен аталуды жиі кездестіреміз. Олар «ұлы», «қызы» сөздері арқылы толық, кейде изафеттік конструкцияда қол-

данылып отырады. Мысалы: Базарбайдың Төлеген, Базарбайдың Төлегені болмаса Базарбайдың баласы Төлеген мырза, Сырлыбайдың қызы Жібек, Көктімнің қызы Құртқа, Сейілдің ұлы Қараман, Өмір ұлы Сыбан, Қарасай ұлы Көбен, Алшағыр ұлы Теген, Керей ұлы Келмембет, Қоянақ ұлы Қарт Қожақ т. б.

Осы ұлы, қызы сөздері арқылы әке атының (патроним, отчество) жасалуы XV ғасырда да кеңінен дамыған. Демек, бұл дәуірлерге дейін әке атының жасалу, қолдану жүйесіне араб, иран немесе моңғол тілдерінің ықпалы болмағаны байқалады. Сол дәуірлердің заман жыршылары: Қазтуған жырау Сүйінішұлы, Сыпыра жырау Сұрғалтайұлы деп әке атымен аталған.

XVI ғасырға тән жазба ескерткіш, Қосын жалаири еңбегі «Жами тауарихтан» біраз мысал келтіре кетейік. Бұл шығармада «ұғлы» сөзімен қатар арабтың «бән» сөзін (сирек болса да) қолданып отырғанын көреміз. Мысалы: Есенұлы Болай, Ескеұлы Жолай, Мулик оғлы Башбек Сұлтан, Бұрындық ханның оғлы Кемсин, Усаңханның оғлы Болат сұлтан, Бауыш Бойдашның оғлы Әдик сұлтан, оның оғлы Бойдашхан, Барақ оғлы Дәуриш хан. Жағат қызы Яқшымбек, Бұрындұқ ханның қызы Дадым ханым т. б.

Күні бүгінде осылайша әкесінің есімімен аталуды әке аты деп атаймыз. Егер бейтаныс біреуден жөн сұрай қалғанда, ең алдымен әкеңіздің аты кім? — деп сұрау ежелден қалыптасқан дәстүр. Мұндай сұрауға, әлбетте, әркім-ақ әкесінің атын, өз атын айтып, жауап береді. Әке аты мен фамилияның айырмасы неде, қандай ерекшеліктері бар? — деген сұрақ туары сөзсіз. Ол жөнінде орыс тілі сөздіктерінде анықтама жете түсіндірілген.

«Отчеством в современном русском языке мы называем наименование по отцу. Фамилия — это наследственное семейное наименование, прибавляемое к личному имени и переходящее от отца или матери к детям от мужа к жене»⁶⁹.

Бұрын әке атын бір ғана ұлы иемденбеген. Сол адамның келіні, қызы, басқа да семья мүшелері иемденген, Ақжанның ұлы Баян, Ақжанның қызы Күл-

⁶⁹ Д. М. Ушаков. Толковый словарь русского языка, т. I, П. М., 1938, С. И. Ожегов. Словарь русского языка. М., 1952, стр. 785.

жан, Ақжанның келіні Мағыш. Ол кезде фамилия болмағандықтан, әйел адамдар да күйеуінің атымен — Асқарбайдың әйелі деген формада айтылатын. Демек, сол бір дәуірлерде әке аты семьялық атауға да ие болғанын байқатады.

Әке атымен аталудың өзі бұрын түрліше формада болған. Үстем тап өкілдері әке атымен аталғанда өз лауазымын, феодалдық тегін қосып айтқан. Мәселен, Тоқал бай Қоңырбай ұлы, Көбек Байназар ұлы старшина, Хан бахадур Нұрмахамбет Әлиұлы, Қайып хан ұлы Әбілғазиз, Есеналы сұлтан Нұралы ұлы⁷⁰.

Осы ХVІІІ ғасырда ұлы сөзінің орнына арабтың *бин* сөзін қолдану тенденциясының басым болғаны көрінеді. Мәселен, Бекбау бин Ертай, Екілік бин Бөкенбай, Сапақ бин Ербай, Бөдене бин Байтілеу, Мәдет бин, Күшік бин Бай, Токсан бин⁷¹.

Осымен бірге бұл кезде *бин* сөзі орнына *оғлы*, *ұғлы* деген татар сөзі де жарыса қолданылған еді. Оның себебі, ол кездердегі сауатты, мұсылманша оқи, жаза білетіндердің көбі татарлар болған. Сол уақыттағы сұлтандардың, билер мен төрелердің кеңсе жұмысын жүргізушілер де солар еді. Сондықтан да ол кездегі іс, кеңсе қағаздарында *бич* сөзімен қатар *оғлы* сөзі жарыса қолданылған. Мәселен, Аманбай старшина Мамыр оғлы, Нұрғали оғлы, Бек Отан оғлы, Жүзбасар Сарт оғлы, Сатыбалды Өтеген оғлы⁷² т. т.

Әке атымен аталуда *ұлы*, *қызы* сияқты зат есімдерден басқа орыс тіліндегі *-ев*, *-ов* жұрнақтарын да қолданған. Ол ХVІІІ ғасырмен ХІХ ғасыр ескерткіштерінде кездеседі. Мәселен, Сырым Датов, Тленши Батыров, Құдашев, Ақымбет Қаратаев, Аликаран Имантаев⁷³. Әке атының соңына қосылған орыс тілі жұрнақтары ол кезде қазақ тіліндегі *ұлы* сөзін білдірген.

ХVІІІ—ХІХ ғасырларда әке аты мен бала аты қатар ешбір жұрнақсыз, зат есім сөздермен тіркеспей-ақ айтылған. Мұндай жағдайда бала аты алдымен, әке аты соңынан қатар айтылатын. Мәселен, Күшікбай Ес-

⁷⁰ «Материалы по истории Казахской ССР, 1785—1882 гг.», М.—Л., 1940, стр. 166.

⁷¹ Бұл да сонда, 173-бет.

⁷² Бұл да сонда, 307—311-беттер.

⁷³ Бұл да сонда, 65, 87-беттер.

болат, Больш Марқабек, Майкөп Ысқақ, Тұраш Кесікбай, Мәкежан Жұмағұл, Кененбай Отан⁷⁴. Сөйтіп, ХІХ ғасырдың бас кезінде әке аты ұғлы сөзі арқылы және *-ев, -ов, -ин* орыс жұрнақтары арқылы берілгенін көреміз. Мәселен, Сәбит Дөнентай ұғлы, Кәрім Батыш ұғлы, Ысқақ Бердіқожа ұғлы, Шахмардан Әлжанов, Жұмақан Бейісов, Сәрсекей Байқарин т. б. Бұл кездегі жұрнақтар (*-ев, -ов*) фамилиялық болғанымен әке атында қолданыла беретін. Өйткені ол кездегі фамилияның езі осы әке аты болып саналған.

Сонымен, Октябрь революциясына дейінгі әке аттары ресми документтерде бірде *-ов, -ев* жұрнақтары арқылы берілсе, енді бірде «*оғлы*», «*ұлы*» сөздерімен, ілік септік арқылы изафеттік құрылыста және Қазыбек Сәлім, Асан Базарбай сияқты тіркес арқылы берілгенін көреміз.

Октябрьден соң әке атының кейбір көрсеткіш форманты фамилияға ауысады. Атап айтқанда *-ев, -ов, -ева, -ова* қосымшалары арқылы фамилиялар жасалады да, әке аты оның орнына *-ич, -евна, -овна* қосымшалары арқылы берілетін болады.

Қазіргі кезде тіліміздегі әке аты *ұлы, қызы* сөздері мен орыс тілінен қабылдаған *-евич, -евна, -овна* қосымшалары арқылы жағалып отыр.

Бұл екі форманттың екеуі де бізге қолайлы. «Қазақ ССР-ында азаматтық өмір өзгерістерді тіркеу тәртібі» туралы нұсқаудың 12-пунктінде «баланың әкесінің аты (отчествосы) әке аты бойынша жазылады» делінген. Осы пункттің ескертуінде: Шығыс халықтары азаматтарының (қазақтар, татарлар, ұйғырлар және т. б.) тілегі бойынша, олардың балаларының әкесінің атына (отчествосына) *ұлы, қызы* деген сөздерді қосып жазуға болады. Мысалы: Еділбаев Мұхит Айдарұлы, Еділбаева Рабиға Айдарқызы⁷⁵. Қазіргі кездегі *ұлы, қызы* сөздері және *-ович, -евич, -евна, -овна* қосымшалары әке атымен үнемі бірге, қосылып жазылады.

6. Фамилиялар

Қазақ тіліндегі әке аттары да, фамилиялар да кісі аттарынан алынған. Бұл екеуі де тілдегі жалпы есім

⁷⁴ Материалы по земле пользованию Семиреч. обл. т. I. М., 1911, стр. 41.

⁷⁵ Қазақ ССР-да азаматтық өмір өзгерістерді тіркеу тәртібі туралы нұсқау. Алматы, 1959, 5-бет.

сөздерден (апеллятивтерден) жасалады. Әр халықтың фамилиясы әр түрлі жолмен дамыған. Олардың қалыптасу, даму жолдары да алуан түрлі.

Г. В. Тропиннің мәліметі бойынша, еуропалықтарда фамилиялар XII ғасырдан кездесетін болса, А. Ф. Потт пікірінше, фамилия иемдену XIV ғасырда жаппай етек алады⁷⁶. Еуропа мен Россияда фамилияның шығуы XIV—XVII ғасырлардан басталатынын А. В. Суперанская мен Л. И. Щетинин еңбектерінен байқаймыз⁷⁷.

Сол еңбектерде фамилиялардың типтері шығу, пайда болу ыңғайына қарай жіктелген. Орыс фамилияларының тарихынан елеуметтік жайларды толық аңғартатын: Иванов, Гришин, Волков, Лапшин сияқты қара бұқараға тән фамилиялардың болғанын көреміз⁷⁸.

Фамилиялар негізінде адамның бір семьяға немесе белгілі жерге тәндігін білдіретін болғандықтан, ондай фамилияларды түрлі морфологиялық тәсіл арқылы көрсетіп отырған. Орыс тілінде бір семьядан, яки атадан тарағандар *-ов*, *-ев*, *-ин* суффиксімен, ал бір жерден шыққандарды *-ский* суффиксі арқылы белгілеп отырған. Д. Н. Ушаков редакциясымен жарық көрген «Түсіндірме сөздікте» — «фамилия — наследственное семейное наименование» деп анықтама берген. Фамилиялар қосымшалары жер жүзі халықтарында әр түрлі болған. Орыс тіліндегі фамилиялық атаулар В. А. Никоновтың статистикалық материалында көрсеткеніндей, тәуелдік жалғауының жұрнақтары *-ов*, *-ин* арқылы жасалған⁷⁹. Немістерде *-er*, *-es* және *мак* жұрнақтары арқылы, ирландықтарда *о* жұрнағы арқылы қалыптасқан. Мысалы: *Кортус*, *Шулер*, *Мак-Миллан*. О'Доннель т. б. Белорус фамилияларының жұрнақта-

⁷⁶ Г. В. Тропин. О некоторых особенностях личных имен в русском языке. Ученые записки Иркутского государственного пед. института, вып. 5, 1940; А. Ф. Потт. Die personennamen. Insbesondere die Familienamen und ihre Entstehungsarten, Leipzig, 1853.

⁷⁷ А. В. Суперанская. Структура имени собственного (фонология и морфология). М., 1969, стр. 76; Л. И. Щетинин. Имена и названия. М., 1968, стр. 105—129—135.

⁷⁸ Бұл да сонда, 77-бет.

⁷⁹ В. А. Никонов. Формы русских фамилий. «Studia jezykoznawcze po-swiecone st; Rospondow, Wroclaw, 1966, стр. 320—321.

ры: *-оу, (-ау, -еу), -ін, -ын, -ович, -евич*⁸⁰; украин фамилиялары патронимдік жұрнақтар: *-енк, -о, -ук, -чук* арқылы жасалады⁸¹. Поляктарда ертеде фамилияларға *z* жұрнағы қосылған да, уақыт озған соң ол *z* алмасып, *ski* жалғауына орнын берген. Бұл поляк тіліндегі *скиидің* орыс тіліндегі фамилиялық жұрнақ *ский*-ге мағынасы да, формасы да ұқсас.

Түркі тілдеріндегі фамилия жасайтын қосымшалардың жұмсалуды бірдей емес. Өзбек тілінде *-ов, -ев, -ова, -ева, -ин, -ина* жұрнақтарымен қатар, Гафур Гулам, Хомза Олимжан, Факир Камал сияқты қосымшасыз түрлері де бар. Азербайжан тілінде *-ов, -ев, -ова, -ева* жұрнақтарымен қатар *оғлы* сөзі қосылып, фамилия жасалады. Осы оғлы сөзі арқылы жасалған фамилиялар оларда екі жынысқа (ер, әйел) бірдей тән.

Қазақ, қырғыз тілдерінде фамилиялардың көрсеткіш жұрнағы *-ов, -ев, -ова, -ева, -ин, -ина* және *ұлы* сөздері.

Қазіргі қазақ фамилиялары екі түрлі тұлғада кездеседі. Оның басым көпшілігі орыс тіліндегі фамилиялық жұрнақтар (*-ов, -ев, -ова, -ева, -ин, -ина*) арқылы жасалып, қалыптасқан. Ал екінші түрі *ұлы* сөзінің қосылуы арқылы жасалған. Бұл өте өнімсіз тәсіл. Өйткені «ұлы» сөзі арқылы жасалған фамилиялар, біріншіден, өте санаулы, тым сирек кездесетін болса, екіншіден, олар формасы жағынан фамилиядан гөрі әке атына бейім тұрады. Сондықтан бұлар «жартылай» фамилия қызметін атқарады.

Қазақ фамилияларының шығып, дамуы және қалыптаса бастауы шын мағынасында Октябрь таңымен байланысты. Бірақ тарих деңгейіне зер салсақ, ерте кездерде де қазақта фамилия нұсқаларының болғанын байқаймыз. Әуел баста бір ғана есіммен аталу болса (Сарыбай, Қамбар, Тарғын), кейіннен рулық есім (қара қыпшақ Қобыланды), қазіргі кезде фамилиямен аталу шыққан. Бұндай құбылыс басқа халықтар тарихында да болған екен. Мәселен, римдіктердің бір

⁸⁰ М. В. Бірыла. Беларускія антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назвау іншых славянскіх моу. Мінск, 1963, стр. 29.

⁸¹ Ю. К. Редько. Способы образования восточнославянских фамилий. Сб. «Ономастика Поволжья». Ульяновск, 1969, стр. 34.

кезде бір ғана есіммен (Ромул), кейіннен екі есіммен (Нума Помпилий), одан соң республиканың бірінші күнінен үш есіммен аталғаны; а) өз аты (Praenomen) көбіне есімінің қысқарған бас әріптерімен аталу (Marcus орнына — М); б) рулық есіммен аталу (Nomen), бұлайша аталуда әдетте «ius» қосымшасына аяқталатын (Fabius), үшіншісі фамилиямен аталу (Cognomen), яғни семья атымен аталу болған (мысалы: Цицерон, Цезарь т. б.).

Ру атымен аталу ертедегі қазақ өмірінде кеңінен орын алғанын көптеген тарихи материалдар анықтайды.

Жауға аттанып, шабуылға шыққанда ру басының атын айтып, ұран шақырып, атой салу дәстүрі немесе өз атын айтқанда өзі шыққан ру атын қоса айту құбылыстары болған. Мысалы: Қара қыпшақ Қобыланды, Қанжығалы Бөгенбай, Қара керей Қабанбай, Шақшақ Жәнібек, Уақ Баян, Тарақтылы Байқозы батыр, Бәсентиін Малай Сары, Сырғалы Елшібек батыр, Қанжығалы Томаша батыр, Уақ Дербісалы т. б.

Ерте кездегі ұрандар ру, тайпа аттарымен тікелей байланысты болған еді. Ол ұранды қолданған адамдардың белгілі бір тайпа, руларға тәндігін білдіргенін байқаймыз. Сөйтіп, өткен кезде қазақ тайпаларының ұран қолдануы рулық қоғамнан қалған әдет еді. Бұл жайт Ф. Энгельс айтқан мына пікірмен ұштас, сәйкес келеді. «Әрбір рудың белгілі бір есімдері немесе бірнеше ұқсас есімдері болды, ол есімдермен бүкіл тайпа ішінде сол рудың өзі ғана пайдалана алады, ендеше әрбір мүшесінің есімі де оның қай рудың адамы екенін көрсетеді. Рулық атаулар мен рулық правоар тығыз байланысты еді»⁸².

Ұран қайдан шыққан, ол нені білдіреді? Бұл сұрақтарға жауап бере кету үшін қыры мен сыры көп ғылыми мәселелерді жан-жақты зерттеу керек сияқты. Бұл біздің міндетімізге жатпайды да, солай болғанмен де бұған аз да болса тоқтай кетейік. Ұран ру басы, яки сол рудағы әйгілі батыр атынан шығуы хақ. Өйткені қазақ тайпаларының бәрінің ұрандары болған, ол ұрандар ру, тайпа аттары емес, үнемі адам аттарынан

⁸² Ф. Энгельс. Семьяның, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы. Алматы, 1948, 106-бет.

алынып отырған. Мысалы: Қаңлы ұраны — Айрылмас, яки Байтерек. Дулаттардың ұраны — Бахтияр. Жалайыр ұраны — Қоблан, Албан руының ұраны — Райымбек, Суандардың ұраны — Байсуан. Керейлердің ұраны — Ашамай (Үйшібай). Наймандардың жалпы ұраны — Қаптағай, Қаракерей руының ұраны — Қабанбай, Матай руының ұраны — Бөрібай, Арғындардың ұраны — Аманжол, кейіннен Ақжол, Дайырқожа. Қоңыраттардың жалпы ұраны — Алатау. Адайлардың ұраны — Бекет, Тегелен; Шөмекейдің ұраны — Дөйт; таманың ұраны — Қарабура⁸³ т. б.

Егер ұрандар мен рулық атаулар сөз, сөйлем ретінде айтылса, тайпа мен руға тән белгінің бірі — таңба болған. Таңбамен белгілеудің, яғни белгілі бір мал-дүниені таңба арқылы ажыратудың, өз кезінде қоғамдық мәні зор болғаны тарихтан белгілі. Түркі халықтарының таңбаларын салыстыра зерттеуші ғалымдар оның көптеген заңдылықтарын ашып отыр. Әлбетте, мұның бәрі ғылыми жолмен әлі де зерттей түсуді қажет ететіні сөзсіз. Өйткені бұған дәлел ретінде, орыс тілінде де рулық атаулардың болғанын, оған арналған еңбектердің де жарық көргенін айтсақ та жеткілікті. В. К. Чичагов рулық атаулар мен фамилиялардың айырмасын айта келіп былайша түсіндіреді: «Рулық атаулар екінші бір ру атауларымен ауысады. Ал фамилия барлық ұрпаққа тән тұрақты атау болады. Рулық атаулардан лақап отчестволар туып, қайтадан рулық атауға ауысып отыратын болса, фамилияда бұл құбылыс болмайды.

Рулық атаулар *-ов* формасымен қатар ілік септіктің *-а* формасына ие болады. Фамилия әрқашан адам атымен үйлесіп тұрады. Ең соңында, рулық атаулардың фамилияға ауысуы лақапқа ауыспаса ғана іске асады. Фамилияға ауысқан рулық атаулар да тиісті формаларды (*-ов, -ин, -ой, -ский, -ово, -ых*) қабылдайды»⁸⁴. Орта ғасырда өмір сүрген ғалымдар туған жерінің я қаласының атымен аталғанын, яғни и с м и н и с б и д ің көпке дейін фамилия ролін атқарғанын көреміз. Бұл жайт Орта Азия халықтарында және қа-

⁸³ В. В. Востров, М. С. Муканов. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, «Наука», стр. 40, 45, 66, 78, 87 и 100.

⁸⁴ В. К. Чичагов. Из истории русских имен, отчеств и фамилий. М., 1959, стр. 110.

зіргі Қазақстан территориясында болған еді. Мысалы: Махмуд Қашқари, Юсуп Баласағуни, Абунасыр Фараби, Қадырғали Жалаири, Абуабдулло Рудаки, Шахид Балхи, Алишер Навои, Бируни, Тарагани, Низами т. б. Бұл үлгімен аталу Орта Азия халықтары мен қазақ антропонимиясында қазіргі кезде архаизмді факторге айналып отыр.

Орыс фамилияларының үлгісі негізінде пайда болған қазақ фамилияларының алғашқы нұсқалары XVII—XVIII ғасырларда қолданыла бастайды. Қазақтар арасында фамилияның көбірек тарай бастауы XVIII—XIX ғасырлар болып саналады. Бұл дәуірлерде фамилияларды негізінен үстем тап өкілдері мен қала тұрғындары иемденіп отырған. Ондай фамилиялардың үлгілері түрлі іс қағаздар мен тарихи деректемелерде сақталып қалған. Мысалы: Тәңірберген Айбасов, Шанбай Сегізбаев, Тіленші батыр Бұқанбаев, Қаратай Нұралиев, Старшина Тұрлыбай Иманқұлов, Жұмабай Мәмбетов⁸⁵.

Тұңғыш ғалымдарымыз бен ақын-жазушы, композиторларымыздың фамилия иемденгенін, олардың орыс фамилиясының үлгісімен жасалып отырғанын байқаймыз. Мысалы: Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Дәулеткерей Шығаев, Құрманғазы Сағырбаев, Біржан сал Қожағұлов, Мұхит Мералиев, Балуан Шолақ Нұрмағамбет Баймурзин. Жаяу-Мұса Байжанов, Ақансері Қорамсин, Естай Беркімбаев т. б.

Фамилияның шығуы әрбір халықтың саяси-қоғамдық дамуымен, әлеуметтік, тұрмыстық жағдайының қалыптасып, азаматтық право алуымен тікелей байланысты. Қазақта фамилияны кеңінен қолдану тек Ұлы Октябрь революциясынан соң толық іске асты. Елімізде Совет өкіметі орнап, саяси билік, ел басқару жұмысшылар мен шаруалар қолына тиген соң Совет Одағының азаматы деген ардақты атқа ие болып, азаматтық паспорт алумен байланысты фамилиялар берік қалыптаса бастады. Қазіргі қазақ антропонимикасында фамилиялар: атасының атынан, немесе әкесінің атынан жасалады. Орыс тіліндегі фамилияның жасалу

⁸⁵ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV. М.—Л., 1941, стр. 73—87.

принципіне қарасақ: «Фамилия — это наследственное семейное наименование» деп білеміз. Ал әке аты тек патронимия ретінде жұмсалу керек. Солай болғанмен де қазіргі қазақ антропонимиясында фамилия әке атынан да, ата атынан да жасалып жүр.

Қазақ ССР-ында азаматтық өмір өзгерістерді тіркеу тәртібі туралы Нұсқауда фамилиялар мен әке аттарын тіркеу, жазу ережелері көрсетілген. Фамилия беру, оларды өзгерту жай құбылыс емес, мемлекеттік маңызы бар мәселе. Туғандардың аттары мен фамилияларын жазу туралы нұсқауда: «Баланың фамилиясы ата-аналарының фамилиясы бойынша жазылады. Егер ата-аналарының фамилиялары әр түрлі болса, баланың фамилиясы ата-аналарының келісімі бойынша жазылады. Ата-ана келісімге келмесе, баланың фамилиясын опека және қамқорлық ету орындары тағайындайды. Әкесінің атын немесе туысқандарының біреуінің атын балаларға фамилия етіп беруге тыйым салынады»⁸⁶, — делінген.

Фамилиялар мен адам аттарын дұрыс жазып, түрлі документтерде қатесіз толтыруды социалистік заңдылық қатаң бақылайды. Егер адам өз аты мен фамилиясын ұнатпай, басқа фамилия алып, өзгерткісі келсе, бұл да заң жолымен іске асады⁸⁷. Алайда жаңа туған сәбилерге ат және фамилия беруде жоғарыда белгіленген тәртіпті бұзушылық жиі кездесіп отырады. Тіпті бір адамнан туған балалардың бірі ата қуған фамилиямен жазылса, енді бірі әкесінің атын фамилия етіп жазған немесе жақын туғандарының атын фамилия ету фактілері кездеседі. Осындай жағдайды ескере стырып, Қазақ ССР Министрлер Советі 1954 жылы 27 мартта № 156 қаулы қабылдады. Қаулыда: 1) Еңбекшілер депутаттарының көптеген ауылдық, селолық және поселкелік Советтерінде жаңа туған сәбилерге фамилия беруде заң бойынша белгіленген тәртіпті бұзушылық болып келгендігі атап көрсетілсін. Сәбилерді тіркегенде, оларға ата қуып келе жатқан фамилиясын берудің орнына, көбіне әкесінің аты фамилия етіп беріліп келген. Сонымен қатар сәбилерді тіркегенде, оларға тіпті

⁸⁶ Қазақ ССР-ында азаматтық өмір өзгерістерді тіркеу тәртібі туралы Нұсқау. Алматы, 1959, 6-бет.

⁸⁷ Бұл да сонда, 22—23-беттер.

кез келген фамилияны бере салатын жағдайлар да бар, соның салдарынан бір ата-анадан туған балалар әр түрлі фамилияда болуы, ал бұл неке, семья және опека туралы РСФСР заңдар кодексінің 34-статьясына қайшы келеді; 2) Сәбилерге фамилия беру ісінде болып келген кемшіліктерді жою және неке, семья опека туралы РСФСР заңдар кодексінің 34-статьясында белгіленген, жаңа туған сәбилерге фамилия берудің тәртібін қатал сақтауды қамтамасыз ету еңбекшілер депутаты облыстық, қалалық, аудандық, ауылдық, селолық және поселкелік Советтердің атқару комитеттеріне міндеттелсін»⁸⁸, — делінген. Бұл тәртіп, әрине қазіргі қазақ антропонимикасында толық қалыптасты деп айта алмаймыз. Оған дәлел, біріншіден, ата қуған фамилияны иемдену әлі де аз болса, екіншіден, әке атын фамилия ету жағы басым болып отыр. Бірақ бұлардың бәрі де орыс тіліндегі фамилиялық жұрнақтар: *-ов, -ев, -ова, -ева, -ин, -ина* арқылы жасалады. Әкесінің атын фамилия ретінде қолдану әсіресе колхоз, совхоз еңбеккерлерінде көп кездеседі. Сондай-ақ әке атын иемдену интеллигенция мен оқымыстылар арасында да қолданылатынын байқау қиын емес. Дегенмен толық аты-жөні мен фамилияны қолдануда белгілі бір жүйе бары байқалады. Бұл дәстүрлі жүйе бойынша мынадай схема қолданылады: *Д — С — У**. Мысалы: Вигелдинов Талғат Жақыпбекұлы, Бәйкенов Мұқаметжан Ахметұлы, Жұмағалиев Қабжан Сұлтанұлы, Асқаров Мұрат Хамзаұлы, Бимендин Әмір Мұстафаұлы, Әлімбаев Нұрсихан Ахметұлы, Тәжіманова Құбыра Дәулетқызы, Исабекова Шолпан Қасымбекқызы, Есмағамбетова Шара Әбенқызы, Жантөрина Айымбибі Латифқызы, Досбаева Рахила Қалдыбайқызы т. б.

Әке атын әрі фамилия, әрі патронимия (отчество) ретінде қолдану аса көп болмағанмен кездесіп отырады. Мұның негізгі себебі әке атын (отчество) иемденуден туған жайт болса керек. Мысалы: Ахметова Мәдина Ахметқызы, Сүлейменов Мұхит Сүлейменұлы, Рамазанов Сержан Рамазанұлы, Мұсабаев Халық Мұсабайұлы, Мәдиева Дария Мәдиқызы.

⁸⁸ Бұл да сонда. 121-бет.

* *Д* — атасының аты, *С* — өз есімі, *У* — әкесінің аты (бұл шартты таңба).

Қазақ антропонимиясындағы фамилиялардың жүйесін, системалық күйін байқау мақсатымен баспасөз беттерінен жиналған 500 фамилияны талдағанымызда, мынадай жағдайды байқадық. Оны төмендегі схема арқылы көрсетуді жөн көрдік.

Талданған фамилиялар	Фамилия, өз аты, әкесінің атын қолдану		Фамилия патроним және өзатын қолдану		Әкесінің атын фамилия ретінде қолдану, өз аты және әке атын қол.	
	Саны	%	Саны	%	Саны	%
500	139	27,8	319	63,8	42	8,4

Бұл көрсетілген схемаға қарағанда әке атын фамилия ретінде пайдалану әлі де басым болса, ата қуа фамилияға иемдену — сан жағынан төмен. Демек, бұдан қазақ фамилияларының әлі толық қалыптасып бітпегенін, даму үстінде екенін көреміз.

Фамилиялардың жасалуы, олардың структуралық типтері көңіл аударарлық мәселенің бірінен саналады. Орыс фамилияларының структуралық типтерін зерттеген ғалым Л. М. Щетинин олардың ішінде дара, туынды, біріккен және күрделі немесе қосарлы фамилиялардың барын көрсетіп, жіктеп берген еді⁸⁹.

Қазақ фамилияларының структуралық типтерінде қосарлы (Мыс., Галкина-Федарук, Мамин-Сибиряк сияқты) фамилиялардан басқа түрлері бар. Бірақ, біздегі фамилиялардың антропонимдік жұрнақтары орыс тіліндегідей көп салалы емес. Сондықтан да олардың антропонимдік жұрнаққа сай жасалу жолын талдай алмаймыз, тек мағыналық тұрғыдан топтастырып, классификация жасауға болады. Сонда, олардың құрамында: көне түркі, араб-иран, моңғол тілдерінің ізі барлығы байқалады. Мәселен, көне түрік элементтеріне тән: Шығаев, Қожықов, Боданов, Тәңірбергенов, Бөкеев, Абланов, Дарханбаев, Дайрабай, Омашов, Шоңбаев, Оразов, Мұхамбетов, Жүсіпов, Ноянбаев, Сайынов т. б.

⁸⁹ Л. М. Щетинин. Имена и названия. Ростов-на-Дону, изд-во Ростовского университета, 1958, стр. 104—106.

Бір кезде кісі аты болған, кейіннен фамилия болып қалыптасып кеткен, қазір антропоним ретінде кездеспейтін «күлкілі фамилиялар»: Саптаяқов, Тырбиев, Айырбаева, Келекеев, Байпақбаев, Шұлғаубаев, Жама-нов, Үшкөмпіров т. б. фамилиялардың жасалу жолдарын, лексикалық құрамын талдау әлі де зерттей түсетін соны мәселе. Сондықтан ондайларды фамилияның дамып, қалыптасуымен байланыстыра жан-жақты қарастыру, ғылыми жүйемен зерттеу келешектің міндеті саналады.

Сөйтіп, қазіргі қазақ фамилиясы өзінің даму барысында заңды түрде ата қуалай берілуі керек. Олар баладан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа тарап отырмақ.

6. Араб-иран тілдерінен енген есімдер.

Қандай халық, ел болмасын оның сөздік қоры көптеген ғасырдың тарихи жемісі болып саналады. Олардың құрамында төл сөздермен қатар, екінші бір тілдерден енген кірме, бөгде сөздер болады. Басқа елдерден сөз қабылдау қазақ тілінде де бар жайт. Тіліміздегі араб-иран элементтері олардың пайда болу, сіңу жолдары біраз еңбектерде айтылған⁹⁰. Алайда олардың фонетика-морфологиялық құбылыстары (варьирование) мен лингвистикалық заңдылықтары жөнінде әлі күнге жүйелі толық зерттеулер жоқ. Ол тілдерден енген сөздердің лексикалық құрамының, әсіресе этимологиясының талданбау салдарынан туып жүрген талас пікірлер мұның толық айғағы бола алады. Араб-иран тілдерінен енген лексикалар, біріншіден, бастапқы формасынан айрылып, өзгеріске ұшырап отырса, екіншіден,

⁹⁰ Н. И. Ильминский. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка. Ученые записки Казанского университета, т. III. Казань, 1861, стр. 60—176; С. Талжанов. К вопросу о влиянии персидского языка на казахский. Лингвистический сборник, вып. 2. Алма-Ата, 1936, стр. 32—41; Г. Г. Мусабаяев. Современный казахский язык (лексика). Алма-Ата, 1959, стр. 55—57; Н. Сабитов. Об арабских и иранских заимствованиях в казахском языке. Алма-Ата, 1944; А. Курьянов. Арабо-персидские элементы в куманском языке. Сб. «Вопросы истории и диалектологии казахского языка». Алма-Ата, 1962, стр. 215; Л. Рустемов. Арабо-иранские заимствования в казахском языке. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1963.

семантикалық бірлігін жоғалтып ауыспалы мағынаға ие болып отыр. Мінеки, бұл мәселелер әрі лингвистикалық, әрі тарихи семантикалық тұрғыдан мұқият зерттеуді қажет етеді.

Қазақ антропонимдері сөздік қордың бөлшегі болып есептеледі. Өйткені олар тілдегі жалпы есім сөздерден жасалады. Олардың құрамында араб-иран тілдерінен енген есімдер едәуір мол.

Әрбір тілдің құрамындағы шетелдер есімдерінің адаптациялары (бейімделу) қабылдаған тілге икемделуі заңды құбылыс. Адаптация құбылысы орыс тілінің антропонимдері фактілерінен де көптеп кездеседі. Россияға Христианның X ғасырда тарауымен байланысты. Византия шіркеулері «Хасиеттілерінің» аттары бірнеше вариантты қабатта болып келгенін байқаймыз. Бұл құбылысты В. А. Никонов өз еңбегінде тамаша баяндап берді⁹¹. Орыс тіліне шет тілден енген сөздер, есімдер, тікелей келмей, екінші, яки үшінші бір тіл арқылы ауысып отырғаны мәлім. Мәселен, еврей, латын есімдері алдымен гректерге еніп, одан кейін гректенген қалпымен орыс тіліне енген. Ал латын есімдері орыстарға римдерден емес, Византиядан келген. Бұл дәлелдерге қарағанда, тіліміздегі көне еврей, арамей есімдері арабтардан Орта Азиядағы төжік, өзбек, татар тілдеріне еніп, олардан бізге келіп жеткен.

Басқа тілден ауысып адаптацияға түскен сөз немесе есімдер семантикалық, морфологиялық, көбіне, фонетикалық өзгеріске ұшырап отырады. Бұл жөнінде белорусс антрспонимиясының сөздігін жасаған М. Р. Судник пікірі өте орынды. «Теперь не каждому легко уяснить себе, что русское имя Иван, польское Ян, армянское Аванес, грузинское Вано, финское Юхан, немецкое Ганс, французское Жан, английское Джон происходит из очень непохожего на них древнееврейского имени Иоханаан»⁹². В. А. Никонов бұлардың қатарына италяндық Джованни, испандық Хуан, португальдық Жоан т. б. есімдерді жатқызады.

Адаптация құбылысы туыстас түркі халықтары есімдерінде де жиі кездесетінін, яғни ол тілдердің ике-

⁹¹ В. А. Никонов. Русская адаптация иноязычных имен. Сб. «Ономастика». М., «Наука», 1969, стр. 56.

⁹² М. Р. Судник. Слоуник асабовых уласных имен. Минск, 1965, стр. 5, (ссылка у В. А. Никонова).

міне қарай кірме есімдердің бейімделіп отыратынын көруге болады. Мысалы: азербайжан тілінде Али, қырғызда Алы, қазақта Әли, Әлі, Ғали; өзбек, азербайжан тілдерінде Осман, Усман, қазақта Оспан, Құспан; татар, кавказ халықтарында Фатима, қазақ, қырғыз, қарақалпақта Бәтима, Батима, Патыма, Фатима т. б. Олай болса, есімдердің ену заңдылықтарын, олардың ауысуында өзгерістер болуын зерттеудің мәні аса зор.

Араб-иран және түркі халықтарының тілдік қарым-қатысы, өзара байланыс мәселелері ерте кезден-ақ ғалымдар назарынан орын алған, бірақ толық шешімін таппай келе жатқан үлкен проблемалардың бірі. Н. К. Дмитриев «Башқұрт тіліндегі араб элементтері» атты мақаласында араб элементі жаңа түркі тілдерінің көбінің дамуына әсер етіп, ықпал жасағанын айта келіп: «...Если по ходу истории арабский язык не может быть уподоблен латинскому, на основе которого развились романские языки, то вполне можно сказать, что для некоторых турецких (тюркских) языков арабская основа явилась не менее органической, чем например, романская основа в образовании ново-английского языка»⁹³, — дейді. Алайда, араб тілінің ықпалы түркі тілдерінің бәріне бірдей, бір дәрежеде болмаған. Азербайжан, өзбек, татар тілдеріндегі арабизм сан жағынан көбірек және ерте қабылданған болса, шығыс аймақтағы қазақ, қырғыз т. б. түркі тілдеріндегі арабизм саны аз болған және кейінірек сол азербайжан, өзбек, татар, тілдері арқылы келіп жеткен. Бұл тілдер араб-ираннан енген сөздерді формасы мен мағыналық (семантикалық) бірлігін сақтай отырып, бастапқы қалпында қабылдаса, соңғы топтағы тілдерде бұл құбылыс керісінше болған. Бұның басты да негізгі себебі, ислам Алдыңғы және Орта Азиядағы (Қырым, Поволжья) түркі халықтарына бұрын жетіп, тез дамыған еді. В. В. Виноградов 1959 ж. Москвада өткен Бүкілодақтық терминологиялық мәжілісте араб тілінің Орта Азия халықтарына тигізген ықпалын былайша сипаттайды: «Арабский язык издавна был носителем арабской культуры среди других иранских, тюркских, отчасти афри-

⁹³ Н. К. Дмитриев. Арабские элементы в башкирском языке. «Записки коллегии востоковедов», т. V. М., 1930, стр. 19.

канских народов. Вот почему в настоящее время огромное количество исконно арабских слов является «общими» для турецкого, персидского, казахского языков, в меньшей степени — для языков урду, хинди, в Африке — для языков банту»⁹⁴.

XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың аяғында тілімізде араб тілінен сөз алу ерекше дамыды. Бұл жай Ғ. Мұсабаев еңбегінде айқын көрсетілген. Ғалым өзінің зерттеу жұмыстарының бірінде араб-иран тілдерінен енген сөздердің тарихы мен ауысу кезеңдеріне талдау жасай отырып, оларды бірнеше дәуірге бөледі де, басты себептерін көрсетеді. «Тілімізге енген араб-парсы сөздері батыста — татар, шығыста — өзбек, тәжік тілдері арқылы келді»⁹⁵, — деп тұжырымдайды.

Л. Рүстемов еңбегінде араб-ираннан ауысып келген сөздер жөнінде мағлұматтар мол. Араб-иран тілдерінен енген сөздердің актив сөздігіміздегі жалпы қолданысы 15% екенін анықтады.

Ол араб-иран сөздерінің тілімізге ену кезеңін үлкен екі дәуірге бөліп қарайды. «Бірінші дәуір — XV ғасырға дейін, яғни қазақ халқының қалыптасуына дейін болса, екінші дәуір — XV ғасырдан Октябрь социалистік революциясына дейінгі дәуір»⁹⁶, — деп бөледі. Әлбетте, араб-иран сөздері тілімізге бір мезгіл, бір дәуірде келіп жетпеген. Олай болса, олардың әр түрлі әлеуметтік қоғамның ыңғайына қарай енуі заңды да. Сондықтан араб-иран сөздерінің тілімізге келу, қалыптасу сырын қоғам тарихының даму, ауысу кезеңдерімен байланыстыра қарау керек. Бұл көрсетіліп отырған еңбектерде араб-иран тілдерінен еніп, қабылданған есімдер туралы пікірлер жоқ емес. Тіліміздегі араб-иран сөздерінен жасалған кісі аттары құрамының әр алуан екенін көреміз.

Қарапайым халықтық сөздерден жасалған есімдер: Қамар «ай», Шамсия «күн», Жамал «сұлулық», Раушан «көрік, ажар», Бақыт «құт, ырыс», Мұрат «мақсат, арман, тілек», Хамит «мақталған», Зура «шолпан», Нәзипа «таза» т. б.

⁹⁴ В. В. Виноградов. Вступительное слово. В сб. «Вопросы терминологии». М., 1961, стр. 85.

⁹⁵ Г. Г. Мусабеев. Современный казахский язык (лексика). Алма-Ата, 1959, стр. 55.

⁹⁶ Л. Рүстемов. Көрсетілген еңбек, 4-бет.

Араб-иран тілдерінің түркі тілдеріне әсіресе орта ғасырда мықтап әсер еткені анық байқалады. Бұл XIV ғасырға тән кумандардың жазба ескерткіші «Кодекс Куманикустен» анық көрінеді. Ескерткіште жүздеген араб-иран сөздері мен кісі аттары (антропонимдер) кездеседі. Ол жөнінде Ю. Клапрот, В. В. Радлов, К. Гренбек өз зерттеулерінде арнайы тоқталып, белгілі дәрежеде пікірлер айтқан-ды.

Сондай-ақ бұл мәселені зерттеген Ә. Құрышжанов көптеген нақтылы материалдарға сүйене отырып, араб және парсы лексикалық топтарының шегін ажыратқан. Ә. Құрышжанов зерттеуінде лексикалық топтардың салыстырмалы семантикасын талдаумен ғана шектелмей, фонетикалық өзгерістердің заңы мен сырын ашқан⁹⁷.

Қысқасы, Ә. Құрышжанов мақаласында араб-парсы элементтерінің ескерткіштегі нұсқалары мен жұмсалудың қызметі жайынан толық мағлұмат береді. Ескерткіште бар, талданып отырған лексикалық топтар түркі тілдерінің көбінде кездеседі. Әсіресе жалқы есімдердің (топоним мен антропоним) формалары мен нұсқалары жалпы түркі тілдеріне ортақ екенін көреміз.

Антропонимдер құрамындағы араб және иран тілдерінен енген топтардың сан жағынан көбі — араб есімдері. Иран тілінен енген есімдер араб тілінен енген антропонимдермен (есімдер) салыстыра қарағанда тым аз. Бірақ иран тілінен енген есімдер жас шамасына қарағанда араб тілінен енген есімдерден көнерек. Өйткені түркі тілдеріне иранизмнің ертеде енгені тарихтан белгілі⁹⁸. Осы пікірді 30 жылдары профессор С. Асфендияров та қолдаған: «В современном казахском языке наблюдается наиболее большого количества персидских слов, совершенно ассимилировавшихся и, по-видимому, проникших в язык в очень далекое время»⁹⁹.

Түркі халықтары ерте заманнан-ақ иран тұқымдас халықтармен (соғдилар, тохарлар) тығыз қарым-қаты-

⁹⁷ А. Қ у р ы ш ж а н о в. Арабо-персидские элементы в куманском языке. Сб. «Вопросы истории и диалектологии казахского языка», Алма-Ата, 1962, стр. 157—215.

⁹⁸ «Қазақ ССР тарихы», I т. Алматы, 1957, 40, 46, 58-беттер.

⁹⁹ Р. С ы з д ы қ о в а. Абай шығармаларының тілі. Алматы, «Ғылым», 1968, 75-бет.

нас, мәдени байланыс жасағанын тарихшылар мен лингвистер де айтқан болатын ¹⁰⁰.

Түркі тілдеріндегі араб-иран тілдерінен енген сөздер тарихын зерттеген Н. К. Дмитриев, Ә. Құрышжанов, Л. Рүстемов олардың фонетикалық құбылыстары мен өзгерістеріне ерекше назар аударды. Бұл өте қажет те, орынды мәселе еді. Араб тілінен енген сөздер мен кісі аттары тіліміздің заңына сай алуан түрлі фонетикалық өзгеріске ұшырап отырды.

Араб-иран тілдерінен енген есімдердің аббревиатура, ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, апокопа, гаплогогия жолдарымен субституцияға түсетінін байқау қиын емес. Екі я үш компоненттерден жасалған кісі аттарының бастапқы немесе соңғы компонентінің түсіп қалып (апокопа) өзгеруі де жиі кездеседі. Мысалы: Сәду (Сәдуақас), Сейіт (Сейітбаттал), Әсет (Әсетолла) т. б. Бұл өзгерісті аббревиатураға да жатқызуға болады. Күрделі тұлғалы есімдердің арасындағы дыбыстардың, яки буындардың түсіп қалуынан гаплогогиялық өзгерістерге ұшырайды. Мысалы: Рашид (Рашид-уд-дин), Мәдназар (Мамет-назар), Шайхы (Шайх-ұл-ислам), Нәсірден (Наср-ид-дин) т. б.

Дыбыстық өзгеріске ұшырау әсіресе жергілікті халық говорларындағы есімдерде басым болады. Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының тілінде билабиаль *b* және мұрын жолды сонар *m* орнына қатаң *n* әрпін қолдану жиі ұшырайды. Онда Мақтагүл орнына Пахтагүл, Болат орнына Полат, Бәсен орнына Пәсен деу бар. Әдеби тілдегі еріндік *ʋ* дыбысы айтылатын орындарда қысаң *y* дыбысын алмастыру әсіресе Шығыс Қазақстан тұрғындары тілдерінде жиірек. Мысалы: Мықа, Мырат, Мысатай (Мұқа, Мұрат, Мұсатай).

Кісі аттарына тән дыбыстық өзгерістердің көбі *c||ш*, *c||з*, *к||ғ* дыбыстарының алмасуларымен байланысты кездесіп отырады. Мысалы: Жанпейіс||Жанпейіз, Әбілпейіз||Әбілпейіс, Гүлсім||Күлсім, Гүлтай||Күлтай, Гүлжамал||Күлжамал т. б. Араб-иран тілдерінен енгендердің халықтық этимологияға түсуі әсіресе диалектілік ерекшелікке байланысты түрлі вариантта айтылуы көп

¹⁰⁰ И. А. Батманов. Краткое введение в изучение киргизского языка. Фрунзе, 1947, стр. 28—30; А. Н. Бернштам. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана, «Известия АН КазССР», серия археологическая, вып. 2, 1949, № 7.

ұшырайды (Ғали, Қали, Әлі; Жүніс, Жұныс; Жүсіп, Жұсып; Дүсіп, Түсіп; Бәтима, Патима, Фатима; Айша, Ғайша, Қайша). Көптеген есімдер тілімізге бейім болмағандықтан, формантының бірі айтылмай, әдейі түсіріліп отырады (Үмігүлсім — Гүлсім, Бейсенғали — Бейсен, Ахметолла — Ахмет).

Дұрыс айтпау немесе қате жазудың салдарынан фонетикалық варианттар мен дублеттер және жарыса қолданушылық пайда болған (Ыдырыс, Едіріс; Жәнпейис, Жампеис, Жанпеис). Олардың кейбіреулері қазақ тілінің әуеніне қарай қысқартылып немесе дыбыс, буындары түсіп қалып айтылатын болған (Зейналатдин — Зейнел, Рашиатаддин — Рашит, Күлбаһарам — Күлпаш, Бөдігүлжамал — Бөдеш). Күрделі тұлғалы үш компонентті есімдер құрамында келгенде Мұхамбет есімінен қысқара келе тек *м* әрпі ғана сақталатынын көреміз (Қазымұхамбет — Қазымбек, Нармұхамбет — Нарымбек, Пірмұхамбет — Пірімқұл).

Күрделі тұлғалы араб есімдерінің орта буынындағы қосар дауыссыздар біздің тілімізге енгенде түсіп қалып отырған (Раззақ — Разақ, Мұхаммади — Мұхамәди, Абдурассұл — Әбдірасіл, Абдусаттор — Әбдісаттар, Абдуллкарим — Әбдікәрім). Араб-иран тілдерінен енген сөздердің фонетикалық өзгеріске ұшырауы жайында тұңғыш рет мәселе көтерген ғалым Н. К. Дмитриев еді¹⁰¹. Ол араб-башқұр тілдерінің фонетикалық сәйкестіктерін көрсете отырып, көптеген кісі аттарын талдады. Түркі тілдеріндегі араб-парсы сөздерінің фонетикалық өзгерістерін талдаған еңбектер бұдан кейін де жазылды. Ә. Құрышжанов куман тіліндегі араб-парсы сөздерінің фонетикалық өзгеріске ұшырауын талдай отырып, түркі тілдерінде адекватты жоқ дыбыстардың ғана өзгеріске ұшырайтынын көрсетеді¹⁰². Л. Рүстемов араб сөздерінің фонетикалық өзгерістерін айтады да, иран тілінен енген сөздердің өзгеріске ұшырауын аса көп сөз етпейді¹⁰³.

Сондықтан араб-иран тілдерінен енген сөздер мен

¹⁰¹ Н. К. Дмитриев. Арабские элементы..., стр. 125.

¹⁰² А. Құрышжанов. Көрсетілген еңбектің 161—162-беттері.

¹⁰³ Л. Рүстемов. Арабско-иранские заимствования в казахском языке. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1963, стр. 13—16.

кісі аттарының фонетикалық сәйкестігіне жеке тоқтай кету қажет сияқты.

Иран тіліндегі дауысты және кейбір дауыссыз дыбыстар қазақ тіліндегі сәйкес дыбыстармен алмасатыны байқалады.

Иран-тәжік тілдеріндегі еріндік *o* дыбысы қазақ тіліндегі ашық дауысты езулік *a*, *ə* дыбыстарымен алмасады. Мысалы: тәжікше Достон, Мирзо, Мардон, Зебо, Анор, Шохназар, Озот — қазақ тілінде дыбысталғанда Дастан, Мырза, Зибә, Анар, Шахназар, Мардан, Азат тұлғаларына ауысады. Артқы қатарлы *a* дауысты дыбысы қазақ тіліндегі алдыңғы қатарлы езулік *ə* және *e* дыбыстарымен алмасады. Бұл құбылыс көбіне біріккен тұлғалы кісі аттарында жиі ұшырайды. Бұндай алмасулар түркі тілдерінің біразына, башқұрт, татар, өзбек, азербайжан тілдеріне тән, ортақ қасиет¹⁰⁴. Мысалы: Иран-тәжік тілдерінде Анвар, Дарманд, Лайло — қазақ тілінде Әнуар, Дәрмен, Ләйла түрлерінде айтылып, *a||ə* дыбыстарына ауысады. Араб тіліндегі Камал, Жамила, Жалила — қазақ тілінде Кәмал, Жәмила, Жәлила түрлерінде айтылады. Араб тіліндегі Мадат — қазақта Медет, иран тілінде Пари — қазақта Перізат болып өзгереді. Мұнда *a* еріндік *e* дыбысымен алмасып тұр.

Араб тіліндегі қысқа дауысты *o* қазақ тіліндегі еріндік *ө*, *о*, *у*, *ұ* дауыстыларымен алмаса алады немесе сәйкес келеді. Мысалы: ар. *عمر* бізде өмір; Өміржан, Өміртай, *محمد* бізде Мұхамбет, Мақамбет. ир *حداى* бізде Құдай: Құдайберген, Құдайберді т. б.

Араб-иран тілдзріндегі созылықы дауысты *u* орнына қазақ тіліндегі *i*, *ы*, *ү* қысаң дауыстылары сәйкессді. Мысалы: иран тіліндегі Шоди, Пирали, Мирзо — қазақ тілінің дыбысталуына сәйкес Шәді, Пірәлі, Мырза болып айтылады да, таңбалаанады. Ал араб тіліндегі *آبىدى* бізде Әбді, *غلىم* бізде Әлім, Ғалым; *آمىر* — Әмір, *عزىز* — Ғазиз, Әзіз түрлерінде таңбаланып жүр.

Созылықы дауысты *u* орнына қазақ фонемалары *ы*, *ү*, *ұ*, *о* сәйкес келеді. Мысалы: *هارون* бізде Арон,

¹⁰⁴ Н. К. Дмитриев. Көрсетілген еңбек, 127-бет.; К. Юсупова. Языковые взаимоотношения узбекского и таджикского народов. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1957 и др.

الغازو бізде Әлғазы, قبول бізде Қабыл, بوبينا бізде Бүбина, گول бізде гүл (Гүлжан, Гүлжамал, Нұргүл, Айгүл сияқты біріккен тұлғалы кісі аттарының компонентінде келеді). يوسيب бізде Жүсіп, Нүсіп, Түсіп, Дүсіп, يونس бізде таңбалануы Жүніс, Жұныс, روستهم біздегі айтылып, таңбалануы Рүстем т. б.

Араб-иран тілдеріндегі *a* дауысты дыбысы көптеген кісі аттарында, өзінің бастапқы қалпында өзгермей қалғаны байқалады. Мысалы: Азамат, Ақат, Алмас, Арзу, Асқат, Аршат т. б.

Дауыссыз дыбыстар жүйесінің ауысуы жайлы Н. Қ. Дмитриевтің пікірі бірден-бір дұрыс, ғылыми шындыққа жатады. Өзінің «Башқұрт тіліндегі араб элементтері» деген мақаласында араб-башқұрт тілдері фонемаларының сәйкестігін дәлелдегенде мысалға көптеген кісі аттарын келтіреді. Біздер, ол пікірлерді қайталамай, тек айтылмай қалған дыбыстарды салыстыруға тырыстық. Н. К. Дмитриев араб тіліндегі *ع* фонемасы түркі тілдерінде жоқ екенін айтқан еді¹⁰⁵. Бізде *ғ* фонемасы сөз басында аз, ал сөз соңында мүлде кездеспейтінін ескерте келіп, І. Кеңесбаев *ғ*-дан басталатын сөздер түгелдей күн шығыс тілдерінен ауысқанын айтады¹⁰⁶. Бұл *'айн* орнына кей реттерде қазақ тіліндегі *ғ* фонемасының айтылатынын Н. К. Дмитриев, Л. Рүстемов еңбектерінен де көреміз. Мысалы: Ғали <ар. علی; Ғалия <ар. غاليا; Ғұмар <ар. عمر; Сағат <ар. ساعت; Ғариф <ар. عارف; Ғизат <ар. عزت т. б.

Кейде *ғ* фонемасы түсіп қалып та айтыла береді. Мысалы: Әбдірахман, Әбдіғали, Әбдіманап; Әли, Әлима, Әлия т. б. Тіс дауыссызы қатаң *с* және тіл алды қатаң *ш* араб тіліндегі *с*, *ш* дыбыстарына сәйкес келеді. Мысалы: Сүлеймен <ар. سليمان, Сапар <ар. سابر т. б. Араб тіліндегі тіс пен ерін дауыссызы қатаң *ф* қазақтың *б* және *п* фонемаларымен сәйкеседі. Мысалы: Батима, Патима <ар. فاطيما; Бұхара <ар. فوقارا; Пақыр <ар. فقير; Пазыл <ар. فازل т. б.

Сондай-ақ арабтың *қ*, *т* әріптерін қазақ тілінің *қ*, *т*

¹⁰⁵ Н. Қ. Дмитриев. Көрсетілген еңбек, 127-бет.

¹⁰⁶ І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962, 260-бет.

әріптері толық таңбалап бере алады. Мысалы: Мұрат < ар. *مورات* Азамат < ар. *ازامات* Мақсұт < ар. *معصود* т. б.

Таңдай арты қатаң *x* көбіне *қ* әрпіне ауысса, кейде бастапқы қалпында қолданылады. Мысалы: Құсайын араб тілінде Хұсайын; Қасен араб тілінде кейде Хасен, Хасан т. б.

Арабтың комбинаторлық тіркес дыбыстары *d + d* қазақ тілінде қатаң *t* фонемасына ауысады. Мысалы: Гайнетдин, Зейнетдин, Нұретдин т. б.

Араб сөздерінің соңындағы ұяң фонема *ð* түркі тілдерінің көбінде қатаң *t* фонемасына ауысып кеткенін байқаймыз. Бұл пікірдің Н. К. Дмитриев, Л. Рүстемов, Ә. Құрышжановтар мақалаларында және олардан бұрынғы авторларда да барын көреміз. Мысалы: Мұхамбет < ар. *محمد*, Махмұт < ар. *محمد*, Болат < ар. *بولاد* Медет > ар. *ماداد* т. б. Араб-иран және қазақ тілдеріндегі фонетикалық ауысу мен сәйкестіктің бұдан да басқа түрлері болуы ықтимал.

Олар кірме антропонимдердің қабылдаушы тілдің заңына лайық жасалуымен байланысты болады. Ана тілінде еркелету, құрметтеу, сыйлау жұрнақтарын кісі аттарына қоса айту арқылы жаңа мағыналы есімдер жасалып отырады. Мұндай жағдайда бастапқы тұлғадағы есімдердің бас буыны немесе басқа әріптері ғана сақталып қалады. Мысалы: Мұхтар — Мұқа, Сәбит — Сәке, Қаныш — Қанеке, Қажым — Қажеке; Фати-ма — Бәке, Сәдуақас — Сәке т. б.

Араб-иран тілдерінен енген сөздер лексикалық құрамы жағынан әр түрлі ұғымды білдіреді. Оларды семантикалық классификация тұрғысынан қарасақ, дін мен дін иелерінің атынан, шаруашылықтың әр түрлі атауынан, астрономиялық атаулардан т. б. жасалғандығын байқаймыз. Араб-иран тілдерінен енген және жалпы есім сөздерден жасалған кісі аттарын төмендегіше беруді мақұл көрдік.

Абдолла||Абдулла||Әбділда||Әбілда ар.* 1) 'құдайдың, алланың құлы'. *Ғабд* — 'құл' және *алла* 'алда, алла'. Абзал ар. 'жоғары бағалы'. Абубәкір||Аубәкір||Әубәкір ар. 'қыздар әкесі'. Абыз ар. 1) 'ғалым, білімді; күтуші, сақтаушы; 2) құранды жатқа білуші

* Бұдан былай араб, иран, тәжік деген сөздерді қысқартып шартты түрде ар., ир., тәж. деп береміз.

адам'. Ағзам ар. 'ең ұлы, ең биік'; Ағила||Ақылия ир. оқил — 'данышпан'. Азамат ар. 1) 'үлкен, зор; 2) мақтаулы'. Азат ир. Озод — 'еркін, ерікті'. Айша||Ғайша||Қайша ар. Ақат ар. 'жалғыз, бір жалқы'. Ақырап ар. 'шаян, Октябрь айына сәйкес зодиак белгісі'. Аллажар||Алдияр ар. 'құданың жары, досы'. Алмас ар. 'өткір, кесіп түсетін асыл болат'. Алуа ар. 'тәтті, дәмді'. Анар ир. 'оңтүстікте шығатын жеміс'. Аниса ар. 'дос жолдас'. Арзу ир. *орзу* — 'арман, сенім, тілек'. Арон ар. 'Харун. Мойсейдің ағасы'. Аршат ар. 'адал, таза бағыл'. Асан||Хасан||Хасен||Үсен||Хұсни||Хұсниа ар. 'өте сұлу, тым көркем, өте жақсы'. Асқат ар. 'ең бақытты, ырысты'. Аспандияр||Ыспандияр ир. 'қасиетті құдайдың сыйы; иран. жыл санауындағы 11—12 ай аты'. Атымай ар. 'өте жомарт, мырза'. Ахмеди ар. 'мұсылман'. Ахмедияр ар. ир. 'мақтауға тұратын ер, мақтаулы'. Ахмет ар. 'мақтаулы, мақтауға лайық'. Әбді ар. 'мәңгі, шексіз'. Әбделім ар. 'білімдінің, дананың құлы', абд + ғалым. Әбдіжапар||Әбділжаппар ар. 'күшті, құдыреттің құлы яки жәбірлеушінің құлы'. Әбдіжәміл||Абджәміл ар. 'көріктінің, сұлулықтың, көркемдіктің құлы'. Әбдікәрім||Абдікарим ар. 'мархаббаттылықтың, мейірімділіктің құлы'. Әбдіқадыр||Абдықадр ар., әр нәрсеге басымдылықтың яғни құдыреттіліктің құлы'. Әбдіманап ар. 'төренің, манаптың құлы'. Әбдімәжит ар. 'атақтылықтың, даңқтылықтың құлы'. Әбдіқайыр||Әбдіқайыр ар. 'жақсылық қылушының, қайырымдылық жасаушының құлы'. Әбдірасыл||Әбдірасул ар. 'құдай елшісінің құлы'. Әбдірақым||Әбдірақ ар. 'рақымдының, мейірімдінің құлы'. Әбдірахман||Абдрахман||Абдрах. 'құрметтіліктің, мейірімділіктің, рақым қылушының құлы'. Әбдірашид ар. 'ақылдылықтың, даналықтың құлы'. Әбдірзақ||Әбдірзақ — 'ризық берушінің құлы'. Әбдісейіт||Әбділсейіт||Әбсейіт араб. 'құрметтіліктің құлы'. Әбдіуәли||Абдуали ар. 'сақшптың яғни алланың құлы', алланың жақын сенімді адамы, білімдар, дананың құлы'. Әбдіхалық ар. 'таратушының құлы'. Әбет ар. 'мәңгілік, өмірлік'. Әбу ар. 'туған әке, әкесі'. Әбубәкір||Әубәкір||Аубакір ар. 'Бәкірдің әкесі, кінәсіз, айыпсыздың әкесі'. Бикер — 1) 'тұңғыш; 2) кіршіксіз, таза; Әбілқасым ар. 'әдемі, сұлу'. Әбілқайыр||Әбулхайыр ар. 'жақсылық, ізгіліктің әкесі, атасы'. Әбілхасан||Әбухасан араб. 'көркемдіктің сұлулықтың әкесі'. Әди

ар. 'басшы, жетекші, қолбасшы, басқарушы'. Әдия ар. 'сый, сыйлық тарту'. Әдина тәж. *одина* — 1) әдеміленген, зейнеттелген, безенген; 2) мұсылман календарындағы жұма күнінің аты'. Әділ ар. 'туралық, ақиқаттық, дұрыстық, шындық'. Әзіз||Әзиза ар. 'қадірлі, қымбатты, құрметті'. Әзімхан ар. 1) 'күш, қайрат; ұлылық; 2) үлкен зор, ұлы'. Әкпар ар. 1) 'ұлы, зор, өте; 2) үлкен, құрметті, жоғары, биік'. Әкрам||Акрам ар. 'құрметті, сыйлы, мархаббаты, мейірімді'. Әлғазы бар. 'жауынгер, әскер'. Әкімжан||Хақімжан ар. 'басқарушы, бастық, губернатор'. Әли||Ғали||Қали||Ғәли ар. 'биік, зор, асқар, жоғары'. Әлима||Ғалима ар. 'оқымысты, ғалым әйел'. Әлия ар. 'құны, бағасы артық, биік, жоғары, асқар'; 2) сүйікті'. Әлім||Ғалым ар. 'білімді, ғалым, данышпан'. Әлішер ар. ир. 'Әли' және Шер 'арыстан'. Әмет ар. 'мерзім, шек'. Әмин||Әмина ар. 'сенімді, адал, таза, қауіпсіз'. Әмір ар. 1) 'бастық, басшы; 2) билеуші, басқарушы'. Әнапия||Анапия ар. 'пайғамбарлар, небі сөзінің араб тіліндегі көпше түрі'. Әнипа||Ханифа, ар. 'шын, ақиқат, нағыз мұсылман әйел'. Әнуар ар. 'нұр сөзінің көпше түрі. Нұрлы, ең жарық, сәулелі, жарығы мол'. Әніз ар. 'жолдас, жора, дос'. Әнсалам ар. гәфф — сәлам — 'қайырлы, бейбітшілік, тыныштық'. Әпсамат||Абсамат ар. гәфф — сәмәд — 'ізгілікті, мәңгілік'. Әріпбай ир. қаз. ориф — 'білгіш, дана, данышпан'. Әсел ар. 'бал'. Әсет ар, 'арыстан'. Әсия||Асия ар. 'емдеуші, дәрігер әйел'. Әскер ар. 'армия, жауынгер'. Әуез ир. 'дыбыс, үн'. Әуел ар. 'алғашқы, бастапқы'. Әшім ар. *Хашим* 'қадірлі, құрметті'. Әшір ар. 'оныншы', Мохаром айының оныншы күні, сол күні туылған бала'. Баба||Бабай ир. тәж. 'ата', 'папа'. Бағдад ир. *баг* 'құдай', *дад* 'сый', 'сыйлық'. Базан ар. 'бассейн, су алабы', Базар ир. 'сауда орны', 'сауда'. Базыл ир. 'жомарттық, мырзалық'. Бақи ар. 'мәңгілік, өмірлік, берік, тұрақты'. Бақтияр ир. 'ырысты, құтты, бақытты'. Бақтылы ар. қаз. 'бақытты, бағы бар'. Бақыт ар. 'құт, ырыс'. Балунғали ир. ар. *пайһеван* 'батыр', 'палуан', 'күшті'. Бану ар. *Әнбатун*, көпше түрі *банатун* 'қыз', 'бойжеткен'. 'ханым', 'әйел'. Барат ир. 'шабан айының 11—15 күні'. Бари ар. 'Жаратушы, алла, құдай'. Баттал ир. 'өткір, батыл, өжет'. Бафа ар. *Вәфа* 'айтқан сөзде тұру, уәдені орындау', 'тазалық, адалдық'. Бәдер ар. 'толық ай'. Баһарам ир. 'өткір', 'ұшқыр', 'марс планетасы',

‘парсының тарихи батырларының есімі’. Баязит ар. көптік тұлға ‘ақ заттар’, ‘ақ түстер’. Бәди ир. ‘ойлап табушы’, ‘жасампаз’, ‘тамаша’, ‘таңғажайып’. Бәдиға ар. 1) ‘ғажайып нәрсе, сирек кездесетін’ (зат); 2) ‘өнер табушы’. Бакизат||Пакизат||Бәкізе ир. ‘таза’, ‘кіршіксіз’, ‘қасиетті’. Бәкір ар. ‘зерттеуші, тергеуші’, ‘айыпсыз, кінәсіз’. Бәлия ар. ‘құдайшыл’, ‘құдайға жақын әйел, білімді, парасатты қыз’. Бәшір ар. ‘қуанышты хабар жеткізуші’, ‘хабаршы’, ‘жаршы’. Бейсенбі ир. *пандж* ‘бес’ + *шамбе* ‘жеті’. Биби ир. ‘ханым’, ‘бикеш’. Болат ир. *пулад* ‘құрыш’. Бұлбұл ир. ‘бұлбұл құс’. Бурхан ар. 1) ‘дәлел’, ‘ғажайып себеп’, ‘құдайдың эпитеті’; 2) ‘монғолдардың бұты, әулиесі, құдайы’. Бүбина төж. *бобуна* ‘ромашка’. Гауһар ир. ‘інжу, қымбат бағалы тас’. Гүлжәмила ир. ар. гүл ир. ‘шешек’, ‘роза’. Жамал ар. ‘сұлулық’. Гүлзада ир. ‘гүлдер’, ‘көркем’. Гүлнар ир. ар. ‘анар өсімдігінің гүлі’, ‘қызыл’, ‘қырмызы гүл’, ‘сұлулық’. Гүлнафиса ир. ар. ‘гүл сияқты көркем, әдемі, ажарлы, нұрлы’. Гүлшат ир. төж. ‘шаттық гүлі, қуаныш гүлі’. Ғаббас||Аббас||Аппас ар. ‘қатаң, көрлі, тұнжыраған, түнерген’. Ғабдығазиз||Әбдіғазиз ар. ‘қадірлі, құрметті; құдайдың құлы’. Ғабит ар. ‘бас июші, тағзым етуші; қызметкер, табынушы; *дини*, құдайдың құлы’. Ғабдолла||Абдолла||Әбдолла||Әбділда||Әбілда ар. ‘құдайдың, алланың құлы’. Ғази||Қазы ар. ‘жауынгер, әскер’. Ғазиз||Әзиз||Азиз ар. ‘күшті, қуатты, сирек, бағалы; сүйкімді, қымбат’. Ғазиза||Әзиза ар. ‘сүйкімді, қымбатты әйел’. Ғазизолла||Әзизолла ар. ‘құдайдың сүйіктісі, алланың сүйкімдісі’. Ғайни||Қайни ар. ‘көз; көру мүшесі’. Ғайса||Айса||Иса ар. пайғамбар (Иса, Исусь). Ғайша||Қайша||Айша ар. (Абубакірдің қызы, Мұхамбеттің әйелінің есімі). Ғали||Қали||Қалы, Әли, Әлі ар. ‘биік, жоғары, асқар; қымбатты, бағасы ерекше’. Ғалия||Қалия||Әлия ар. ‘құны артық, бағасы жоғары, қымбат, сүйікті; мәртебелі, құрметті’. Ғалым||Әлім ар. ‘білгір, білімпаз; оқымысты’. Ғани ар. ‘бай, дәулетті, ауқатты’. Ғаппар||Қаппар ар. ‘мархаббаты, кешіруші’. Ғариф||Ғарифа ар. ‘сый, сыйлық, тарту’. Ғарифолла ар. ‘жәрдем беруші, демеуші құдай’. Ғибатолла||Ибатолла ар. ‘құдайдың құлдары’. Ғизат ар. ‘құрмет, сый’. Ғинаят||Иният ар. ‘шапағаттылық, қайырымдылық, мырзалық, жомарттық, жәрдем, көмек’. Ғылман ар. ‘қызметші, малай, құл’; ‘бозбала, жас жігіт’. Ғұбайдолла ар. *убай* —

'кіші', 'кенже құл', 'құдайдың кіші құлы'. Дадабай ир. қаз. 'ата, баба'. Дәмен||Дәмина ар. 'өткір, тез, жылдам'. Дана ир. 'білгір, ғалым, данышпан'. Дания ир. 'оқымыстылық, даналық, білгірлік'. Данияр||Дәнияр ар. тәж. 'жақын, таныс дос, жора'. Дария ир. 'теңіз, үлкен өзен'. Дастан ар. 'қисса, аңыз, ертегі, әңгіме'. Дәнеқан тәж. *доно* — 'ақылды, есті'. Дәрмен ир. 'дәрі-дәрмек, айла, ем'. Дәулет ар. 'байлық, ауқаттылық; империя, мемлекет'. Дәулеталы ар. 'жоғары мәртебелі'. Дәулетияр ир. 'дәулеті мол ер'. Дәурен ар. 'заман, дәуір'. Дәуіт (Давид). Дидар ир. 'жүз, өң'. Ділара||Дилара ир. тәж. 'сұлу, көркем'. Дияр ар. 'ел-жұрт, халық'. Додабай ир. *додо* — 'үйілген, жиылған жиын; халық тобы, топ-ыр'. Досмат ир. ар. (Досмұхамбет деген есімнің қысқарған түрі). Дүйсен ир. тәж. *душан* — 'аптаның екінші күні'. Дүйсенбі ир. тәж. *ду* 'екі', *шәнбе* 'күн' — 'екінші күн'. Дүрбибі ар. тәж. *дүр* 'Меруерт' *биби* — 'ханым', Дүрия ир. тәж. *ду* — 'екі', *рой* 'бет', 'жүз', 'өң' — 'екі беті бірдей шайы матаның аты; жарқыраған, жайнаған'. Ділбар ир. тәж. 'өте әдемі, тамаша'. Ділда ар. 'таза алтын, алтын ақша'. Дініш ар. 'сенім, дін'. Ережеп ар. 'ай аты; тәжім ету, бас ию'. Жағыпар ар. 'бұлақ, жылға, өзен'. Жазылбек ар. қаз. 'мол, еркін; үлкен, зор'. Жақан ир. 'дүние, әлем, шартарап'. Жақия ар. 'ғұмырлы, өмірлі'. Жалид ар. 'табанды, тұрақты'. Жәлила ар. 'атақты, даңқты әйел'. Жамал ар. 'сұлулық, көркемдік, әдемілік'. Жамали ар. 'сұлу, көркем, сүйікті'. Жәмиға ар. 'барлығын біріктіруші, қосушы, жинаушы'. Жәмила ар. 'әдемі, көркем, сұлу; тамаша, ұнамды, көңілді әйел'. Жамықан ар. 'қоғам, жамағат, көпшілік'. Жанан ир, тәж. 'жаны бір дос, жан, тайсалмайтын ер'. Жаннат ар. 'бақ, ұжмақ бағы'. Жаппар ар. 'алып, гигант, батыр; қатал, билеуші; *дини*, құдіретті, құдіреті күшті'. Жауһар ар. 'қымбат бағалы тас, лағұл, інжу'. Жәдігер ир. 'ескерткіш, естелік'. Жәлел ар. 'ұлы, үлкен; сәулетті, даңқты, атақты, құрметті'. Жәмшит ир. *шид* — 'арайлы', *жем* 'йима'. Жәңгір ир. — *джаһан* + *гир*, 'дүниені меңгеруші, әлемге үстемдік етуші, жаулаушы'. Жексенбі ир. — *йек* 'бір', *шәнбе* 'күн', қазіргі мағынасы — 'бір жетідегі демалыс күн'. Жомарт ир. *джәван* — 'жас, сәби; балаң, боз бала' + *мард* 'ер, *жәвәйн мөрд* — 'қайырымды, кең пейіл'. Жұма ар. *жәмә* — 'бесінші күн, жиын, жалпы халық жиылатын діни

күн'. Жұман ар. 'қазына, қымбат бағалы зат'; 'маржан, інжу'. Жұмат ар. 'жыл санауындағы 5-ай аты'. Зағира ар. 'қазына, асыл, қымбат'; 'қасиетті'; 'сыртқы келбет, түр, кескін'. Зада ир. 'ақсүйек ұрпағы'. Зайыт ар. 'өсуші, көбею, молаю'. Зарина ир. 'алтындаған әшекей, алтын сән, алтыннан қымбат'. Зариф ар. — 'өткір, ойлы, ақылды, зейінді'. Заки ар. 'зерек, сезімтал, өткір, батыл'. Закия ар. 'зерек, сезімтал, батыл әйел'. Зәмкелбет, түр, кескін'. Зада ир. 'ақсүйек ұрпағы'. Зайыт ар. 'әйел есімі'. Зәуре||Зүһра||Зура ар. 'Шолпан, таң жұлдызы'. Зейнетдин||Зайнетдин ар. 'діннің көркі, безендісі, әшекейі'. Зейнолла||Зейнулла ар. 'құдайдың көріктісі, әдемі жаратқаны'. Зейнұр ар. 'нұр, көркемдік, әдемілік'. Зинат ар. 'әшекей, өрнек, зейнет'. Зипа ир. 'көркем, әсем, әдемі, сұлу'. Зия ар. 'нұр, сәуле, жарық'. Зиятбек ир. қаз. 'көп, мол; қосылған, көбейген'. Зубайда ар. 'таңдалған, ең жақсы'. Зылиха||Зілиха||Зұлиха ар. 'жақын, жасы кіші іні, туыс, қарындас'. Зікірия ар. *зекр*, 'еске алушы, еске түсіру, есте қалған; ес, жанды'. Ибатолла ар. 'құдайдың, алланың құлы'. Ибат ар. 'сыйлық, тарту'. Ибрагим евр. ар. 'халықтың, елдің әкесі, атасы'. Икрам ар. 'ізетті, құрметті, қадірлі'. Изатбен ар. 'құдай, алла'. Ирада ар. 'ерік, ықлас'. Иса||Ғайса|| Айса евр. 'алланың жәрдемі, көмегі'. Ислам||Ісләм||Еслам||Сылам ар. 'мұсылмандар'. Кабир ар. 1) 'зор, үлкен, ұлы; 2) маңызды, байыпты, салмақты'. Камал ар. 'толықтық, жетіктік'. Кәкімжан ар. *хаким* — 'дана, данышпан, ақылды, есті'. Кәрім ар. 'қолы ашық, жәмар, мәрт, ақ көңіл, кең пейіл, мырза'. Карима ар. кәрім сөзінен жасалған әйел есімі. Күбара ар. 'үлкендер, ұлықтар, азаматтар'. Кубира ар. '*кубра*' 'ұлы, зор'. Қабби ар. 'күшті, мықты, қуатты'. Қабыл ар. 'қабылетті, икемді'. Қадия ар. 'тарту, сыйлық'. Қадыр||Кәдір ар. 'күшті, құдіретті, қабылетті, икемді'. Қажы ар. 'мекеге барып қайтқан мұсылман'. Қажым ар. 'қадірлі, құрметті'. Қазы ар. 'сот, би'. Қазына ар. 'қор, байлық'. Қайдар||Хайдар ар. 'арыстан'. Қабира ар. 'білгір әйел'. Қайрат ар. *гайретъ* — 'күш, жігер, батылдық'. Қайсар ар. 'цезарь, патша'. Қайым ар. 'мәңгі өмір сүретін, өзгермейтін, мәңгілік'. Қайыр ар. 'жақсы, тамаша, өте жақсы'. Қалима ар. 'сөз, нақыл'. Қалипа ар. 'орынбасар, біреудің орнын басушы яғни рухани басшылық'. Қамар ар. 'ай'. Қамария ар. 'қамар сөзінен жасалған

әйел аты'. 'Ай сияқты, айдай сұлу, әдемі'. Қамариддин ар. 'діннің айы', 'жарығы, шырағы'. Қамқа ар. 'торқа жібектің түрі'. Қанипа ар. 'қамқор, мейрмам'. Қасиман ар. 'таза, бүлінбеген, бұзылмаған, ерекше нағыз'. Қасым ар. 'сұлу, әдемі'. Қатиба ар. 'сөзге шебер, тілмар'. Қатип ар. 'хатшы, жазушы, секретарь'. Қатипа ар. (әйел аты). Қатира||Хатира ар. 'ой-пікір, қиял, сана'. Қисан ар. 'сұлу, өте әдемі, өте жақсы'. Қирабай ар. қаз. 'таңдау, талғау, ең таңдаулы'. Қисмет ар. 'бұйрық, жазмыш'. Қисымет ар. 'сұлу, өте әдемі, жақсы'. Қожа ар. 'ұстаз, молда, мырза, қожайын, бастық'. Қуат ар. 'күш, жігер, қайрат'. Құбан ир. *қуб, құп*, — 'жақсы, әдемі, көркем', 'қайырымды', көпше түрі құбан 'әдемілер, жақсылар, көркем адамдар'. Құдайберген ир. қаз. *хода, және ходай* тәңірі, алла'. Құдыс ар. 'қасиетті, құдіретті, әулие'. Құрбан ар. *горбан*. 'құрбан шалу, күнәдан тазалану'. Құрмет ар. *һурмат* 'қасиетті, қадірлі, сыйлы'. Құсайын||Қосын||Құсни||Хұсайын ар. *хусейн*. көпше түрі *хусни*. 'өте әдемі, таң-тамаша'. Қыдыр ар. *Хизр* — 1) жасыл; 2) ир. пайғамбар аты'. Қымбат ар. *киймат*. 1) 'құны, бағасы артық; 2) баға, құн'; 3) беделді, бағалы; *ауыс*. қадірлі, құрметті. Қырмызы ар. ир. *кермес*. 'қызыл, ал қызыл; нұрлы, әрлі'. Латиф ар. 'жайдарлы, жылы шырайлы, сүйкімді; рақымды; нәзік, әсем'. Латифа ар. (Латиф есімінен жасалған әйел аты. Мағынасы латиф сөзінің мағынасымен тең). Ләзиза ар. 'дәмді, тәтті шырын, ең жақсы, өте тамаша'. Ләззат ар. 'тәттілік, шырындылық; сүйкімділік, жағымды, ұнамды, тартымды'. Ләйла ар. 1) гүл аты; 2) кеш, әдемі түн'. Ләшкер ир. 'әскер, жауынгер'. Лола төж. 'қызғалдақ, тюльпан'. Лотфолла ар. 'құданың қымбаттысы, алланың сүйкімдісі'. Лұқпан ар. *лукман* (Ертеде дана, ақылды сөздер, көп мысалдар жазған адамның есімі. Данышпандықтың белгісі). Мағауи ар. 'сау-саламат'. Мағрипа ар. 'білім, таным, мәдениет, сауаттылық, яғни солардың иесі'. Мағзұм ар. 1) 'сақталған; 2) шақырылған; 3) қонақ, мейман'. Мағруф ар. 'мәлім, белгілі'. Майса төж. 'алғашқы көктем'. Мақабыл ар. 1) қабылданған, мақұлдаған; 2) құптауға, қолдауға болатын. Мақаш ар. *мәғаш*, 'өмір, тұрмыс; өмір сүруге қажет қаражат'. Мақпал ир. 'бахмал, барқыт'. Мақсұт ар. 'мақсат, талап'. Мамат ар. 'мақтауға тән, алғысқа лайық; Мұхаммед есімінің қысқарған түрі'. Мамат-

құл||Мамытқұл||Мұқаметқұл ар. қаз. 'мақтауға лайықтының құлы, мұхамбеттің құлы, үмбеті'. Манан ар. 'шапағатты, қайырымды, мархабатты, рақымды жомарт'. Манап ар. 1) 'орын басар; 2) ақ сүйек, төре'. Манасұр||Мансұр ар. 'мансур, жеңімпаз, жеңісқой, барлығын билеп-төстеуші'. Мардан ир. тәж. *мард* — 'еркек', *мардан* 'эр жүрек, батыр, батыл'. Маржан ар. 'теңіз түбінен алынатын шымқай қызыл, қызғылт яки ақ түсті асыл тастар, інжу'. Марзия ар. 1) 'разы етуші яки жағымды, келіскен; 2) мақұлданған, көпшілік ұнатқан'. Мархабат ар. 'қайырымдылық, мейірімділік, жақсылық'. Марфуға||Марфуа ар. 'ұлы дәрежелі, мәртебелі'. Масқұт ар. 'ырысты, құтты, бақытты'. Мاستура||Мәстура ар. 'жамандық жолын бүркеуші, жабушы, адал, таза ақ ниет'. Мәтқазы||Мамытқазы||Мұхаметқазы ар. 'Мұхаметтің жауынгері, сақшысы'. Махбара ар. 'сұлу, көркем'. Махбуба ар. 'сүйікті, сүйкімді'. Махнұр ар. ир. 'айлы, жарық, сәуле'. Махмет ар. 'мақтауға тұрарлық мінез, қылық, мақтарлық іс-әрекет'. Махмұт ар. 'мақталған, мақтаулы, мақтауға тұрарлық'. Махфуза ар. 'сақталатын, жоғалмайтын, өзгермейтін, ақ'. Машраб ар. 'мінез-құлық'. Мәди ар. 1) 'заттық, материалдық; 2) материалистік'. Мәдина||Мәдине ар. (Аравиядағы қала аты). Медхат||Мәдқат ар. 'мақтауға тұратын, мақтауға лайық'. Мәжит ар. 'атақты, даңқты, мақтаулы'. Мәлике||Малика ар. 'шахтың, патшаның әйелі, король әйел'. Мәлік ар. 'патша, король'. Мәмет ар. ир. 'жәрдемші, көмекші, көмек беруші'. Мәнзила ар. 1) 'дәреже, атақ; 2) әлеуметтік жай'. Мәткәрім||Мәметкәрім||Мұхаметкәрім ар. 'мақтауға тұратын, мақталған сахи; қолы ашық пенде'. Мәулен ар. 1) мырза, жомарт; 2) жарылқағыш, есіркегіш', Медет ар. 'жәрдем, көмек'. Меруерт ир. 'інжу, інжу-моншақ'. Мербану тәж. 'күнге ұқсас, күндей әйел'. Мизам ар. 1) 'әділдік; 2) 'жыл мерзіміндегі жетінші ай аты'. Мирас ар. 'мұрагер, тұқым'. Муқрам||Муқарам||Мухарам ар. 'жыл мезгілінің бірінші айы; құрметті, сыйлы'. Мунира||Минира||Мінайра ар. 'нұрлы, жарық, сәулелі, айқын'. Мұзапар||Мұзаппар||Мұзаффар 'жеңімпаз, жеңісқор, жеңуші, өктем'. Мұхамбет ||Махамбет||Мақанбет ар. 'мақталған, мадақталған'. Мұқали ар. 'жоғары, көтеріңкі'. Мұқәділ ар. 1) 'тең, бірдей; 2) тең бағалы'. Мұхаметрақым ар. 'мақталатынның мейірі, ілтифаты'. Мұхаммә-

ди||Мұқамеди ар. 'мақтауға лайық, мақтауға тұрарлық'. Мұқат ар. 'алдыңғы, ілгері'. Мұқым ар. 'тұрақты, табанды, тиянақты, берік, ұзақ жасайтын'. Мұрат ар. 'мақсат, тілек, ықлас'. Мүрсейіт ар. 'жетекші, тәрбиеші, үйретуші'. Мұртаза ар. 'сайланған, таңдалған'. Мұса ар. евр. *Мойсей*. 'судан шығарып алынған'. Мұстафа||Мұстапа ар. 'таңдалған, сайлаған'. Мұстахип||Мұстахиб ар. 1) сүйікті, қалаулы; 2) мақтаулы, артық көретін'. Мұстахим ар. 'тура, түзу, әділ, адал'. Мұхит||Мұқит ар. 1) 'қоршаушы; 2) айнала, айнала төңірек; 3) океан, теңіз'. Мұқтар||Мұхтар ар. 'таңдалған, іріктеліп сайланған, таңдаулы'. Мүбәрак ар. 1) 'бата алған; 2) бақытты; 3) гүлденуші, қасиетті'. Мұкарима ар. 'құрметтелген, қадірленген'. Мүсілім ар. 'мұсылман'. Мүслима ар. 'мүсілім сөзінен жасалған әйел аты'. — 'мұсылман әйел, адал, берілген, еркін'. Мүсірәлі ар. 'бай, дүниесі мол ауқатты миллионер'. Мүтәліп ар. 'талап ету, сұрау; талаптанушы, әрекеттенуші'. Мүштәри ар. 'жұлдыз аты, юпитер'. Мықитан||Мұхитден ар. 'дінді жандандырушы, тірілтуші'. Мырза ир. *мир+амир*. сөзінің қысқарған формасы 'әмірші', за: есімшенің өткен шағының қысқарған түрі. *заде, задан* етістік формасының түрі, 'туылған, туған'. Амирзаде 'князь ұлы'. Мышбай ир. *миш* 'құйрықты қой'. (Қазақ тілінде қой, ешкі терісінен жасалған *мес* сөзі осымен байланысты болу керек). Мышырбай ар. 'кеңесші, министр яки бас секретарь'. Нағима ар. 'мейірімді, биязы, жарқын, нәзік'. Нағым ар. 'бақытты өмір, амандық, есендік'. Нәдір ар. 'аз, сирек, өте кем'. Назар ар. 1) көріс, ықылас, көңіл, пейіл'. Найра ар. 'нұрлы, көркем'. Нақи ар. 'таза, қоспасыз'. Нақып ар. 'бастық, басшы'. Нариман ир. *найри* — *ман* 'ер жүрек батыл, отты, жалынды'. Насыр||Нәсір ар. 'жәрдем беруші; жәрдемші, жақтаушы'. Нәсірден||Нәсіреддин ар. 'діннің жәрдемшісі, көмекшісі, көмегі'. Нафиса ар. 'сұлу, көркем, әдемі'. Наурыз ар. *нов* 'жаңа' ÷ *руз* 'күн', 'жылдың жаңа күні, жыл басы'. Науша ир. 'жаңа келген'. Наушаруан ир. *Ноушин роуан* сөзінің қысқарған түрі. Мағынасы — 'жан немесе өмір'. Нәби ар. 'пайғамбар'. Нәбия ар. 'білімді, оқыған адам'. Нәзір||Нәзира ар. 'ұқсас, бағасыз, теңсіз'. Нәзіпа||Назифа ар. 'таза, пәк, мұнтаздай'. Нәжметдин ар. *нәджим* 'жұлдыз, жұлдызды', *нәжметдин* — 'дін жұлдызы'. Нәжіп ар. 'игі, игілікті, қадірлі, құрметті'. Нәзи-

ра ар. 1) 'күзетуші, бақылаушы; 2) салтанатты уәде, серт, ант'. Нәйла ар. 'жетістік, арманға, тілекке жетушілік, табысқа кенелушілік'. Нияз ар. 1) өтініш, тілек; 2) тарту, сыйлық'. Нұр ар. 'жарық, сәуле'. Нұралы, Нұрбай, Нұрғали тәрізді кісі аттары компоненттеріне қосылады. Нұри ар. 'нұрлы'. Нұрия ар. 'жарқын, нұрлы'. Нұрмамбет||Нұрмағамбет||Нұрмұқамбет ар. Нұр және Мұқамет. Нұрмат ар. Нұрмұхамет есімінің қысқарған түрі. Нұролла||Нұрыла||Нұрілда ар. 'алланың нұры, жарығы'. Нүсіп ар. 1) 'тұлға, ескерткіш; 2) табынатын тұлға, пұт'. Нығмет ар. 'береке, дәулет, байлық; бақытты, жайлы өмір'. Нығметолла ар. 'құдай берген бақыт, дәулет'. Омар||Ғұмар||Құмар ар. 'өмірлі, ғұмырлы'. Опажан ар. *вафа*. 'адалдық, берілгендік'. Оспан||Ғұсман||Құспан ар. 'ерлік, батылдық; халифа Оспанның есімі'. Өкім ар. 1) 'үстемдік; 2) өкімет, билік; 3) режим'. Пазыл ар. 'тамалча, ақылды, есті'. Пакизат ир. 'таза, кіршіксіз, әппақ'. Пана ир. *panah*, 'қорғаныш, сая'. Парзан ир. *фарзана*. 1) 'данышпан, ғалым; 2) ақылды'. Перзат ир. *пари* 'пәрі' + *зад* — 'сұлу, көркем'. Пироза||Фироуза ир. 'жеңуші, бақытты'. Пірмұхамбет тәж. ар. 'дін үйретуші Мухамбет'. Рабат ар. 1) байланыс; 2) жіп; 3) ұстатқыш, тарихи мәні — күзетшілердің бір-бірінен алшақ тұратын күзет орны'. Рабиға ар. 1) 'көктемгі, көктем кезі; 2) жолдас, серік'. Разақ||Раззақ ар. 'өмір сүруге, тіршілік етуге ризық беруші'. Раис ар. 'бастық, басшы'. Раиса ар. 'басшы, бастық, жолбасшы әйел'. Райхан ар. 'хош иісті жасыл гүл, базилик'. Рақап ар. 1) 'кең, жазық; 2) кең пейіл, мырза; 3) дінді уағыздаушы адам'. Рақат ар. 'тыныштық, тыным, тыныс'. Рамазан ар. 'мұсылман жылының тоғызыншы айы яғни ораза айы'. Расул ар. 1) 'елші, уәкіл; 2) хабаршы'. Рауан ар. 'жан, өмір'. Раушан ир. 'жарық, нұрлы, сәулетті; айқын, таза, мөлдір'. Рафиғ ар. 'серік, серіктес, жолдас, дос'. Рахман ар. 'рақымды, мейірімді, кіші пейілді, ізгі ниетті'. Рахмет ар. 'алғыс, қайырымдылық, мейірімділік, шапағаттылық'. Рахметолла ар. 'алланың мейірі, рақымы'. Рақима ар. 'мейірімді, рақымды, қайырымды'. Рақым ар. 'мейірімді, қайырымды, шапағатты, ізгі ниетті'. Рашид ар. 1) 'саналы, ақылды, есті, парасатты; 2) батыл, ер'. Рауза ар. 1) 'бақша, гүл бақшасы; 2) діни ұжмақ'. Рәзия||Разия ар. 1) 'ұнамды, жағымды; 2) риза, разы; 3) сүйкімді,

қалаулы'. Ришад ар. 'саналы, естілік, ақылдылық'. Рухия ар. жалбарыну, дауа, сыйқыр' Руфия ир. 'алтын, күміс мәкет, тиын'. Рүстем ир. 'батыл, ер жүрек, күшті'. Сабыр ар. — 'шыдам, төзімді, табанды, берік'. Сағадат ар. 'бақыт, ырыс; аман-есендік'. Сағи||Сақи ар. 1) 'ашық, айқын, жарық, таза; 2) қырағы'. Сағида ар. 'бақытты болу, ырысы толу'. Сағидолла ар. 'алланың бақыты'. Сағира ар. 'тіл алғыш, құрметтеуші'. Сағит ар. 'бақытты, ырысты'. Садыбай ир. қаз. *sadā* — 'таза, араласы, қоспасы жоқ, бірыңғай' (мата туралы). Садық ар. 1) 'адал, т а з а, ашық; 2) дос, айнымас жолдас. Садыр ар. 1) 'кеуде, көкірек, жүрек; тәж. басшы, бастық'. Саида ар. 'бақытты, ырысты'. Сақи ар. 'мырза, жомарт'. Сақып ар. 'серік', жолдас, дос'. Сақыпжамал тәж. ир. 'сұлулық, әдемі, көркем, аса сұлу'. Саламат ар. 'амандық, саулық'. Сағипа||Сақипа ар. 'өң, жүз, шырай'. Салиқа ар. 'жақсы, игі, ізгі, мейірімді'. Салтанат ар. 1) 'сұлтандық, патшалық; 2) мақтаньш, абырой, тәкәппарлық, байлық; 3) әсемдік, асқан әдемілік, сән-салтанат'. Салық ар. 'ізгілікті, рақымды, қайырымды, тауфиқты, адал'. Самат||Сәмет ар. 'мәңгі, тұрақты'. Сапа||Сафа ар. 'тазалық, адалдық, тиыштық'. Сафи ар. 'таңдаулы, адал дос'. Сара ар. ир. 'ең таңдаулы, ең асыл, ең жақсысы'. Сардарбек ир. *Сардар* 'генерал, бас қолбасшы'. Сәруар ир. 'басшы, жетекші, басқарушы'. Саттар ар. 1) 'кешірім етуші, жасырушы (күннен); 2) пана, қорғаушы'. Сафура ар. 'шыдамды, төзімді'. Саятқан ар. қаз. *sayd* — 'аңшы, аушы'. Сәбиғат ар. 'әдемілік, сұлулық, көріктілік'. Сәбиға ар. 'сұлулық, әдемілік, жастық'. Сәбит ир. 'тұрақты, мықты, берік, табанды, тайсалмайтын'. Сәжида ар. 'ибадат қылушы, тәжім етуші'. Сәлім ар. 'аман, сау-саламат, бүтін, сап-сау'. Сәбира ар. 'төзімді, бекем, шыдамды, сабырлы'. Сәлима ар. 'сау-саламат, аман-есен, бүтін, сап-сау'. Сәмет||Самат||Сымат||Смет ар. 1) 'Мәңгілік, өмірлік, берік; 2) әмір, бас ие'. Сәми ар. 'жоғары, биік, көтеріңкі, зор асқар'. Саниға ар. 'сұлу, көркем'. Сәния||Сония ар. ир. 'екінші бала'. Сәрсенбай ир. қаз. *чар*: 'төрт' + *шамбе*: 'күн', 'төртінші күн'. Сәт ир. 'бақыт, құт, ырыс'. Сейсенбек, ир. *се*: 'үш' *шамбе* 'күн', 'үшінші күн'. Сейфолла ар. 'олланың қылышы яғни өткір батыл перзент'. Сейіт ар. 'мырза, әмір, бастық'. Солты

бай ар. қаз. 'күш, өкім, билік'. Сопы ар. 'құдайшыл, дүниеден безген монах'. София ар. 'таза, пак'. Сұлтан ар. 'үкімет, билік, үстемдік, әкімдік'. Сыдық ар. 'шындық, растық, туралық; шыншыл, әділ'. Сымақ ир. 'жомарт, мырза'. Тайыр ар. 1) 'ұшушы; 2) құс'. Тақыр||Тахир ар. 'таза, бүлінбеген, бұзылмаған'. Талқа ар. 'таңдаулы, тамаша'. Талғат ар. 'өң, түр, келбет, рең, жүз, әдемілік, сұлулық'. Тауфих ар. 'табыс, жетістік, бақыт'. Тақауи ар. 'тұқым, ұрық; үрім-бұтақ'. Тәжім ар. тәж — 'таж, шір'. Тәбила ар. 'ұзақ, ұзын'. Табия ар. 'қамал, бекініс, қорған'. Тәліп ар. 1) 'талапкер, білім іздеуші; 2) сұраушы студент'. Тәнзия ар. 'тазалық, пактік'. Тоқыр ар. 'қайырымды, кішіпейіл'. Уақап ар. 'мырза, жомарт, қолы ашық'. Уақат ар.— 'жалқы, жалғыз'. Уәзипа ар. 'таза, сұлу, көркем'. Уәли ар.— 'әдемі, сүйкімді, жүзі жылы шырайлы'. Ұрқия||Ұрқия ар. 'руқя — 'асқан сүйкімділік, тартымдылық'. Үмбет ар. 'халық, қауым'. Үміт ир. *омид*, 'сенім, тілек'. Үрия ар. *хурия* — 'шығыс аңызы бойынша, ұжмақ хор қызы'. Үсен||Асан||Қасен||Хасан||Хасен||Құсни||Құсайын||Қосын ар. 'сұлулық, әдемілік, көркемдік'. Фазила ар. 'рақымшыл аса жақсы, жақсы мінезді'. Фазыл ар.— 1) 'өте қадірлі, құрметті, аса беделді; 2) лайықты, сыйлауға тұрарлық, тамаша, ақылды'. Файзолла ар. 'мырзалық, жомарттық'. Фарида ар. 1) 'інжу, маржан; 2) теңдесі жоқ, сирек зат'. Фархат ир. *ферхад* — 'жеңуші, жеңімпаз'. Фатима||Батима||Патима ар. 'жүректен, көкіректен шыққан'. Фатхолла ар. 'алланың жеңісі, табысы'. Факир ар. 1) 'мақтаньш, даңқ, құрмет; 2) артықтық, ұлылық'. Хабиб ар. 'сүйікті дос, жолдас-жора'. Хабиба ар. 'сүйкімді жолдас, сүйікті дос, жора (әйел)'. Хабиболла ар. 'олланың досы, жолдасы, серігі'. Хайдар ар. 'арыстан'. Хайрия ар. 'қайырлы, жәрдем етуші, жақсылық етуші (әйел)'. Хакімжан ар. 'даньшпан, кемеңгер'. Халида ар. 'мәңгі өмір сүретін, өлмейтін, ажалсыз'. Халел||Халил ар.— 1) 'сүйікті, сүйкімді; 2) дос, жолдас'. Халила ар. (Халил есімінен жасалған әйел аты), мағынасы — 'сүйікті, көңілді әйел'. Халилolla ар. 'алланың, құдайдың досы'. Халима ар. 'рақымды, мейірімді жуас'. Халит ар. 'мәңгі өлмейтін, өлмес, ажалсыз'. Халық ар. 1) 'шығару, жасау; 2) жұрт, қауым; 3) ел'. Хамза ар. 'дәрі есімдігі'. Хаммат ар. 'дәріптейтін, мақтайтын, мақтауға тұратын'.

Хамит ар. 1) 'мақтаулы, мақтауға лайық; 2) зиянсыз'. Хасан||Хасен ар. 'әдемі, сұлу, көркем, өте жақсы'. Хатим ар. 'өте мырза, тым жомарт'. Хафиз ар. 'сақтаушы, күзетуші'. Хафиза ар. (Хафиз сөзінен жасалған әйел аты). Хұсайын||Құсайын||Құсни ар. 'көркем, сұлу'. Хосрау||Құсрау ир. 'даңқты, атақты'. Шабал ар. 'оныншы ай аты'. Шайқы ар. 1) 'ұстаз, оқытушы, үйретуші, жетекші, тәрбиеші; 2) шейқ ру басы; 3) ақсақал, басшы; 4) діни басшы; 5) ғалым'. Шакира ар. 'алғыс айтушы, құрметтеуші, мейірбанды, асыл'. Шамат ар. 'қал, мең'. Шамыс||Шамис ар. 'күңгей'. Шамси ар. 'күн'. Шамсия||Шәмшия ар. 'күнді, күңгей'. Шамшат ар. 'самшит, шамси сөзімен төркіндес'. Шапағат ар. 'аяныш, аяу, есіркеу, мүсіркеу, қайырымдылық, мейірімділік'. Шапқат||Шафағат ар. 'рақымдылық, мейірімділік'. Шарапат ар. 1) 'игілік, адамгершілік, жақсылық; 2) құрмет, сый'. Шарбану ир. ар. *Шар+бану* — 'шығыс сұлуы, қала әйелі, ханымы'. Шакрия ар. 1) 'күн шығыс, шығыс қызы; 2) бақытты, ырысты'. Шафик ар. 'рақымды, ізгі ниетті, кіші пейілді, қайырым етуші'. Шахмардан ир. 'батырлардың, ер жүректілердің патшасы'. Шахмұрат ир. ар. шах және мұрат. Шәді ир. *шади* — 'қуаныш'. Шәкізат ир. *шах+зад* — 'шахтың, патшаның баласы'. Шәкір ар. 'игі асыл, мейірбан, сыйлаушы, қадірлеуші'. Шәпиба ар. 'шипа беруші, дуалаушы'. Шәрипа ар. (Шәріп сөзінен жасалған әйел аты). Шәріп ар. 1) 'құрметті, қымбатты; 2) қасиетті, құдіретті, даңқты'. Шерғазы ир. ар. *шир* — 'арыстан'+ғазы 'әскер'. Шүкірбек ар. қаз. 1) 'мақтау; 2) алғыс білдіру, құрметтеушілік'. Шырақбек ир. қаз. *чарағ* 'лампы, жарық сәуле'. Шырын ир. 'тәтті, балдай тәтті'. Шілдебай ир. қаз. *Челел* және *чел* — 'қырық' — *да* суффикс. 'қырық күн'. (25 июльден 5 августқа дейін созылатын жаздың ең ыстық күні. 40 күндік ыстық). Ығылман ар. 1) 'балақай, бозбала, жігіт; 2) қызметші'. Ыдырыс ар. 'тірісінде жаннатқа барған'. Ықсан ар.— *Ахсан* — 1) 'көркемдік, нұрлылық; 2) жақсылық, қайырымдылық, қайырсауқат'. Ықлас ар.— 'пейіл, таза ниет, ашықтық, адалдық'. Ыстамбақы||Стамбақы төж. ар. *Ыстам* — 'тұрған, өлмейтін', ар. *бақы* — 'мәңгі, өмірлік'. 'Мәңгі өлмейтін, мәңгілік'. Ібни ар. 'ұл'. Ілияс евр. 'күш, құдірет'. Іскендір||Ескендір||Александр грек. 'мөрт, палуан, ер жүрек'. Ісметолла ар. 'құдайдың таза, адал пендесі'.

7. СССР халықтары тілдерінің қазақ есімдерін байытудағы ролі

Советтік тіл білімінде СССР халықтары тілдерінің ара байланысы, бір-біріне тигізген игі әсері терең де жан-жақты зерттелуде. Көптеген зерттеулер нәтижесінде кірме лексиканың құрамы мен фонетикалық жүйелері анықталып отыр.

СССР халықтары тілдеріндегі өз ара байланыстың бірі — лексикалық сөз алмасу. Лексиканың күрделі саласы ономастика өмірінде болып жатқан құбылыс қазірге өз алдына арнай зерттелмеген тың мәселе. Алайда ономастиканың бөлімі саналатын антропонимиканың ауысуы халықтар тілінде жиі кездесетін құбылыс екенін кейбір еңбектерден анық байқаймыз. Ұлы Октябрь революциясынан кейін елімізде кеңінен тараған, орыс тілінен енген есімдер жайында Ю. Д. Дешериев былай дейді: «Из области ономастики можно назвать немало имен, которые получили широкое распространение в нашей стране после революции. Среди них есть имена, рожденные Великим Октябрем, имена, восходящие к русскому языку и через него к другим языкам: Ким, Майя, Роза, Борис, Эльза, Луиза, Тамара и т. д. Характерной особенностью распространения собственных имен на языках советских народов является широкое проникновение исконно русских имен (а также греческих, латинских) через русский язык»¹⁰⁷. Қазақ тіліне орыс, украин, грузин және Орта Азия халықтары тілдерінен енген ономастикалық қабаттар мол. Бұл алмасулар мен ауысулар әр түрлі тарихи қоғамдарда, мәдени қарым-қатыстың себебіне сай болып келген.

Қазақ халқы ерте кезден-ақ өз көршілерімен тарихи-мәдени, сауда байланыстарын жасап, қоян-қолтық аралас отырған. Бұл жағдайлар, сайып келгенде, халық мәдениетінің, сондай-ақ ана тілінің дамып, байи түсуіне игі әсер еткені белгілі.

Қазақ ономастикасының әсіресе антропонимдерінің құрамы жағынан жетіліп, баюына орыс тілі айтарлықтай ықпал жасады. Орыс халқының, оның мәдениетінің, ғылымы мен экономикасының прогрессивтік әсері халқымыздың өмірінің барлық саласына тара-

¹⁰⁷ Ю. Д. Дешериев. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. М., «Наука», 1966, стр. 200.

ды. Орыс тілінен енген есімдер ресми документтер мен сөйлеу тілде, азда болса, XVIII ғасырдан бастап кездеседі. Мысалы. Андре (Андрей есімі), Мекәйл (Михаил есімі), Мәриям (Мария есімінен), Анна, Капитан, Жандарм, Жандарал, Жагор (Егор есімінен), Капитан, Майор т. б.

Сол XVIII—XIX ғасырлардың өзінде жалпы есім сөздерден жасалған есімдер де болған еді. Бірақ олар ірі дыбыстық өзгеріске ұшырап, бастапқы тұлғасынан өзгеше айтылып отырған. Мысалы: Болатнай, Сәтен (сатин), Болысбек (волость), Бәтес (батист), Кәмпит (конфета), Шәйнек (чайник) т. б.

Орыс тілінен енген есімдер саны өте-мөте советтік дәуірде көбейіп отыр. Оның өзін тарихи-әлеуметтік жағдайлармен тікелей байланысты деп қараймыз. Ол ең алдымен, халықтар достығының, берік ынтымағының, бір-біріне деген ыстық сүйіспеншіліктің белгісі болса, екіншіден, советтік дәуірдегі озық мәдениеттің айқын көрінісі болып саналады.

Советтік дәуірде енген ондай есімдерді негізінен екі топқа бөліп қараймыз.

1. Әйел есімдері: Анна, Аня, Валентина, Лиза, Светлана, Зоя, Нина, Муза, Лила, Лариса, Роза, Римма, Рита т. б.

2. Ерлер есімдері: Алексей, Андрей, Виктор, Максим, Мирон, Ефим, Ждан, Клим, Денис т. б.

Орыс тілінен енген қазіргі есімдердің сипаты Октябрьден бұрынғылардан мүлдем ерекше. Бұрынғы есімдер фонетикалық өзгеріске ұшыраған болса, қазіргі қабылданған есімдер ондай дыбыстық өзгеріске түспестен, бастапқы қалпында айтылып, орыс тілінің орфографиясына сай жазылады.

Октябрь революциясынан соң Совет Одағы шет мемлекеттермен тығыз байланыс жасаумен сай тілімізге көптеген кісі аттары енді. Қазақ есімдері орыс тілі арқылы енген интернационалдық есімдермен де толысты. Олар: Марат, Тельман, Суньят, Спартак, Сократ, Эрнст, Артур, Диас, Роман, Долорес, Жанна, Луиза, Клара, Элеонора т. б.

Советтік дәуірде туған жаңалықтар мен шаруашылық және экономика, мәдениет саласындағы атаулар негізінде көптеген есімдер жасалды. Оларды советизм деп атауға болады. Мысалы: Октябрь, Октяб-

рина, Совет, Социал, Армия, Солдатбек, Маршал, Мая, Кима, Мира, Ракета, Совхозбек, Колхозбек, Фермехан, Дохтырқан, Мәдениет, Әдебиет т. б.

Қазақ есімдерінің құрамын байыту жолының бірі — туысқан одақтас республикалар есімдерін алу. Қазір тілімізде украин тілінен: — Тарас, Денис, Олеса; грузин тілінен — Дила, Тамара, Арсен, Камо; татар тілінен — Сейфулла, Ғабдолла, Рашид, Фариза, Майра; өзбек тілінен — Тахир, Зухра, Фархат; тәжік тілінен — Дидара, Анаргүл, Раушан тәрізді есімдер бар. Бұл құбылыс еліміздегі халықтар достығының бір ғана көрінісі. Қазір Қазақстан еліміздегі көп ұлтты республиканың бірінен саналады. Мұнда тұратын, бір мақсат жолында еңбек етіп жүрген, орыстар мен украиндар, белорустар мен молдавандықтар, өзбектер мен ұйғырлар, башқұрттар мен татарлар, дұңғандар мен корейлер, қалмақтар, гректер. Олар бәріне ортақ орыс тілінде сөйлейді, өз ара пікір алысып түсініседі. Сондай-ақ екі-үш тілде сөйлейтіндері де көп. Мәселен, қазақ тілінде орыс, украин, неміс, грек, корейлер сөйлесіп, еркін түсініседі. Олармен бірге еңбек істеп, көрші тұратын қазақтар да сол тілдерде сөйлей алады. Мінеки, халықтардың өз еркімен, достық, туыстық сезіммен болып отырған екі тілділік халықтарды одан ары жақындата түсері сөзсіз. Осының нәтижесінде көптеген ортақ атаулар, терминдер қалыптасып та отыр. Екі тілділіктің таралу аясы антропонимика өмірінен де көрініс табады. Қала, облыс, аудан тұрғындарының семьясында, студенттер арасында паспорттағы ресми есімдермен қатар өмірде қосалқы, екінші есім қолдану жайы бар. Бұл құбылыс көбіне сөйлеу тілде ғана қолданылады. Мысалы: паспортта Разия болса, жолдастары арасында немесе үй ішінде Роза аталады. Нағима — Надя, Ғалия — Галя, Зағира — Зоя, Арыстан — Алеша, Серік — Сережа, Сағындық — Саша, Сәрсен — Сена т. б.

Қазақ есімдерінің қосымшалары орыс тілінен қабылданғаны ғылымда белгілі мәселе. Бұл қосымшалар *ов, ев, ова, ева, ин, ина* ер және әйел адамдар фамилияларына жалғанады. Қазіргі қазақ фамилиясының әлеуметтік мәні ерекше. Ол ресми іс қағаздары документтерінде де, қоғамдық дәрежеде де кеңінен қолданылады.

Орта Азия халықтары мен қазақ халқы ортақ қолданылатын есімдердің өзіндік тарихы мен алуан түрлі сыры бар.

3 Т А Р А У

АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Жалқы есімдерде, оның ішінде антропонимдерде қазақ тілінің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысының сөз жасау, өзгерту тәсілінің ізі бар екені көрінеді. Сөз жасау, өзгерту тәсілдері, сөз жоқ, тілдің грамматикалық құрылысының ерекшелігіне байланысты.

Қазақ антропонимдерінің жасалуы негізінен тілдік заңдылыққа, оның нормасына сай бағынады. Антропонимдер бірнеше жолмен жасалады. Олардың ішінде дара тұлғадан жасалу амалдары бар. Бұл ежелден белгілі, қалыптасқан тәсіл. Дара тұлғаға қосымшалар қосу арқылы жаңа мағыналы есім жасалады. Оны т у м а а т деп атаймыз. Мысалы: Тілек деген антропонимге қосымша қосу арқылы жаңа тұлғалы антропоним жасалады. Антропонимдердің жасалуындағы өнімді жолдың бірі — екі сөзден біріктіріп жасалған кісі аттары. Мұндай антропонимдік типке тән арқау сөздер, көбіне, *ақ, сары, бай, бек, хан, болат, тас, жан* сияқты компоненттер. Антропонимдердің түрленіп, тұлғаларының өзгеріп отыруында аффикстердің ролі зор.

Кішірейткіш яки еркелету жұрнақтары арқылы аббревиатуралық немесе деминутивтік есімдер жасалады. Осы антропонимдік аффикстер арқылы шет елден енген есімдердің өзі жаңа ең, келбет алып жасалып отырады. Аффикстік тәсіл арқылы үстеу, сын есімдік антрополексемалар жасалады. Мысалы: *Асаншылап, Асандай, Асанша, Асансынды* т. б.

Антропонимдер тілдегі жалпы есім сөздерден жасалады. Сондықтан да олардың басым көпшілігінің мағынасы айқын, ашық тұрады. Ондай антропонимдерді *мәнді антропоним* деп атаймыз. Осының керісінше жалпы есімдер (антропонимдер) жалпы есімге ауысады. Мысалы: *шығанақшы, жақаевшы* т. б. Антропонимдер қосымша қосу арқылы грамматикалық мағынаға ие болады. Мысалы: *Мақыш, Сәрсен, Омарлар келе жатыр. Асандар жұмыс істейді*. Мұндағы көптік жалғау арқылы ол адамдардың өздерінен басқа да жолдастары барын білеміз.

Антропонимдер топонимдерден, сондай-ақ этнонимдерден де жасалады.

8. Дара тұлғалы антропонимдер

Жасалу жағына және тұлғасына қарай, қазақ тіліндегі кісі аттары өте ерте заманнан-ақ түбір және күрделі тұлғалы боп келеді. Қазақ тіліндегі басқа сөздер тәрізді жеке тұрып түпкі мағынаны бере алатын да, бере алмайтын да кісі аттары бар. Ондай кісі аттарын бөлуге, яки бөлшектеп айтуға болмайды. Өйткені, олар тұтасқан дара түбірден тұрады. Ондай кісі аттары, негізінде, жалпы есімдерден жасалады. Мысалы: *Дос, Нұр, Сая, Сәт, Тана, Шал, Өмір, Ырыс, Бәтес* т. т.

Егерде осы айтылған кісі аттарын буынға бөліп немесе бөлшектеп қарасақ: (Са-я, С-а-я, Д-о-с, С-ә-т, т. б.), бұлардан ешнәрсені түсінбес едік те, мән де шықпас еді. Олай болса, түбір тұлғалы кісі аттары, көбіне, төл сөзден жасалып, орнықты болып келеді. Ана тіліміздің байырғы сөздерінен жасалған түбір тұлғалы кісі аттары өте көп. Мысалы: *Асыл, Алма, Асқар, Асау, Арай, Бақыт, Серік, Есет, Жібек, Күміс, Сәуле, Шекер* т. б.

Осылармен қатар, басқа да тілдерден енген түбір тұлғалы аттар бар. Олар қазақ тіліне сіңісіп, оның заңына бағынып, төл атауымызға айналып отыр. Мысалы: *Асан* (ир. *жеңіл, оңай*), *Дидар* (ир. *түр, өң, жүз, шырай*), *Дихан* (ир. *ауыл старостасы, егінші, шаруа*), *Жомарт* (ир. *ақкөңіл, кең пейіл, мырза, қолы ашық адам*), *Қатифа* (ар. *барқыт*), *Қырмызы* (ир. *ашық қызыл түс*), *Мұқым* (ар. *тұрақты, мықты*), *Көдек* (ир. *бала, сәби*), *Манап* (ар. *орынбасар*). *Маржан* (ир. *өмір, жан,*

зор адам; інжу); Назар (ар. көз, көзқарас, көру), Наркес (ир. бақта өсетін ақ гүлді өсімдік, мөлдір, әдемі көз). Нақыш (ар. көркем), Раушан (ир. айқын, жарық, жалтыраған), Сапар (ар. саяхат жасау, жиһангер), Сара (ир. таза, айқын). Таңсық (ир. әуестік, қымбат, бағалы), Шара (ир. дәрі, ем)¹, Ноян (моңғ. князь), Найман (моңғ. сегіз), Баян (моңғ. бай). Анна (евр. мейрім, рақым, шапағат). Дәуіт (евр. Давид — сүйікті), Захар (евр. ақыл, ес), Зоя (гр. өмір), Илья (евр. қорған, күш), Қлара (лат. айқын, жарық, даңқты), Максим (лат. үлкен), Раиса (гр. жеңіл)² т. б.

Солармен бірге, тілімізде: *Момбек, Момыш, Мұқыш, Батай, Қабай, Біжкен, Мәншүк* сияқты да кісі есімдері кездеседі. Олардың негізгі түбірін мағыналық жағына қарап ажыратуға болады. Мысалы: Момбек деген кісі атының бөлшектеуге келмейтін морфемасы *мом* 'балауыз'³. Ал Момыш, Мұқыш, Қабай, Мәншүк⁴ сияқты кісі аттары әрі еркелету, әрі қысқарту формасында тұр. Бұлардың толық формалары: Момынәлі, Мұқырбек, Батырхан, Қабдолла, Мәнсия.

Жоғарыда айтылған кісі аттарындағы *мом, біж* морфемаларының өзіне тән жеке мағыналары осы күнде ұмыт болғандықтан, қазіргі қазақ тілінде қолданылмайды.

9. Туынды тұлғалы антропонимдер

Тіліміздегі басқа сөздер сияқты антропонимдер де қосымшалар қосылу арқылы туынды тұлғалы болып келеді. Ондай жолмен жасалған есімдер өте көп. Сондықтан бұндай тәсілмен жасалғандарды *тума ат* деп атауға болады. Бір түбірден болмаса бір негізден өрбіген антропонимдерді көрсету үшін мынадай үлгі схема жасаймыз.

¹ Ягелло. Полный арабско-персидско-русский словарь. Ташкент, 1900, стр. 630.

² Как ваше имя? Словарик имен. М., 1939.

³ Уйгурско-русский словарь (Составили Н. А. Баскаков и В. М. Насилов). М., 1939, стр. 97.

⁴ Мұндағы *шүж* жұрнағы тіліміздегі еркелету формасында қолданатын *-шық, -шақ* жұрнағының өзгерген түрі.

Тіленші	Төлек
↓	↓
Тіленді	Төленді
↓	↓
Тілеген	Төлен
↓	↓
Тілеулі	Төлеміс
↓	↓
Тілеулес	Төлеген
↓	↓
Тілеукес	Төлеу
↓	↓
Тілеуке	Төлепбай
↓	↓
Тілеміс	Төлеш
↓	↓
Тілеке	Төлепберген
↓	↓
Тілеш	Төлебай
↓	↓
Тілек	Төле
↓	↓
Тілепалды	Төлетай
↓	↓
Тілепбай	Төлеутай
↓	↓
Тілепберген	Төлеухан
↓	↓
Тілеубек	Төлембай
↓	↓
Тілеутай	Төлемұрат
↓	↓
Тілеуқабақ	Төленіш
↓	↓
Тілеужан	Төлеуке
↓	
Тілепкел	

Ер компонентінің қосылуы арқылы жасалған антропонимдер: *Еркін, Ерлен, Ерлан, Ерден, Ерлік, Ерміш* т. б. Антропонимдік қосымшаларды екі жікке (өлі және тірі жұрнақ деп) бөлуге болады. Мысалы: *Ерміш, Жар-*

мыш, Тілеміс, Жасамыс, Өтеміс, Малсақ сияқты антропонимдегілер көне жұрнақтар. Бұлар қазіргі тіліміздегі сөздерге жалғана бермейді. Тірі жұрнақтар бір сөз табына тән сөздерден, екінші сөз табына жататын сөздерді және антропонимдерді жасайды.

Ол жұрнақтардың атқаратын қызметі, өзіне тән мағыналары бар. Мысалы: *-лан* жұрнағы зат есімнен етістік тудырады да, зат есімге айналады. Мысалы: *Нұрлан, Ерлан, Ерболсын* т. б. *-лы, -лі, -ды, -ті* жұрнақтары зат есімнен сын есім туғызып, қайтадан субстантивтенеді. *-Лық* жұрнағы есім сөзге жалғасып, зат есім тұлғалы сөз тудырады. Мысалы: *игілік, жақсылық, аналық, аталық, сағындық, сүйіндік* т. б. Бұл сөздерден қайтадан антропонимдер жасалады.

Сонымен, туынды тұлғалы антропонимдер негізінен аффикстік жол арқылы жасалатыны байқалады.

10. Біріккен тұлғалы антропонимдер

Қазақ тілінде сөз тудырудың, жаңа сөз жасаудың бір амалы екі түбірді біріктіріп айту. Бір сөзді екінші сөзге біріктіріп жаңа сөз тудыру тек кейінгі кезде ғана шыққан тәсіл емес, арғы заманнан келе жатқан, әбден орнығып қалыптасқан, үйреншікті тәсіл⁵.

Тіліміздегі кісі аттарының басым көпшілігі екі сөзден біріккен, яғни біріккен тұлғалы боп келеді. Олар, әдетте, сын есім мен зат есім, етістік пен зат есімдердің бірігуі арқылы кісі атына айналып отырады.

Біріккен тұлғалы кісі аттарына үш түрлі қасиет тән. Олар:

1) Аффикстік тәсіл. Бұл тәсіл бойынша, түбір сөзге қосымша жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *Қойшыбай, Қойлыбай, Малдыбай, Аналық, Аталық, Жақсылық, Игілік, Сағындық*, т. т.

2) Дербес мағыналы сөздердің бірігуі арқылы жасалатын есімдер. Мысалы: *Бекайдар, Базарбай, Нұрсұлу, Айсұлу, Күлімхан, Сағынғали, Қозыбай, Асанхан, Ақжолтай, Қаракөзайым, Бәдігүлжамал* т. т.

3) Эпитеті алды-артында келіп бірге айтылатын кісі аттары. Бұлардың екі сыңары да бірдей айтылып,

⁵ «Қазіргі қазақ тілі». Алматы, 1954, 192-бет.

бір адамның есімін білдіреді. Бірақ бөлек жазылады. Мысалы: *Қозы Көрпеш, Баян сұлу, Қыз Жібек, Ер Төлеген, Алпамыс батыр, Ер Тарғын, Қобыланды батыр, Ақан сері, Біржан сал, Алдар көсе, Жиренше шешен, Асан қайғы* т. т.

Кейбір кісі аттарының екі сыңары немесе бір сыңары басқа тілдерден енген болып келеді. Мысалы: Ахметқали, Мұхаметқали, Сейітқазы, Сұлтанәлі, Аббас, Жамалхан, Гүлзира, Қожабек, Әбдірахман, Әбдіқадыр, Әбдікерім, Абдолла, Хабиболла, Әзизолла, Рахметолла, Құдыретолла, Лутфолла, Нұролла т. б.

Бұл есімдердің әрбір компонентінің шығу тарихы, түпкі мағынасы бар. Абд (ар. құл — раб) сөзімен тіркес келеді де: Абд-оль-керим, Абд-оль-рахман, Обдоль-рахим, Абд-оль-кадер, Абдолла формасында айтылады.

Ал иран тілінде *хабиб* — 'сүйікті', 'сүйкімді', *олла* — 'құдай', *азиз* — 'сүйкімді', *рахмет* — 'мейрімділік, рахымдылық', *кодрет* — 'күш, қуат', *лотф* — 'сүйкімділік' — *нұр*, 'жарық, сәуле'. Иран тіліндегі бұл зат есімдер алла (құдай) сөзіне қосылғанда *Рахметолла, Құдыретолла, Лутфолла, Нұролла* сияқты кісі аттары жасалады. Бұлар қазақ тіліне енгенде, тіліміздің заңына бағынып, фонетикалық ерекшелікке ұшыраған. Олардың арасындағы шектес дыбыстар өзгеріп, яки қысқарып барып бірігіп, әрі кірігіп контаминацияға түскен. Бұл тәрізді кісі аттары тілімізде өте көп. Ондай кісі аттары жөнінде белгілі тюркологымыз Э. В. Севортян былай дейді:

«Особенно много фонетически слитных форм дают собственные имена, заимствованные из арабского, объяснение чему следует искать в том, что они уже с самого начала не осознавались на тюркской почве в качестве словосочетаний, и обеспечило беспрепятственную фонетическую эволюцию подобных словосочетаний. Из слитных форм собственных имен могут быть приведены Фатали из *Фетһ* Али, Апселям из Абд-уль-Селям, Апрешит из Абд-ур-Решид и др.»⁶

Бұл сияқты дыбыстардың өзгеріп, яки қысқаруы арқылы біріккен кісі аттары өте ертеден бар құбылыс.

⁶ Э. В. Севортян. Соотношение грамматики и лексики в тюркских языках. Вопросы теории и истории языка. М., 1952, стр. 319.

Мысалы: Қарлығаш — қара құс, яки қара ала құс деген сөзден, Алпамыш — Алып Мамыл деген екі сөзден қысқарып барып біріккен. Ал Махмұт — Мохаммед деген кісі атынан өзгеріп кіріккен. Фахар-е-дин деген сөзден Фахирден боп кіріккен. Сондай-ақ бірсыпыра біріккен тұлғалы кісі аттарының арасындағы шектес дыбыстардың қысқарып кетуі арқылы да кірігетінін байқаймыз. Бұндай құбылысты тіл білімінде контаминация деп атайды.

11. Біріккен тұлғалы антропонимдердің орын тәртібі

Екі компоненттен біріккен есімдер, анықтайтын сөз бен анықталғыш сөз, толықтайтын сөзбен толықталған сөз, пысықтайтын сөз бен пысықталғыш сөздердің өз ара бірігуінен жасалады. Мысалы: Ақбас, Аққал, Қаратай, Сарыбай, Торайғыр, Ақтоқты, Ақмарал тәрізді кісі аттарының бірінші компоненттері анықтайтын сөздер де, екінші компоненттері анықталғыш сөздер. Сондай-ақ Қойбағар, Майбасар, Таусоғар тәрізді есімдердің бірінші компоненті тура толықтауыштар.

Бұл тәрізді біріккен тұлғалы кісі аттары басқа түркі тілдерінде де кездеседі. Генезисі жағынан қарағанда, олардың әр кезде шыққандығы байқалады.

VI—XI ғасырларға тән түркі жазбаларында бар біріккен тұлғалы кісі аттарының бірінші компоненттеріндегі: ай, күн, таң, көк, теңіз, тәңірі, барыс сияқты анықталғыш сөздер бірінші компонентте анықтауыш орында тұрады да, анықтауыш мүше екінші компонентте анықталғыш орында ауысып келеді. Мысалы: Нұрсұлу, Күнсұлу, Қызжібек. Бұл қазіргі қазақ тілінің грамматикалық құрылысы нормасына қайшы. Ал қазіргі тілімізде қараңғы түн, ашық күн, жарық таң деп қолданамыз. Кісі аттары Сұлухан, Сұлуман, Аққыз, Нұрқыз, Күмісай формаларында кездеседі. Бұған қарағанда, кісі аттары компонентінің орын тәртібінде грамматикалық құрылыстың көне формалары сақталғанына проф. Қ. Жұбанов келтірген мысалдар толық айғақ. «Дәстүр бойынша әйел аттарынан: Айсұлу, Күнсұлу, Таңсұлу; ер аттарынан: Айжарық, Күнжарық, Таңжарық тәрізді есімдерде ескі сөз тәртібі сақталғаны

байқалады»⁷. Осы сияқты кісі аттары өте көп-ақ. Олардың кейбіреулері ғана қазіргі грамматика заңына бағынып, анықтауыш пен анықталғышын ауыстырып қолдануға көнеді. Мысалы: Байқожа — Қожабай, Байқошқар — Қошқарбай; Бекболат — Болатбек, Байұзақ — Ұзақбай. Байқоңыр — Қоңырбай, Айдарбек — Бекайдар; Байбек — Бекбай; Байділда — Ділдабай; Бекқожа — Қожабек; Бектемір — Темірбек, Бектұр — Тұрбек; Байдәулет — Дәулетбай т. т. Ал осыларға керісінше, енді бір топ кісі аттары бастапқы қалпынан өзгермейді. Мысалы: Итбай, Баққожа, Асылбек, Байтас, Дөненбай т. т.

Бұл тәрізді біріккен кісі аттары компоненттеріндегі сөз тәртіптерінің орын ауыстырулары кейде грамматикалық заңға, кейде ат қою принципіне негізделеді. Көне тұлғалы Айсұлу, Айжарық, Байтөбет, Нұрсұлу типтес кісі аттарының компоненттерін қазіргі тұрғыдағы синтаксистік мүшелерге бөліп, анықтауыш, анықталғыш ретінде қарауға болмайды. Өйткені, қазіргі қазақ тілінің заңы бойынша зат есім сөйлемнің анықтауыш мүшесі бола алмайды. Сондықтан бұл типтегі есімдер көне синтаксистік тәсілге жатады.

Жоғарыда айтылғандай, көптеген кісі аттарының бірінші, яки екінші сыңарларында *бай, бек, батыр* сөздері қолданылған. Бұл сөздер сын әрі зат есім мағынасында жұмсала береді. Сондықтан олар әрі анықтауыш, әрі анықталғыш мүше қызметін атқарады.

Батыр — халық ұғымында ерлік, батылдық, қырағылық және ерекше қайратымен көзге түскен кісі. Сондықтан да ерте кезде *батыр* көбіне титул ретінде қолданылған. Әрбір ру, ауыл арасынан шыққан даңқты ер адамды біздің *батыр* деп атаған. Осындай батырлар басқа да ауылда, руда болған. Оларды бір-бірінен ажырату үшін: — ол қай батыр, қандай батыр? — деп сұрақ бергенде: Бөгембай батыр, Қабанбай батыр деп атап айтатын. Сондықтан кісі аты батыр сөзінің соңында келіп, анықтауыш мүше, батыр анықталғыш мүше болып кеткен. Ал, *сал, сері, көсе, шешен* сөздері тұлғалары жағынан сапалық сын есімге жатады.

⁷ Проф. К. Ж у б а н о в. Исследование по казахскому языку, вып. I. Алма-Ата, 1936, стр. 25.

Қазіргі тіліміздің нормасына сай, бұл сөздер анықтауыш қызметін атқарып, кісі аттарынан соң келу керек еді. Бірақ керісінше, анықталғыш мүше орнында тұр. Бұлай қолдану қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін байқатады.

Ер Тарғын, Ер Сайын, Ер Төлеген, Ер Қазі тәрізді тіркес есімдердегі *ер* компоненті анықтауыш, екінші сыңарлар анықталғыш мүшелер. Қазіргі тіліміздің нормасында *ер* сөзі анықталғыш мүше ретінде сирек жұмсалады.

Компоненттері анықтауыш және анықталғыш мүшеден тұратын кейбір есімдердің арасындағы дәнекер дыбыстардың түсіп қалатыны байқалады. Мысалы: *Ізғұтты, Жолғұтты, Малбай т. т.* Бұлардың бастапқы тұлғалары: *Ізіқұтты, Жолықұтты, Малыбай* болған.

Біріккен тұлғалы кісі аттары компонентінің бәрі бірдей бастауыш, баяндауыш қызметін атқара бермейді. Компоненттің бірі бастауыш, бірі баяндауыш қызметін атқаратын біріккен тұлғалы кісі аттары санаулы ғана. Мысалы: *Бақберді, Құдайберген, Тәңірберген, Алдаберген, Жылкелді, Қожаберген, Есберді т. б.* Баяндауышы бірде етістіктің императиві формасында, бірде есімше категориясында да келе беретін есімдер бар. Бұлар кейде орын ауыстырып та қолданылады. Мысалы: *Бердібай, Бердіқожа, Қожаберді, Болғанбай, Туғанбай, Өскенбай, Болсынай т. т.*

Бұндай жағдайда есімше тұлғалы компоненттер синтаксистік қызметі жағынан анықтауыш мүше бола отырып лексикалық та мағынаға ие болады.

Ал императив тұлғалы компоненттер синтаксистік қызмет атқармай, тек лексикалық мәнге ие болады. Мысалы: *Тұрсынай, Болсынай т. т.*

Анықтауыштың анықталғыш мүшеден соң келуі кісі аттарында көбірек кездеседі. Екі адам сөйлесіп отырғанда өз сөзіне тыңдаушының назарын аудару үшін, я болмаса, сөз етіп отырған адамның кім екенін, қандай адам екенін аңғарту үшін эпитет қолданылады. Бұл эпитет анықтауыш мүше болады да, анықталғыштан соң тұрады. Мысалы: *әнші Кенен, батыр Әлтай, тілші Әсет, жазушы Мұхтар, ақын Ғафу т. т.* Қазір бұл тәртіп өзгеріп Мұхамбаев жолдас, Қасым философ, Айқын сыншы формасында қолданылып жүр. Бұл тө-

смыдң қазіргі тіліміздің грамматикалық құрылысына сәйкеспейтінін проф. Қ. Жұбанов⁸ көрсеткен еді.

Сапалық сын есіммен келген анықтауыш, анықталғыш кісі аттарының алдында келмейді. Мысалы: Ұзын Сейіт, Сейіт ұзын емес, Ұры Қиқым, Қиқым ұры емес, Семіз Әли, Әли семіз емес т. т. Ру, ел аттары кісі аттарының соңында келіп, анықталғыш кісі атымен қиысып тұрады. Бұны ескі ауыз әдебиетінен және басқа да материалдардан көреміз. Мысалы: Қара Қыпшақ Қобыланды, Кейкі Өтеген, Беріш Бөдене, Тама Жанболат, Табын Тіленші, Адай Атақозы, Үйсін Самсан⁹.

Кісі аттарынан соң келетін анықтауыштың күрделі болуы да мүмкін. Мыс.: Қарақасқа атты Қамбар, Керқұла атты Кендебай, Қаракөз Әкім т. б. Бұлар анықтауыш қызметін атқарып, анықталғыштан соң келеді.

Компоненттердің біріншісі, яки екіншісі *бай* сөзімен келетін кісі аттары көп. Жылқыбай, Малыбай, Мырзабай, Баймырза тәрізді аттар *байлыққа* байланысты қойылғандығы белгілі. Ал Итбай, Қасқырбай, Бөрібай, Күшікбай, Байтөбет тәрізді аттар итке, қасқырға яки күшікке бай болсын, яки иттің, қасқырдың өзі бай болсын деген мақсатпен қойылмаған. «Қасқырға, итке бай кісі болмайды. Адамның негізгі байлығы — мал. Сондықтан Итбай, Қасқырбай, қойылуында бір сыр бар», — деп оны өзі шешіп береді проф., Қ. Жұбанов, — бұлай қою тотемге байланысты. Қасқыр, ит ерте кезде ру басшылары, ру аттары болған». Оны Ф. Энгельстің «Жеке меншік пен семьяның шығуы» атты еңбегінен де көруге болады.

Байсал, Итбай тәрізді есімдерді, керісінше, Салбай Байит деп қолдануға болмайды. Оның себебі бар. Ол себепті проф. Қ. Жұбанов былайша түсіндіреді.

«Бай — белгілі адамдардың мәртебесін, дәрежесін көрсетеді. Ол «ит» — сөзіне анықтауыш бола алмайды (Байит формасында), өйткені кедейлік пен байлық мөлшері итке тән емес»¹⁰.

Кейбір біріккен тұлғалы кісі аттарында лексика-синтаксистік көріністер байқалады.

⁸ Қ. Жұбанов. Көрсетілген еңбек, 21-бет.

⁹ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV. М.—Л., 1940, стр. 65, 75.

¹⁰ Проф. Қ. Жұбанов. Көрсетілген еңбек, 29-бет.

Көптеген кісі аттары туған жерге, мезгіл-мерзімге, белгілі бір себепке байланысты қойылатыны бар. Әсіресе күн, ай, жыл аттарына байланысты қойылған кісі есімдері көп-ақ. Мысалы: Шілдебай, Қаңтарбай, Сейсенбай, Жексенбай, Наурызбай т. б. Бұлар лексика-синтаксистік жағынан мезгілді, уақытты білдіреді. Шілдебай — шілдеде туған бай, Қаңтарбай — қаңтар айында туған бай, Жексенбай — жексенбі күні туған. Бұлар синтаксистік құрылысы жағынан мезгіл бағыныңқы сөйлемге тән. Біріккен тұлғалы есімдер өзгермей қалған жоқ. Күрделі тұлғалы кісі аттарын қысқартып қолдану бұрыннан бар құбылыс. Олар, әдетте, бірінші яки екінші сыңарының түсіп қалуы арқылы қысқарып отырған.

Көптеген қысқарған кісі аттарында әрі еркелету, әрі қысқару формасы сыйысып тұрады. Сәду — Сәдуақас, Сейділ — Сейдахмет, Әшім — Әшімғали, Әйтім — Айтыбай, Болат — Болатжан, Болатхан, Анар — Анаркүл, Әсем — Әсемгүл, Сәрсен — Сәрсенқұл, Раман — Раманқұл, Есман — Есмұқамбет, Сұлтан — Сұлтанмұрат, Қожан — Қожамбек, Әсет — Әсетолла, Гүлсім — Үмігүлсім, Жамал — Гүлжамал, Күлпаш — Гүлбаһрам.

Орыс тілінен енген аттарды, көбіне, қысқарған, яки еркелете аталған формасында қабылдап жүрміз. Мысалы: Саша, Алеша, Люда, Света, Галя т. т.

12. Антропонимдердің сөз таптарынан жасалу жолдары

Тіліміздегі ономастика мен топонимиканың басым көпшілігі ана тіліміздің төл сөзінен жасалған. Осымен қатар, орыс, араб, парсы, монғол тілдерінен де енген кісі аттары бар. Олар айтарлықтай көп емес. Орыс тілінен енген кісі аттары әсіресе Октябрь революциясынан кейін ғана дамып отыр.

Тіліміздегі кісі аттары мен топонимдер тұлғасы жағынан, негізінде, зат есімге тән. Олардың кейбіреулері о баста басқа сөз табына телулі болған. Бірақ та кісі атымен топонимге айналу барысында субстантивтеніп, өзінің бастапқы формасынан айрылып жаңа мағынаға ие болған.

Түбір тұлғалы кісі аттары генезисіне қарай, негізінде, зат есім тұлғалы боп келеді. Алайда кейбір түбір тұлғалы кісі аттарының о баста етістік тұлғалы екенін, кейіннен субстантивтенгендігін көреміз. Мысалы: Тұрсын, Тұрар, Тұрған, Сұраған, Өтеген, Өтеміс, Басар, Басқан, Босан, Тілеген, Тілеміс, т. т. Бұл кісі аттарының бәрі де сөз табы жағынан етістікке тән. Бұлардың ішінде есімше формалары да бар. Ал Босан, Дәмет сияқты есімдер етістіктің императивтік формасында тұр.

Түбір тұлғалы кісі аттарынан басқа біріккен тұлғалы кісі аттары да көп. Бұл өте ертеден бар категория. Олардың компоненттері зат есім мен сын есім, етістік пен зат есім, сын есім мен зат есім тіркестерінен келеді де, тұтас бір атауды білдіреді.

Ондай кісі аттарын мынадай топқа бөлуге болады:

1. Екі компонентінің де зат есімнен жасалуы. Мысалы: Ақылжан, Нұрабай, Байтас, Бектас, Есілбек, Жанбота, Жантөре, Ботакөз, Ержан, Ерболат, Есболат, Болатбек, Баймырза, Байдәулет, Дәулетбақ, Дәркенбай, Дәріжан, Сәрсенбек, Асылбек, Ағабек, Алмабай, Нұрай, Нұржамал, Нұрбүбі, Гүлжамал, Гүлбану, Күлтай, Күлжан, Сәрсенкүл, Ұлжан, Оразгүл т. т.

2. Бірінші компоненті зат есім, екінші компоненті етістік тіркестерінен жасалуы. Мысалы: Ырысалды, Айтуған, Күнтуар, Күнтуған, Қожаберді, Тәңірберген, Алдаберген, Құдайберген, Таңат, Таңатар, Таусоғар, Аманкелді, Қойбағар, Ербосын, Алдаберген, Бекбосын, Дәметкен, Орынбасар, Ұлтуар, Ұлтуған т. т.

3. Екі компоненті де сын есім тіркестерінен жасалуы. Мысалы: Ақсары, Ақсұлу, Жаманқара, Есенман т. т.

4. Бірінші компоненті сын есімнен, екінші компоненті зат есімнен жасалуы. Мысалы: Сарыбай, Сарыбас, Жаңабай, Кәрібай, Қарабай, Қаражан, Ақбай, Жақсыбай, Асылбек, Аманбай, Есенбай, Қаратай, Сартай, Ақбала, Ақтоқты, Ақбәпе, Ақмарал, Аққал, Сұлухан т. т.

5. Екі компонентінің де етістіктен жасалуы. Мысалы: Сұрабалды, Сатыбалды, Тілепберген, Сұрапберген, Сақтаған, Тілепалды, Тауыпалды, Сұрапберді, Аяпберген, Өтепберген т. т.

6. Бірінші компоненті сан есім, екінші компоненті зат есімнен жасалған есімдер. Мысалы: Сегізбай, Он-

бай, Елубай, Алпысбай, Жетпісбай, Сексенбай, Тоқсанбай, Жүзбай, Мыңбай т. т.

7. Бірінші компоненті есімдіктен, екінші компоненті зат есім сөздерден жасалуы. Мысалы: Бәрібай, Өзімхан, Өзденбай, Барлыбай, Түгелбай, Бүтінбай, Баршақұл.

8. Екінші компоненті етістік категорияларының бірінен келетін кісі аттары: Тұрар, Тұрған, Өтеген, Өтеміс, Тілеген, Тілеміс, Сұраған, Сақтаған, Басар, Болған, Тұрсын т. т.

9. Жалаң үстеулерден жасалған кісі аттары. Мысалы: Ерен, Өрен, Әуел, Әрен күшейту (ұлғайту) үстеулеріне жатады.

10. Бірінші компоненті үстеуден екінші компоненті зат есімнен жасалған кісі аттары. Мысалы: Әлібек, Әлібай, Жаңабай, Әуелбек, Әуелқан, Өтебай, Өтетілеу. Мұндағы үстеулердің бәрі мезгілдік үстеулер. Ал Өтебай дегендегі *өте* күшейту (ұлғайту) үстеуіне жатады.

11. Бірінші компоненті зат есім, екінші компоненті сын есімнен жасалған кісі аттары. Мысалы: Айсұлу, Күнсұлу, Нұрсұлу, Ерқара, Жоламан, Еламан, Ерсары, Жансары т. т.

12. Бірінші компоненті етістік, екінші компоненті зат есімнен жасалған есімдер. Мысалы: Туғанбай, Өскенбай, Жүргенбай, Бердібек, Көшімбай, Өсербай, Тоқтархан т. б.

13. Сан есімдерден жасалған зат есімдердің мол, бай тобы — жалқы есімдер (адам, жер-су аттары мен ру, тайпа атаулары).

Кейбір есептік және ондық сандардың сөз жасаудағы функциясы мен ролі, олардың халықтық-этнографиялық жайлармен байланысы профессор І. Кеңесбаевтың мақаласында жан-жақты талданған. Ғалым тілдегі сан есімдердің лингвистикалық табиғатын, «матастырғыш», «киелі» функцияда қолдануын алғаш рет сөз еткен-ді. Әсіресе «жеті», «үш», «тоғыз», «қырық» сандарының түркі тілдеріндегі функциясын толық сипаттап берді. «Тілдегі 7, 3, 9, 40 сандарымен байланысты фактілерді қорыта айтқанда, түркі халықтарында жеті саны айрықша орын теуіп, идеологияның бір саласы тілге терең тамырын жіберген, көп халықтарда «жетінің» арнаулы «киелі» қасиеті болған. «Үш», «то-

ғыз», «қырық» сандары да «жеті» тәрізді тіл-тілде «киелі» функцияда қолданылған. Сонымен қатар, бұл сөздер бір тілдің екінші тілмен байланысып, біріне бірі әсер етіп, өз ара ұласып жатқандығын да аңғартады»¹¹.

Біріккен тұлғалы кісі аттары компоненттерінде сан есімдердің жиі кездесетінін венгер ғалымы Л. Рашоньи өте орынды көрсеткен¹².

Сан есімдер негізінде жасалған жалқы есімдердің жер жүзі тілдерінің біразында кездесетін ортақ қасиет екендігін көптеген тілдер фактілерінен анық көреміз. Мәселен, орыс тілінде *Первой, Второй, Третьяк, Пятой*. Роман тілдерінде *Primus, Primigenius, Secundus, Secundilla, Quartus*; индия тілінде: *Triarina, Dasa-ratra, Sata-Candra*; араб-иран тілдерінде *Ахад, Ауел, Со-ни, Робия, Панч, Хомиса* т. б.

Қазақ тіліндегі жалқы есімдерді, оның ішінде кісі аттарын сөз еткенде, тек «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандарымен байланыстыларын ғана айтып қоймай, олардың басқа да түрлерін талдаймыз.

Тіліміздегі сан есімдер арқылы жасалған жалқы есімдерді өзіндік типтеріне, құрылыстары мен ерекшеліктеріне қарай үш топқа жіктеп қарауға болады.

Олар: сан есімдерден жасалған кісі аттары (антропонимдер), жер-су аттары (топонимдер), ру, тайпа аттары (этнонимдер). Бұдан басқа ән-күй, ойын атаулары да бар.

Осы жіктелген топтардың семантика-грамматикалық байланыстары және атауыштық функциялары кейде өз ара сәйкес келсе, енді бірде өзгеше болатынын аңғарамыз.

3, 5, 7, 9, 40, 100 және 1000 сан есімдерімен байланысты жер-су аттарының этимологиясын зерттеген Е. Қойшыбаев проф. І. Кеңесбаев пікірімен келісе отырып, ондай топонимдердің семантикасын ашып берді¹³. Дегенмен автордың кейбір болжаулары әлі де болса айқындай, зерттей түсуді қажет етеді.

¹¹ І. С. Кеңесбаев. «Жеті», «үш», «тоғыз», «қырық»-пен байланысты ұғымдар, «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары», филологиялық серия, 1946, № 4 (29), 3—14-беттер.

¹² L. R a s o n y i. Les de nomere dans lanthoroponymie turque. Acta Orientalia. Tomus, XII; Facs 1—3, Hung, 1961, P. 45—71.

¹³ Е. К о й ч у б а е в. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1967, стр. 5—9.

Қазақ тіліндегі кісі аттарының біразы сан есімдердің арқау болуы арқылы жасалады. Олар дара және біріккен тұлғалы есімдердің компоненттерінде кездесіп отырады. Бұндай есімдердің жасалуында немесе дербес атауыштық функцияға ие болуында көптеген заңдылықтар бар. Ол заңдылықтардың сыры тым тереңде жатады да, алуан түрлі мән, мағынаға ие келеді.

Сан есім арқылы жасалған кісі аттарының бір тобы баланың туған күні, мерзіміне, оны қоршаған ортаға, өмір тіршілігіне байланысты болса, енді біреулері сандардың «қасиеттеріне» сену идеясына орай қойылып отырғаны байқалады. Мәселен, Үшбай, Жетібай, Тоғызбай, Қырықбай тәрізді есімдердің қойылуы халықтың салт-сана, әдет-ғұрыптарында жиі қолданылатын «жеті», «тоғыз», «қырық» сөздерімен тығыз байланысып жатады. Сондай-ақ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000 сан есімдерімен байланысты жер-су, кісі аттары мен ойын, ырым, салт, түрлі сенім, жыл маусымы, күн тәулігі тәрізді сөздер көп-ақ. Мысалы:

Бір сан есімімен байланысты жалқы есімдер: Біржан, Бірке, Бірімжан, Біртай, Бірмағамбет, Бірман (кісі аттары), Біртілек, Бірсуат, Біршоғыр (жер-су аттары).

Екі сан есімімен байланысты есімдер: Екібай, Екей, Екілік бин Бөгенбай¹⁴ (кісі аттары). Екібастұз, Екіқұлын, Екішек (жер аттары), басқа түркі тілдерінде Игей¹⁵, Игибай Әкиликбай¹⁶.

Түркі тілдерінде жұптық мағынаны білдіретін «егіз» сөзі арқылы да жасалған жалқы есімдер бар. Олардың фонетикалық таңбалануы тілдік ерекшеліктерге қарай әр түрлі. Қазақ тіліндегі кісі аттары Егізек, Егіз, Егізбай түрлерінде айтылса, осман түріктерінде *Jkizäk daban*¹⁷ түрінде айтылады.

Егіз сөзі арқылы жасалған жер-су аттары: Егізкөл, Егізқызыл, Егізтөбе т. б. Осы егіз сан есімінің синонимі «қос» сөзі арқылы да жалқы есімдер жасалады: Қосдәулет, Қосай, Қосым, Қосмұқамбет, Қосбай, Қосек,

¹⁴ Материалы по истории Казахской ССР. 1875—1828 г., т. IV. М., 1940, стр. 158.

¹⁵ В. К. Магницкий. Чувашскія языческія имена. «Известія общества археологии, истории, и этнографии», т. XXI, вып. 2, Казань, 1905, стр. 40, столб. 2255.

¹⁶ Материалы по истории Башкирской ССР, т. III. IV. М., 1936.

¹⁷ L. R a s o n u i. Көрсетілген еңбек, 51-бет.

Қосайдар, Қосбармақ, Қосеке, Қосжан (кісі аттары); Қосағаш, Қосақжар, Қосарал, Қосарық, Қосбалық, Қосбатыр, Қосестек, Қосжалтыр, Қосжарық, Қоскөл, Қосқарағай, Қосқопа, Қосқұдық, Қособа, Қостанай, Қостоғай, Қостөбе, Қосшағыл, Қосшоқы (жер-су аттары); Қосбасар, Қостармақ, Қосестек (ән-күй аттары).

«Үш» сан есімі арқылы жасалған жалқы есімдер тілімізде некен саяқ. Оның себебі, бұл сан есімнің жалқы есімдер жасауда кеңінен қолданбайтынынан болса керек. Ал «үш» сан есімімен байланысты сөз тіркестері тілде керісінше жиі қолданылады. «Үйірімен үш тоғыз», «үш қайтара ант бер», «ер кезегі үшке дейін», «үш қайтара сәлем де», «үш ұйықтаса түсіне кірмеген» тәрізді сөздердің төркінін түсіндіре келіп І. Кеңесбаев былай дейді: «Үш» сөзімен байланысты ойын аты, ырым, салт, түрлі сенім, жыл маусымы (кей халықтарда ай аттары) тәрізді сөздер бар... Шағатай тілінде «үш» деген жақын, туған, қаны бір туысқан деген ұғымды берген»¹⁸.

Қазақ тіліндегі Үшбай, Үшлік, Үшаяқ, Үштаб тәрізді кісі есімдерінің семантикасында «үш» сан есімінен гөрі, жоғарыда айтқандай, «жақындық», «туыстық», «бауырлық» ұғымы бар сияқты. «Үш»-пен байланысты есімдер түркі тілдерінде Үшқұртқа, Үшата, Үшбас¹⁹, Үчпай²⁰ формаларында да кездеседі.

«Үш» сан есімі арқылы жасалған жер-су аттары: Үшбұлақ, Үшкөл, Үшарал, Үшкөмей, Үшкөпір, Үшкүн, Үшқайық, Үшқамыс, Үшсар, Үштөбе, Үшбас, Үшбиік т. б. Бұл тәрізді жер-су аттарының нақтылы сандық мағынаны білдіріп тұрғаны даусыз. Өйткені жер-су аттары өмірдегі құбылыстың конкретті ұғымына сай қойылады да, ұзақ жылдар бойы өзгеріске ұшырамайды, тұрақты келеді.

«Төрт» сан есімінен жасалған жалқы, жалпы есімдер және сөз тіркестері тілде орасан мол. Әсіресе, сөйлем, сөз тіркестерін, есім тіркестерді жасауда төрт сан есімінің ерекше қызмет атқаратынын тіл өмірінен жиі кездестіреміз. Бұл реттерде ол «матастырушы» функцияда тұрады да, алуан түрлі мағына береді. Мысалы:

¹⁸ І. Кеңесбаев. Көрсетілген еңбек, 10-бет.

¹⁹ L. Rasonyi. Көрсетілген еңбек, 52-бет.

²⁰ К. Дыйканов. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе, 1956, стр. 22.

төрт түлік, төрт тарап, төрт құбыла, төрт жолдың торабы, төрт құлақ (ою аты), екі көзі төрт болды, төрт көзі түгел, төрт тағандау, төртпақ, өтірік пен шынның арасы төрт-ақ елі, төрт қанат үй, төрт бұрыш, түн ұйқысын төрт бөлді т. б.

Бұл мысалдардағы «матастырушы» роль атқарып тұрған «төрт» сан есімі бірнеше мағынаны білдіріп тұр. «Төрт қанат үй», «төрт бұрыш», «төрт түлік» тәрізді сөз тіркестерінде нақтылы төрт сан есімін аңғартып тұрса, *төрт жолдың торабы, түн ұйқысын төрт бөлді, төрт тарап, екі көзі төрт болды* тәрізді тіркестерде ауыспалы мағынада айтылып отыр. Бұндай құбылыстар «төрт» сан есімі арқылы жасалған кісі есімдері мен жер-су аттары құрамынан да толық байқалады.

Төрткүл, Төртқұдық, Төртпішен тәрізді жер-су аттары, Төртқара, Төртсары, Төртел тәрізді ру аттарындағы «матастырғыш» сан есімі «төрт» арқылы сол рулардың о бастағы нақты санына байланысты қойылған болу керек.

Тілімізде «бес» санымен байланысты жасалған сөздер мен сөз тіркестерінің және кісі аттары мен ру, жер-су аттарының табиғаты да жоғарыда көрсетілгендерден алшақ болмаса керек. Бұл сан есім арқылы жасалған сөздер мен ономастикондарды түркі тілдерінің көбінен кездестіреміз. XIX ғасырдағы өзбек халқына тән материалдарда Бишсаит, Бишсары²¹, қарақалпақ тілінде Бескемпир, Бессары, Бешбала, Бешсеит²², қырғыз тілінде Беш-керюк²³, Бессары, Бестерек, Бесқасқа, Бессұпы, Бесторсық тәрізді ру аттары; Бесағаш, Бесбұлақ, Бесқарағай, Бесоба, Бесқопа, Бесөзек, Бестау деген жер-су аттары; Бесбай, Бешей, Бесбек сияқты кісі аттарының және *бес аспан; бес енеден белгілі; бес елі; ер қаруы бес қару; бес биенің сабасындай* сияқты тіркестерді сөздік қорымызда жиі қолданамыз. Бұлардың бәрінде «бес» сан есімі «матастырғыш» функцияда келіп, синтаксистік байланыс жағынан атрибуттік қасиетке ие болып тұрады.

«Алты» сан есімімен байланысты кісі аттары: Ал-

²¹ Сб. «Узбеки, русский Туркестан», вып. II. М., 1872.

²² Н. А. Баскаков. Каракалпакско-русский словарь. М., 1958, см. прилож.

²³ Белек. С. Е. Малову. Сб. статей. Фрунзе, изд-во Кирфан АН СССР.

ты, Алтыбай, Алтыбасар, Алтыай, Алтыхан, Алтыбек, Алтымеке; Алтыбармақ; якут Алтахан²⁴; өзб. Олтибой²⁵; чуваш Олтабась²⁶. Жер-су аттары: Алтыпан, Алтыбайсор, Алтықарасу; түркі тілдеріндегі ру аттары: Алтеке-сары, Алтыбай, Алтыбаш²⁷. Тілде жиі қолданылатын сөз тіркестері: алты қанат үй; алты арыс, алты бақан, алты батпан, алты ай жаз, азу тісі алты қарыс, алты ай қыс, алты қабат ор, алты ауыз өлең, алты қырдың асты; алты аласы, бес бересі, алпыс күн атан болғанша, алты күн бура бол т. б. Демек, «алты» сан есімінің сөздік қорымызда кеңінен қолданылып, түрлі лексика-семантикалық қасиетке ие келетіндігін байқаймыз.

Кісі аттарының «алты» сан есімімен байланысты жасалуын кейбір түркі тілдерінің тарихында баланың қол-аяғында саусақтарының алты болып тууымен байланыстыру бар. Мәселен, өзбек ономастиконын зерттеуші Э. Бегматов былай дейді: «Балалардың қол яки аяқтарының саусақтары алтау болып туса, Ортиқ, Ортиқбой, Ортиқой, Олтибой сияқты есімдер қойылған»²⁸.

Қазақ тіліндегі «алты» мен байланысты кісі аттары баланың туған мерзіміне, күніне және туу ретіне байланысты қойылған болу керек. Осымен қатар, алты сан есімінің көптеген ру, тайпа аттарын жасауға да арқау болғаны байқалады. Мысалы: алтеке сарым, алтыбай, алтыбаш арғын-қыпшақ тайпаларында, алты сары, жеті сары қырғыздарда кездеседі. Сары, сарыг, сарыхлар формаларындағы ру аттары сағай және қарағас тілдерінде болған. Бұл «сары» ру аты ретінде қазақ, қырғыздарда (тілтен бұрынғы енисей қырғыздарында да) болғанын, оның түп төркіні динлиндерге тән болу

²⁴ Л. Расонуй. Көрсетілген еңбек, 57-бет.

²⁵ Э. Бегматов. Номлар ва одамлар. Тошкент, «Фан», 1966, 36-бет.

²⁶ В. К. Магницкий. Чувашскія языческія имена. «Известія общества археологии, истории и этнографии», т. XXI, вып. 2, Казань, 1905, стр. 61, столб. 5095.

²⁷ Н. Бравин и И. Беляев. Указатель племенных имен к статье Н. А. Аристовой «Заметки об этническом составе тюркских племен и сведения о их численности». Записки русского географического общества по отделению этнографии, т. XXVIII, вып. II. СПб., 1903.

²⁸ Э. Бегматов. Номлар ва одамлар. Тошкент, «Фан», 1966, 36-бет.

керек деген болжауды Н. А. Аристов айтып кеткен²⁹.

Жалпы түркі тілдерінде, әсіресе қазақ тілі сөздік қорында «жеті» санымен байланысты сөздер мен белгілі ұғымдардың көп қолданылуы, олардың «адам баласының ертедегі өмірінде уақыт өлшемі, көлемдік өлшемі жағынан ерекше қызмет атқарғанын проф. І. Кеңесбаев жан-жақты талдап, баяндап берген болатын³⁰. Ертедегі эпостарда батырлардың алып денесін, жауынгер тұлпарлардың зор тұлғасын суреттегенде *алты құлаш ала ат, жеті құлаш жирен ат, жеті мыстан* тәрізді теңеулер, өлшемдік ұғымдармен суреттелген. Мысалы: алты азактығ ала-чокыр аттығ, алты кулас сынның ағ-оі аттығ, йетті кулас сынның³¹. Мифологиялық ұғымға байланысты жалмауыздарды қазақта *жеті басты жалмауыз, жеті басты айдаһар* дейді. Сондай-ақ, *жеті ата, жеті қат, жұт жеті ағайынды* тәрізді сөз тіркестері де мол.

Кісі, жер-су аттары мен ру, ел аттарын жасауда да «жеті» санының «матастырғыш» функциясы ерекше байқалады. Бұл сан есім арқылы жасалған антропоним, этнонимдер мен топонимдер тілімізде көптеп кездеседі. Кісі аттары (антропонимдер): *Жетібай, Жетен, «Тетіқара, Жетей, Жетеген*; топонимдер: *Жетіарал, Жесыу, Жетікөл, Жетіген*; этнонимдер: *Жетіру, Жетібаға*; түркі тілдерінде: чув. ситта³² қырғ. *Жетібай, жетинин* айы (ноябрь айы), жеті түнде тәрізділер бар³³. Тұл «жеті» санын түркі халықтары ертеде «сиқырлы», «қасиетті» санаған. Ғалым А. Машанов «жеті» санының қасиеті туралы «*Сиқырлы жеті әліп*» деген әңгімесінде кейіпкерін былайша сөйлетеді:

²⁹ Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и сведения о их численности. «Живая старина», вып. III и IV, год шестой, СПб., 1896, стр. 346, 427.

³⁰ І. К. Кеңесбаев. Көрсетілген еңбек, 3—9-беттер.

³¹ Я. Ф. Катанов. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в первом томе «Образцы народной литературы тюркских племен», собранных В. В. Радловым. СПб., 1888, стр. 10, 11, 12, 22.

³² В. К. Магницкий. Чувашскія языческіе имена. «Известия общества археологии, истории и этнографии», том. XXI, вып. 4.

³³ К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. М., изд-во «Советская энциклопедия», 1965, стр. 25.

«Жеті жұлдыз, жеті көк,
Жерде тағы жеті тек
Жерге түспес жеті әліп,
Жер өлшеуші жеті деп...

Анау тұрған жеті қарақшы, ол жеті күзетші, жеті шырақ. Көк шөміші жеті әліп деген сол. Ол Темір қазық жұлдызын айналып жүр. Айналған сайын өмір өтіп жатқанын білдіріп, әлемге жар салуда. Оның жеті жаршысы бар... дүниенің барлық есебі мен сыры осыларға сәйкес алынған. Апта ішіндегі жеті күн де, белгілі жеті металдар да, адамның ішкі сарай-мүшелері де осыларға сәйкес»³⁴.

Бұдан әрі осы әңгімеде *жеті қат көк, жеті қат жер, жеті ру ел, жеті шар, жетіскенге жеті әліп, жеті қарып, жеті басты* деген сияқты *жетімен* байланысты сөздерді тізбектеп береді. Жетінің қасиетін, оның табиғат ғылымындағы тамаша өрнектерін кейіпкеріне баяндатады.

Халық аузындағы аңыз-әңгімелердің ішінен де назар аударарлық нәрселердің біразы — ертедегі *жеті санымен* байланысты атаулар болса керек. «Жетіғанның жетеуі» деген күйдің шығуы жайлы халық аузында мынадай әңгіме бар. «Ертеде бір шалдың жеті баласы болыпты. Бір жылы елде үлкен жұт болып, жұрт аштықтан азап шегеді. Шалдың үйіне де жұт келіп, балаларын бірінен кейін бірін жерлейді. Шал балаларына айрылғанда бір қу ағашты ойып, бетіне жеті ішек тартып, сол жеті ішектен жеті күй шығарады. Аспаптың жеті ішекті әрі жеті пернелі болуының да сыры бар екен. Жеті баласына арнап, жеті күй шығарыпты. Сөйтіп, жеті ішек жеті перне тағылған «Жетіген» деген аспап пайда болыпты да, ел арасына тарап кеткен жеті күй «Жетіғанның жетеуі» деп аталып кетіпті»³⁵.

Демек, «жеті» санының халық санасынан ерекше орын алуы, көптеген зат атаулары мен әдет-ғұрыптарға байланысты сөздердің қолданылуында айрықша мән, ғажайып сырлар бар. Бұл «жеті» саны халық ұғымында молдықты, көп нәрсені аңғартқан. Сондықтан да кейбір зат атауларының ұғымы бір ғана «жеті» көлемінде қалып қоймай, әлдеқайда көптік, молдық, сан-

³⁴ А. М а ш а н о в. Сиқырлы жеті әліп, «Білім және еңбек», 1960, № 9, 28—29-беттер.

³⁵ «Қазақ әдебиеті», 1967, 10 март.

сыз ұғымды білдіріп отырған. Бұған «жеті» сан есімі арқылы жасалған кісі аттары мен кейбір есім сөздер толық дәлел бола алады. Ал кейбір есептік сан есімдердің кісі, жер-су аттарын жасауда пассив роль атқаратыны байқалады. Тілімізде «сегіз» сан есімі арқылы жасалған есімдер өте аз, сирек кездеседі. Түркі тілдеріндегі «сегіз» саны арқылы жасалған кісі аттары мен этноним, топонимдер санаулы ғана. Мәселен, Секизачко Қалызбаев, Секисечко Колчегұлов³⁶, Сегізбай, Сегіз сары (ру)³⁷.

«Тоғыз» санымен байланысты жасалған ономастиканың бір тобы шығу тарихы жағынан біраз деректер береді. Тоғыз туралы ескі ырымдар мен әдет-ғұрыптар, әр түрлі салттар түркі халықтарының көбінде бар құбылыс. Мәселен, қазақ тілінде «үш тоғыз», «тоғыз жолдың торабы», «тоғыз тоғыз», «бір тоғыз», «тоғыз бас құтпан», «бадана көз», «тоғыз тор», «тоғыз қабат тон», «тоғыз торап», «тоғыз қанат ақ үй» т. б. Татар тілінде қалыңдыққа беретін сыйлықтың «тоғыз» аталуы, шағатайлықтардың «тоғыз аяқ ішкізді», тархандарға тән бостандықтың, еріктің «тоғыз» түрі т. б. атауға болады. «Тоғыз» сан есімі сөздік қорымыздың ономастика саласында да көптеп кездеседі. Оны түркі тілдерінің көбінен байқауға болады. Қазақ тілінде *Тоғыз*³⁸, *Тоғызбай*, *Тоғыззақ* (кісі аттары), *Тоғыз* (станция), *Тоғыз өзен*, *Тоғыз қалмыс* (жер-су аттары), *Тоғыз*³⁹, *Тоғыззақшы* (ру аттары), қырғыз тілінде *Тогуз*, *Тогузак*⁴⁰, ноғайда *Токуз* (кісі аттары), *Тогуз*, *Тогузбай*⁴¹ және *тогуз уйгур*, *тогуз огуз* тәрізді тайпа, ру аттарының бары мәлім.

Бұл ономастикондардың кейбіреулері тікелей *тоғыз* санымен байланысты болып келсе, енді біреулерінің мағынасы халықтық әдет-ғұрып, салт-санамен ұштасып жатады. Мәселен, қырғыз тіліндегі Тогузак есімінің шығу жайы мен мағынасы туралы тюрколог К. К.

³⁶ L. Rasonyi. Көрсетілген еңбек, 60-бет.

³⁷ Н. А. Аристов. Көрсетілген еңбек, 352-бет.

³⁸ Материалы по истории Казахской ССР (1828—1875), т. IV. М., изд-во АН СССР, 1940, стр. 319.

³⁹ Керей, найман, Әлімұлы ішіндегі жеке аталар (Н. А. Аристов. Заметки об этнич..., стр. 358, 380).

⁴⁰ К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. М., изд-во «Советская энциклопедия», 1965, стр. 741.

⁴¹ Өзбек руларының аттары. Қараңыз: Н. А. Аристов. Заметки..., 423-бет.

Юдахин былай дейді: «Тогузак этн. обычай купли родителями собственного ребёнка в целях охранения его от всякой порчи (в качестве платы дают девять предметов; имя такому ребёнку обычно даётся Тогузак — девятка или Сатыбалды — Купил»⁴².

Қазақ тіліндегі *тоғызбен* байланысты кісі аттарының да белгілі бір ырым, әдет-ғұрыпқа негізделіп қойылғанын аңғару қиын емес. Ол есімдерде *тоғыз* санының нақтылы мағынасынан гөрі этнографиялық ұғымның басым жататыны айқын.

Он сан есімі арқылы жасалған кісі аттары да тілде сирек кездеседі. Түркі тіліндегі он сан есімінен жасалған жалқы есімдердің Л. Рашоньі көрсеткендей мүлдем аз екенін көреміз. Мәселен, татар (*Онай*), қазақ (*Онай*, *Онайбай*, *Онша*, *Онбай*, *Онтағар*), чуваш (*Онай*), белтірлер (*Он — Пийак*) тілдерінен ғана мысал келтірген⁴³.

Сондай-ақ түркі тілдеріндегі тайпа, ру аттарын, есімдерді жасаудағы он сан есімінің ролін мына фактілерден анық көруге болады. Мысалы, *Он сан оймауыт*, *он екі баулы өзбек*, *он екі баулы қыпшақ*, *он сан албан*, *онгут*, *ондары оногурь*⁴⁴. Бұған қарағанда, «он» санының да ерте кездерде «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары сияқты ерекше ұғымға не болғанын, «киелі», «қасиетті» мағынасы бар, «матастырғыш» функция атқарғанын көреміз.

Сан есім категориясының есептік сандары арқылы жасалған жалқы есімдердің семантикалық табиғатын талдай келе айтпақ қорытындымыз: біріншіден, «бір»ден «он»-ға дейінгі есептік сан есімдер арқылы жасалған кісі аттарының бір бөлегі (*Біржан*, *Бірімжан*, *Екілік*, *Төртбай*, *Бесбай*, *Алтыбай*, *Алтыған*, *Сегізбай*) баланың туған ретіне байланысты қойылса (бұл жағдай орыс, грек, тәжік, араб тілдерінде де бар. Мысалы орыстарда *Первуша*, *Первой*, *Второй*, *Пятой*, тәжіктерде *Сони* 'екінші', *Робия* 'төртінші', *Панч*, *Хомиса* 'бесінші',

⁴² К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. М., 1965, стр. 41.

⁴³ Л. Рашоньі. Көрсетілген еңбектің 63-бетін қараңыз.

⁴⁴ Н. А. Аристов. Көрсетілген еңбектің 363, 397, 400-беттерін қараңыз. Оногурь тайпасын кейбір зерттеушілер он уйгур, сары ұйғыр деп есептейді (В. В. Радлов. К вопросу об уйгурах, СПб., 1893).

гректерде *Прима* 'бірінші', арабтарда *Әуел* 'бір', *Сәния* 'екі'), екіншіден, халықтың этнографиялық жайларымен тікелей байланыстылығын көреміз.

Жалқы есімдер жасауда күрделі роль атқарушы сан есім категориясының бірі — ондық сандар. Бұл 10, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000, 10 000 сан атаулары арқылы жасалған жалқы есімдер түркі тілдерінің көбінде бар және сол тілдерге тән құбылыс. Бұл сандардың айтылу және дыбысталу ерекшеліктері мен шығу төркіндері А. Самойлович мақаласында толық айтылған⁴⁵. 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 сандары шығыс түркі тілдерінде үш және он, төрт және он, бес және он сандарының бірігуі арқылы жасалған. Мысалы: тувада *учан, төртан*, алтайда *төртан, біасуан*, шорда *пажон*, тувада *алдан*, якутта *алтон*, тува *чадон*, алтай, шорда *йаттон*, якутта *йаттон* т. б. Осы ондық сандар арқылы жасалған кісі аттарының басқа түркі тілдерімен салыстырғанда қазақ тілінде көбірек кездесетіні жөнінде профессор Л. Рашоньи көптеген мысалдар келтірген.

Қазіргі кезде *отыз* сан есімімен жасалған кісі аттары тілімізде өте сирек кездеседі. Ондай тұлғадағы есімдерді ерте кездерге тән материалдардан ғана кездестіреміз. Отыз саны арқылы жасалған ру атының түркі тілдерінде болғанын кейбір материалдар жоққа шығармайды. Сөздік қорымызда жиі айтылатын *отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге кетеді, отыз үйлі тобыр, отыз үйлі көшек* тәрізді румен байланысты сөздердің болуы және Орхон-Енисей жазбасындағы отыз татар деген рудың кездесуі *отыз* сан есімінің жалқы есімдер жасауда негізгі арқауы болып, тиісті дәрежеде қызмет атқарғанын байқатады. Сондай-ақ, тілдегі *отызбен* байланысты ұғымдардың болуы да ол санның «мөлшерлік», «өлшемдік» мағынада қолданғанын айқындай түседі. Мысалы: Отыз ауыз сөз айтар, отыз түрлі құбылтып (Қ. Мұқышев), Отыз күн ойын, қырық күн тойын жасады (Қазақ ертегілері), Отыз кісі елімнен еріп келді қасыма (Жамбыл) т. б.

Балаға Отызбай деп ат қоюдың өзіне тән тарихы болса керек. Ол тек отыз санының нақтылы мағынасы-

⁴⁵ А. С а м о й л о в и ч. Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования. Сб. «Языковедные проблемы по числительным». Кн. I. Л., 1927, стр. 135—156.

на ғана байланысты емес. Мұнда отыз рет бай болсын деген ұғымнан гөрі отыз ұлды болу, яғни баланың соңынан ерген інілері отыз болсын деген идея бар.

Қырықпен байланысты кісі аттары діни сенім мен нанымға байланысты қойылса керек. Өйткені *қырық күн шілде, қырық шілден, қырық жеті, қырық ру, қырықтың бірі қыдыр* т. б. тәрізді діни нанымға байланысты толып жатқан сөз тізбектері бар. Тіптен, *қырық жамау, қырық кез жіп, қырық бұын, қырық батыр, қырық қазан, қырық кәдесі* сияқты «өлшемдік», «мөлшерлік» мағынадағы сөздер де көп. *Қырықпен* байланысты ру аттарының кездесуі де тегін емес. *Қырық сары* (үйсіннің бір руы), *қырық мылтық* (найманның бір руы), *қырық менюз* (өзбек қышшағының бір руы), *қырық ру кыргыз* (Манас жырында) т. б.

Осы *қырық* санымен байланысты қойылған аттар карақалшақ, өзбек, кыргыз, түрікмен халықтары дәстүрлерінде де бар жай.

Ал елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан сандары арқылы жасалған кісі аттары (*Сексенбай, Елубай, Алпыс, Алпысбай, Жетпіс, Жетпісбай, Сексен, Сексенбай, Тоқсан, Тоқсанбай*) баланың әкесінің осы жасқа келгенде туғандығын немесе сол жасқа жетсін деген тілекті көрсетеді. Бұрынғы дәстүр бойынша, картайғанда туған балаларға алпысымда, сексенімде, тоқсан жасқа келгенімде туған перзентім деп осылайша ат қойылатын. Бұлайша ат қою дәстүрі қыз балаларға тән қасиет емес ті.

Баланың өмір-жасы ұзақ болуын қалап, тұмырлы болуын тілеген ата-ана *Жұзбай, Мыңжасар, Өмірзақ, Жанұзақ, Ұзақбай, Ұзақ* деген есімдерді де қоятын. Тіліміздегі он мың санын білдіретін *Түмен, Түменбай* деген есімдер X—XIV ғасырларға тән сияқты. Бұндай есімдер татар, мамлюк, өзбек, монғол тілдерінде көптен кездеседі.

Тіліміздегі жалқы есімдердің ішінде өлшем мәнді сан есімдер арқылы жасалған топтар да бар. Ол есімдердің әрқайсысы белгілі бір мақсат-тілекке сай қойылған. Олар: *Егізек, Егізбай, Қосай, Жартыбай, Жекебай, Дарабоз, Азтай, Көлбосын, Көлбай, Көбей, Ұзақ, Сансызбай, Санмырза, Сандыбай* т. б. Әлбетте, бұл есімдердің де белгілі бір идея, мақсатқа сай қойылғаны даусыз.

Сөздік қордағы сан есімдерден жасалған жалқы есімдер туралы мынадай қорытынды пікірге келеміз.

1. Түркі халықтары тілдеріндегі есептік сан есімдермен байланысты жалқы есімдердің үш түрлі принципке сай жасалғаны байқалады.

а) Олардың бір тобы көне түркі халықтарындағы күн аттарымен (календарьмен) байланысты қойылған. Ал қазіргі Дүйсенбі, Бейсенбай, Сәрсен, Сәрсенбай, Сембай, Жұмабай, Жексенбай тәрізді есімдер қоғамдық құрылыстың дамуымен байланысты кейіннен туған парсы тіліндегі күн аттары екені белгілі. Жер-су, ру, тайпа аттары болса, тікелей сандарға байланысты қойылып отырған;

б) Осымен қатар, *он* сан есіміне дейінгі кісі аттарының баланың туған ретіне орай қойылуы да заңды құбылыс. Мәселен, *Біржан, Екілік, Төртқарын, Бесбай, Сегізбай, Онбай* т. т. Өйткені, балаға ат қоюдағы бұл тәсілдің Индоевропа, санскрит тілдеріне де тән қасиет екенін байқаймыз. Мысалы: орыс тілінде *Первой, Второй, Третьяк, Пятой*, грек тілінде *Primus* (бірінші), *Secundus* (екінші), араб-иран тілдерінде *Ахат, Сони, Робия, Панч, Хомиса* т. б. Бұл құбылыс жер-су, ру аттарында кездеспейді.

в) 3, 7, 9, 40 сандарымен байланысты кісі аттарының «киелі», «қасиетті» мағыналарға сай қойылғандығы байқалады. Сан есім арқылы жасалған жалқы есімдер халықтың әдет-ғұрып, дәстүрін, ертедегі салт-сананы толық көрсететін әлеуметтік жайларымен байланысып жатады. Олар жалқы есімдер мен біріккен сөздер және тұрақты сөз тіркестері компоненттері ретінде кеп а р к а у, м а т а с т ы р ғ ы ш функция атқарады.

13. Изафеттік құрылыстағы кісі аттары

Кісі аттарының көбі синтаксистік тәсілге бейім келеді. Кісі аттарының изафеттік құрылыста келуін грамматика мамандары арнай тексермеген.

Екі зат есім, яғни екі кісі аты қатар тұрып, бірі иеленуші, екіншісі иеленілуші ретінде келгенде иеленілуші тәуелдік жалғауының 3-жағында тұрады. Мысалы: *Ықсанның Мараты, Мұқанның Төреғалиы, Мұхамбектің Алтайы, Бердібектің Тоқсаны* т. т.

Кісі атының алдында келетін анықтауышы жалпы есімнен келгенде де тәуелдік жалғауы жалғанады. Мысалы: саятшының Әсені, тігіншінің Назгүлі, ұстаның Мұраты т. т.

Сол тәрізді шығарма, көркем әдебиет аттары кісі аттарымен тіркес келгенде анықталушы релятивтік аффиксті қабылдайды. Мысалы: Абайдың «Мақсұты»; Сәбиттің «Ботагөзі»; Ғабиттің «Оянған өлкесі».

Морфологиялық тәсілді тәуелдік жалғауы кісі аттарында кейде тұтас тізбек ретінде де кездеседі. Бұндай жағдайда ол изафеттік құрылыстан гөрі сөйлем тіркесіне, синтаксистік тіркеске бейім тұрады. Мысалы: Омардың торы аты, Асқардың жылқыдағы құлақасқа айғыры. Асаубайдың баласының әйелі т. т.

Бұл мысал ілік жалғауында тұрған кісі аты, соңында келген кісі атын яки тәуелденуші сөзді тәуелдік жалғауының III жағы *ы* арқылы өзіне бағындырып тұрады, 1—2 сөйлемдердегі ілік жалғауында айтылған *Омардың, Асқардың, Асаубайдың баласының* сөздері тәуелдік жалғауының тікелей айқындауышы болады. Қазақ тіліндегі мұндай изафеттік құрылысты проф. М. Б. Балақаев «талғаулы изафет» немесе «словосочетание с соподчинительной конструкцией»,— деп қарайды⁴⁶. Тіл білімінде мұны изафеттік тіркестің III жағы деп те атайды.

Талғаулы изафеттің синтаксистік қызметін айта келіп, проф. М. Б. Балақаев: «Ілік жалғауындағы сөз тәуелдік жалғаудағы сөздің айқындауыш-толықтауышы болып соған бағынып тұрады, ал тәуелдеулі сөз ретіне қарай бастауыш, толықтауыш болады»,— деген еді.

Бұл жағдайды кісі аттарының да жұмсалуына ортақ деп қарауымыз керек. Ал, жіктеу есімдерінің ішінен *біз, сіз* тәрізді есімдіктерден соңғы кісі аттарына тәуелдік жалғаулары жалғанбай да қолданыла береді. Мысалы: Біздің Сапар, Сіздің. Ұзақ т. т.

Мұның өзі плеонастикалық тәсілге тән. Өйткені, плеонастикалық тәсіл бойынша, меншіктеуші тәуелдік жалғауын аңғарта отырып ілік септікте тұрады да,

⁴⁶ М. Б. Балақаев. Қазақ тіліндегі изафеттік құрылыс, «Халық мұғалімі», 1946, № 1—2, 47-бет.; Его же. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, стр. 36.

анықтауыш формасын көрсетеді. Тәуелдеудің плеонастикалық тәсілі жай тәуелдеуге қарағанда логикалық акценті жағынан болсын, стилистикалық мақсаты жағынан болсын ерекшелеу келеді.

Тәуелденетін зат адамға тікелей меншікті болмай, тек катыстық байланысты білдіретін жағдайлар болады.

Бұндай кезде кісі атына жалғанатын ілік септік түсіп қалады. Ал тәуелдік жалғауы III жақта тұрады. Мысалы: Абай ауданы, Жамбыл ауданы, Жамбыл облысы, Аманкелді ауданы т. т. Бұл тіркестерде ауданның Абайға, Жамбылға, Аманкелдіге яки облыстың Жамбылға тікелей тәндігі айтылмайды. Олардың тек заттың анықтауыш қызметін атқарып тұрғандығын білдіреді. Осы тәрізді Омарұлы, Оспанқызы, Мұхтар баласы, Әмір келіні тіркестері де семьялық қатыстықты білдіріп, ілік жалғауын түсіріп тұр.

Кейде кісі аттарына тәуелдік жалғауы, ал тәуелденетін сөзге релятивтік аффикс жалғанбайды. Бұндай жағдайда бұл екі сөз бір заттың аты сияқтанып кетеді де, тәуелдік жалғаудағы сөз кісіге тәуелді, меншікті болмай қалады. Мысалы: Қайшыбай сай, Мырғалым сай, Абай базар т. т. Қазірде тілімізде кездесетін Ботакөз, Мырзабек, Баймырза тәрізді біріккен тұлғалы кісі аттары о баста осылар тәрізді изафеттік құрылыста болу керек. Тіл дамуының сатысында қысқарып барып, изафеттік құрылыстан жай тіркеске айналып, кейіннен бірігіп кеткен.

Көптеген кісі аттарында I жақ тәуелдік жалғауының элементтері байқалады.

Айым, Айымхан, Күнімхан тәрізді кісі аттарындағы — *м*-тәуелдік жалғауының бірінші жағы. Бұл есімдер өзінің шығуы жағынан көне дәуірге тән және бұлар адам баласының табиғатқа, тәңірге, аспанға табыну дәуірінде шыққан деген пікірді I тарауда айтқанбыз.

Ал Нұрым, Досым, Ханым, Жолымбет тәрізді есімдерде баланы жақсы көру, өзіне меншіктеуге байланысты қойылған. Мұндағы — *м*-тәуелдік жалғауының I жағы екендігі айқын көрініп тұр. Әйтпін, — Айтыбайдың қысқарған фонетикалық түрі. Бірақ та мұндағы — *м*-әрі еркелету, әрі тәуелдік жалғаудың I жақ жұрнағы қызметін атқарып тұр.

Ханым, Бегім тәрізді есімдердің түбірі атақ-дәреже,

титулдар. Бұған «м» жалғауы жалғанып, *Ханым, Бегімбет* тәрізді кісі аттары жасалған. Ханым тек әйелдерге ғана қойылатын есім. Проф. А. Н. Кононов кісі аттары соңындағы осы -м жалғауын — женский род, — деп таниды⁴⁷. Бірақ та ол I жақ тәуелдік жалғауы қазақ тілінде женский род категориясын көрсетпейді. Род категориясынан гөрі тәуелдік және еркелету жалғауларына бейім тұр.

Тіліміздегі кісі аттары түрлі тұрпатта жұмсалады. Олар кейде толық тұлғада, кейде қысқарған, кейде еркелету, құрмет ету, сыйлау түрінде кедеседі. Мысалы: Мұқаң сөз сөйлейді. Ақаң Мәскеуден келеді. Мұнда Мұқаң деген кісі атындағы -қа құрметтеу, сыйлау жұрнағы, -ң тәуелдік жалғауының II жақ, сыпайы түрі. Біздің Мұқаң деп те айтуға болады. Кісі аттары тәуелденуіндегі бірінші тәсіл — морфологиялық тәсіл деп қарауымыз керек. Ол тәсіл бойынша кісі аттары тәуелденгенде тәуелдік жалғауларын (I жақ — м, II жақ — ң, III жақ — ы) қабылдайды.

Осымен бірге морфология-синтаксистік тәсілдің де орын алатыны байқалады. Бұл тәсіл бойынша, қатарынан келген жалқы есімдер матаса байланысады немесе тәуелденетін сөз тәуелдік жалғауында тұрып, анықтаушы ілік септігін түсіріп тұрады. Кей жағдайда кісі аты және тәуелденетін сөз жалғаусыз келіп бір нәрсенің аты ретінде тұтас айтылады. Бұндай жағдайда ол таза синтаксистік тіркес болып саналады. Мысалы: *Мырғалым сай, Қошқар тау, Қойшыбай өзен*. Еркелету жұрнағымен келген кісі аттарын жеке тұлғада келгенде морфологиялық тәсілге (мыс., *Мәншүгім, Бекетайым*), тіркеспен келгенде (*менің Мәншүгім, менің Бекетайым, Батайым*) морфология-синтаксистік тәсілге жатқызуға болады.

Осымен қатар, кісі аттарының тәуелденуінде, лексика-морфологиялық тәсілдің де бары көрінеді. Бір заттың кімдікі екенін білгіміз келіп, екінші біреуден сұраймыз.

Ол адам:

— Папка Ораздікі, қалам Мәжиттікі, сия Омардікі деп жауап берер еді.

⁴⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Л., 1956, стр. 65.

Мұндағы *-тікі*, *-дікі* тәуелдік жалғауының аффиксі екені бізге айғақ. Осы жалғау арқылы папканың Оразға тәндігін, қаламның Мәжитке, сияның Омарға тән екендігін аңғарамыз.

14. Еркелету, кішірейту аффикстері арқылы кісі аттарының жасалуы

Жас балаларды еркелетуге байланысты қолданылатын жұрнақтар түрлі формада болады. Олар бірде жалаң әріп, бірде бөлшек сөз ретінде кездеседі.

-ш жұрнағы ер, әйел балаларды еркелетіп айтуда қолданылады. Ғ. Ғ. Мұсабаев: *шақ* деген қосымшаның өзгерген бір түрі *-ш* еркелету мағынасында, көбінесе, кісі аттарында кездеседі. Мысалы: Қарлыға — *Қарлығаш*, Балтабай — *Балташ*, Күланда — *Күләш* т. б. Бұл қосымшалардың жалғануында бірізділік болады⁴⁸, — дейді.

Шыңдығында, Ғ. Ғ. Мұсабаев айтқандай, кісі атының соңғы буынындағы дауыссыз дыбыс орнына *-ш* әрпі қолданылатынын көреміз. Мысалы: Молдабек — *Молдаш*, Жұмабай, Жұмағұл, Жұмабикелерден — *Жұмаш*.

-қан, *-кен* жұрнақтары мал төлдерінде де, кісі аттарында да кішірейту мәнінде қолданылады. Мысалы: Қожақан — Қожахмет, Шәкен — Шаймерден, Зекен — Зейнеп, Сәкен — Садуақас түріне қысқартылып айтылады.

Жас балаларды еркелеткенде — ботам, қозым, құлыным, көгершінім деп те атайды.

«Халық үй хайуандарын өзінің күш-көлігі, тамағы, күн көрісі, жәрдемшісі деп түсінеді. Жас төлдерді өзінің туған баласындай көреді. Сол үшін баласын ботам, құлыным, қошақаным деп сүйеді»⁴⁹.

Ал көгершінім деп құсқа теңеу кейінгі кездерде айтылып жүр.

⁴⁸ Ғ. Ғ. Мұсабаев. Қазақ тіліндегі кішірейткіш жұрнақтар, «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары», линг. серия, 6 басылуы, 1956, 36-бет.

⁴⁹ «Қазақ әдебиетінің тарихы», бірінші кітап, I том, жалпы редакциясын басқарған Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі М. О. Әуезов. Алматы, 1960, 100-бет.

-тай, -ай, -й жұрнақтары — еркелету түрінде қысқарған кісі аттарына жалғанады. Мысалы: Батырхан — *Батай*, Қабдрахман — *Қабай*, Әлімжан — *Әлтай*, Күлімқан — *Күлтай* сияқты кісі аттары әрі кішірейту, әрі еркелету формасында қалыптасып кеткен.

-дай, -тай аффиксі — негізінде салыстыру мақсатында қолданылады. Бұл аффиксті проф. П. М. Мелиоранский мен І. Кеңесбаев⁵⁰ қазақ тілінің септік жалғауына жатқызса, Ғ. Мұсабаев әрі септік жалғауға, әрі сөз тудырушы жұрнаққа теліп, бірде жұрнақтық, бірде жалғаулық функция атқарады, — дейді⁵¹.

-дай, -тай, -тей аффиксі — кісі аттарына да кенінен жалғанады. Мұнда да бірде еркелету жұрнағы, бірде сын есім жұрнағы ретінде кездеседі. Мысалы: *Алмастай*, *Күлтай*, *Күлэнтай*, *Серіктай*, *Әбілтай* сияқты формада еркелету жұрнағының мағынасында жұмсалып жүр. Ал *Айдай*, *Тастайбек* тәрізді есімдерде -дай, -тай аффикстері салыстырмалы сын есім туғызатын жұрнақ мағынасында жұмсалып, субстантивтеніп тұр. Сондай-ақ *Алмастай*, *Серіктей*, *Күландай*, *Мұраттай* деген мысалдарда «сияқты», «тәрізді» сөздерінің орнына қолданылған қатыстық сын жұрнағы мағынасын аңғартады.

Бұл еркелету жұрнағы -тай туыстық терминдерде де кеңінен қолданылады. Мысалы: *Жеңгетай*, *ағатай*, *апатай*, *ататай*. Сондай-ақ А. А. Юлдашев өз мақаласында *Ибрай* (от *Ибраһим*), *Камал* (от *Камелетдин*), *Рамай* (от *Рамазан*), *Фазлый* (от *Фазылетдин*), *Әхмәй* (от *Ахмадулла*) тәрізді қысқарған кісі аттарындағы -ай, -й жұрнақтары төркіндес⁵² деген пікірге келеді де, бұларды еркелету жұрнағына жатқызбай, атау сөздер (звательные слова) жұрнағы деп карайды.

Біздің пікірімізше, бұндай формадағы кісі аттарында кездесетін -ай, -й — құрметтеу, әрі еркелету жұрнағы. Өйткені ол әрі еркелету, әрі қысқарту мағыналарын сныстырып тұр. *Ағай*, *атай*, *әкей* тәрізді туыстық тер-

⁵⁰ П. М. Мелиоранский. Грамматика казах-киргизского языка, часть I. СПб., 1894. стр. 31; І. Кеңесбаев. Қазақ тілі грамматикасы. Алматы, 1950, 29-бет.

⁵¹ Г. Г. Мусабаяев. Из истории аффиксов казахского языка. «Известия Академии наук КазССР», серия филологии и искусствоведения, вып. 1—2, 1959, стр. 74.

⁵² А. А. Юлдашев. Звательные слова в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть вторая. Морфология. М., 1950, стр. 330.

миндердегі *-й, -тай, -қай, -кей* жұрнақтарынан (ағатай, ататай, апатай, әкпей, әкетай) қысқарған болу керек. Өйткені, башқұрт тіліндегі *бабай*, қырғыз тіліндегі *атеке*, татар тіліндегі *әткей*, қазақ тіліндегі *атай* формалары осыны аңғартады. Ал Жетісу диалектісіндегі *әкпей* сөзі *апай* сөзімен тәркіндес. Мұндағы *-й* сол *-кей* жұрнағының қысқарған түрі. Әкпей сөзіндегі *п* әрпі орын ауыстырған, *әкпей, әпекей* формасында айтыла береді. Оның бастапқы қалпы *әкпей* сөзінің жіңішке түрі. *Апай* формасындағы *-и*, сол *-кей* жұрнағының қысқарған түрі.

-жан — о баста дербес лексикалы мағынасы болғанымен, кейіннен жұрнаққа айналған. Ол ер және қыз балалардың толық аттарынан соң қосылады. Мысалы: *Молдашжан, Рахымжан, Болатжан, Оқасжан, Дәметжан, Банужан* т. т. Ал *Ержан, Күлжан, Ырысжан, Әлжан* тәрізді кісі аттарының екінші компонентінде келгенде еркелету жұрнағының мағынасын атқарып тұрған жоқ, екі сөзден құралып жасалған кісі аттары тобын көрсетіп тұр. Еркелету мағынасында жұмсала-тын *-жан* жұрнағы кісі аттарымен қатар, туыстық терминдерге де қолданылады. Басқа түркі тілдерінде, әсіресе, түркмен, азербайжан тілдерінде жиі қолданылады. Мысалы: *Акмалжан, Хафизжан* (өзб.), *Оразжан, Гозелжан* (түркм.) т. т.

-шүк — еркелету ретінде сирек қолданылады. Мысалы: *Мәншүк* (Мәнсия). Бұл тіліміздегі *-шақ, -шек* жұрнағының өзгерген түрі. Еркелету мағынасынан гөрі кішірейту мағынасында қолдануға бейім.

Орыс тіліндегі кісі аттарының біразы өздерінің еркелету, кішірейту жұрнақтарына ие келеді де, жалқы есімдердің кішірейту, еркелету жұрнақтарын қабылдамайды. Олар кейде жалқы есімдердің еркелету жұрнағынан мағынасы жағынан да ерекше келеді. Мысалы: *-а, -ня, -ша, -уша* еркелету мәнге ие: *Катя, Маша, Петя*.

-м, -ым — еркелету аффикстерінің бірі. Бұл қысқартып айтқан кісі аттарына қосылады. Мысалы: *Нұрмахамбет — Нұрым, Қажығали — Қажым, Сейітмұхамбет — Сейдім, Айтбай — Әйтім, Бекмұхамбет — Бегім*. Бұл аффикстер — *қарғашым, құлыным, ботам, қозым, сәулем* сияқты еркелету мағынасындағы сөздердің аффикстерімен бірдей.

-қ, -ақ — ерте кезде болған еркелету аффиксі. Оны қазіргі қазақ тіліндегі көне кісі аттарынан ғана байқаймыз. Мысалы: Сапарбай — *Сапақ*, Қожамбет — *Қожақ*, Мәтпақмет — *Матақ*, Сәрсенбай — *Сәрсек* т. б.

-қай, -кей — аффикстері де ерте кезде еркелету, кішірейту мәнінде өте көп қолданылғанын көптеген материалдардан көреміз. Ол кезде осы аффикстер арқылы қысқарған кісі аттары осы күнде сол қалпында кездеседі. Мысалы: *Сәрсекей*, *Төлекей*, *Жұмақай*, *Ақай*, *Мұқай* т. б.

Ұйғыр тілінде Нұрақ (Нұрахун, Нұрәхмәт), Мирзақ (Мирзахмәт), Сәйдақ (Сәйдәхмәт) және Айшәм, Савутум тәрізді кісі аттарында *-ақ*, *-м*, *-ум* еркелету аффикстерінің барын көреміз. Бұл жұрнақтар өзбек, татар тілдерінде де бар⁵³.

Орыс тілінде кеңінен тараған еркелету жұрнақтары: *-а*, *-я*. *Боря* — Борис, *Вася* — Василий, *Валя* — Валентина, *Люба* — Любовь, *Света* — Светлана, *Люда* — Людмила, *Оля* — Ольга т. б. Осымен бірге еркелету формасындағы кейбір кісі аттарында кездесетін соңғы *а* дыбысы еркелету аффиксі болып саналмайды. Бұл тұтас кісі есімінің басқа бір қысқарған бөлігі. Ондай формадағы кісі аттарына: *Ира* — Ирина, *Зина* — Зинаида, *Лиза* — Елизавета, *Мила* — Милана т. т. жатады. *-ик* жұрнағымен келетін кісі аттары орыс тілінде ерте кезде сирек кездесе, кейін көбірек кездесіп жүр⁵⁴, — дейді В. И. Чернышев.

Бұл жұрнақтар орыс тілінен енген кісі аттарында да, қазақтың төл аттарында да қолданылып жүр. Мысалы: *Толик*, *Алик* — Алексей, *Светик* — Светлана,

⁵³ Г. Садвакасов. О средствах выражения субъективной оценки в Семиреченском говоре уйгурского языка. Сб. «Исследования по тюркологии». Алма-Ата, «Наука», 1969, стр. 185; А. Г. Гулямов. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. Научные труды Ташкентского университета, вып. 268, филол. науки, кн. 26. Ташкент, 1964, стр. 15—22; Ф. Абдуллаев. Киши отларини қысқартышы усуллары. «Ўзбек тили ва адабиет масалалары». Тошкент, 1960, № 3, 36—37-беттер; Г. Ф. Саттаров. Аффиксы ласкательности в татарских именах. Всесоюзная конференция по проблемам антропонимики. М., 1968.

⁵⁴ В. И. Чернышев. Русские уменьшительно-ласкательные личные имена, «Русский язык в школе», 1947, № 4, стр. 23.

Марик — Марат, *Эрик* — Еркін, *Алик* — Әлкен, *Эли*.
-ия аффиксіне аяқталған еркелету формасындағы
әйел аттары да бар. Мысалы, *Соня* — София, *Таня* —
Татьяна, *Маня* — Мария т. т.

-*уся* аффиксімен келетін кісі аттары өте сирек кездеседі. Мысалы: *Маруся*. -*ка* аффиксімен келген кісі аттары екі тілде де бар: *Васютка*, *Айка* — Айша, *Ержанка*, *Нұрланка* — Нұрлан, *Майкешка* т. т. Майкешка есімінде орыс, қазақ тілдерінің еркелету аффикстері қатар қолданылған.

-*ша* аффиксіне аяқталған ер, әйел есімдері орыс тілінде тым ертеден бар. Мысалы: *Саша* — Александра, *Алеша* — Алексей, *Миша* — Михаил т. б.

-*очка* аффиксі орыс тілінде еркелету формалы есімдерде қолданылады. Мысалы: *Галочка* — Галина, *Ниночка* — Нина, *Надечка* — Надя, *Айечке* — Айша т. т.

Еркелету формалы кісі аттары орыс тілінде өте мол. Ол халықтың түрлендіріп, әр түрлі айдар тағып айтуына байланысты. Айталық, бір ғана Мария есімінің: *Маня*, *Маруся*, *Маша*, *Машурка*, *Муня*, *Мура*, *Муся* тәрізді еркелету формалары бар. Бірақ, осы форманың бәрі бірдей қазақ тіліне енген жоқ, тек негізгілері ғана алынып жүр. Сөйтіп, тілімізге кірген орыс аттары қысқарту, еркелету, кішірейту формаларында да қабылданып отыр.

15. Антропонимдердің құрметтеу, сыйлау, қадірлеу аффикстері арқылы жасалуы

Бұл аффикстер жасы үлкен адамды сыйлау, құрметтеу ретінде (ер, әйел жыныстарына тең) жалғанып, үнемі бірге жазылады. Мысалы: *Тоқа* (Тоқтарбай), *Бәке* (Бәкібай), *Сәке* (Серғазы), *Тәке* (Тәкежан), *Жәке* (Жамбыл), *Гүлеке* (Гүлсім), *Күке* (Күлшара). Бұл жағдай туыстық терминдерге де кеңінен қолданылады. Мысалы: *ағеке*, *атеке*, *апеке*, *әжеке* т. т. Ешуақытта аға еке, апа еке күйінде бөлек жазылмайды.

Ал көне *ақа* формасы Батыс Қазақстан облыстарында қазірде де қолданылады. Мысалы: *Сейтақа* — Сейтқали, *Шамақа* — Шамғали.

-*қа*, -*ке*, -*еке* аффикстері арқылы еркелете, құрметтей айтылған кісі аттары халық жырында да кездесіп отырады.

Жады қыламын Естеме (Естемес).

Жеті көміл бабаны

(«Қоғамдағы», 1957, 10-5).

Боран болып, мал түгел ықты дейді,

Ол ісін Қозышөм мықты дейді

(«Қозы Көрпеш — Баян сұт», 1957, 44-6.)

Ел Қаршаев, Қарадеке

Мен Сырдамды айттайын

(«Қыз Жібек», 1957, 19-6.)

Сыйлау, құрметтеу белгісін білдіретін аффикстің ол бастағы тұлғасы *аха*, көне түрі *ақа*, бергін келе өзгеріп, *-әкә*, *-әке*, *-әкә*, *-әкә* формасына жеткен. Бұл аффикстер жасы үлкен кісілерді сыйлау, құрметтеу мағынасында айтқанда қолданылады. Оның *әкә* түрі өзбек тілінде сақталса, *әке* деген түрі оңтүстік қазақтар тілінде сақталып, күні бүгінге дейін қолданылады. Ал *ақа* -ның көне тұлғасы осы уақытқа дейін Батыс Қазақстанда қолданылатыны жоғарыда айтылды.

-й жұрнағы құрметтеу, сыйлау мағынасында туыстық терминдерде кеңінен қолданылады. Мысалы: *атай*, *анай*, *шешей* т. б.

16. Антропонимдерді жасаушы аффикстер

Морфологиялық құрылымы жағынан кісі аттары: зат есім, субстантивтенген есім мен есімше, етістіктер. Олар жалаң және туынды тұлғалы боп келеді де, тіліміздің грамматикалық заңына, оның өзіндік ерекшеліктеріне байланысты жасалып отырады. Тіліміздегі кісі аттары генезисі жағынан әр дәуірге жатады. Олардың ішінде ерте кезге тән кісі аттары да кездеседі. Ондай кісі аттарының жасалу жолы қазіргі тіліміздегі сөз тудыру, сөз жасау жолынан бөлек, көне жол екендігі байқалады. Бұған қарағанда тіліміздегі көне тұлғалы кісі аттары тарихи грамматика үшін материал болары сөзсіз.

Көне тұлғалы кісі аттары сол кездегі сөздік қордың негізінде жасалғаны мәлім. Ал осындай кісі аттары ретінде кездесетін сөздер қазіргі әдеби тілімізде жоқ. Олардың кейбіреулері жергілікті тіл ерекшеліктері ретінде ғана белгілі бір аудан, яки облыстарда сақталған. Мысалы: *Қожық* (үлкен, зор, Оңтүстік Қаз. обл.), *Тұмыш* (*арғымақ*, Батыс Қазақстан облысы), *Игісін* (*жақсы шырай*, Батыс Қазақстан обл.), *Аламан* (*әс-*

кер', Батыс Қазақстан обл.), *Кенен* ('бостаншылық', Оңтүстік Қазақстан обл.) т. б. Бұл есімдердегі аффикстердің дені — қазіргі тілімізде сөзден сөз тудыратын өнімді аффикстер.

Зат есімнің *-ыш* жұрнағы арқылы жасалған кісі аттары XI ғасырдағы Махмуд Қашқари сөздігінен де кездеседі. Мысалы: *Болұч, Құлұч, Тоқыш* т. т. Игі сөзіне қосылған *-сін* жұрнағы қазіргі тілімізде зат есім жұрнағы емес. Бұл *барсын, келсін, айтсын* тәрізді етістіктерде кездесетін бұйрық рай категориясына немесе жіктік жалғауына тән жалғау. Игі сөзінің мәні 'жақсы', 'тәуір'. Бұл жалғау о баста зат есім жұрнағы болу керек. Тілдің даму процесінде етістік сөз жасайтын жұрнаққа айналуы ықтимал.

Ман аффиксі кісі аттары мен кейбір сөздер құрамында ғана сирек ұшырайды. Мысалы: *аларманға* алтау аз, *берерменге* бесеу көп, мұндағы *аларман, берермен* қазіргі тілімізде *беруші* формаларында қолданылады. Ал *аларман, берермен, шабарман, көрермен* тәрізді сөздер ескі форма ретінде ғана жұмсалып жүр.

Ман аффиксімен келетін кісі аттары Европа және Орта Азия халықтары тілдерінде де кездесе береді. Бұған қарағанда *-ман* аффиксінің барлық түркі тілдеріндегі төркіні бір сияқты. О бастағы лексикалық мағынасы: неміс (*mann*), ағылшын (*man*), араб (*man*) тілдерінде 'адам', 'кісі'.

Кейбір сөздер өзгеру процесінде, екінші бір сөздің компоненті ретінде келгенде бастапқы лексикалық мәнінен айрылып, жұрнаққа айналып кеткен. Қазақ тілі өмірінен мұндай сөздерді көптеп кездестіреміз. Кісі аттары компоненттеріндегі *бай, бек*, сондай-ақ, еселтік сан есім *бір* қазір жұрнаққа айналған. Мыс.: *Біртегіс, бірнеше, бірталай, әлдебір, қайсыбір* т. т. Сол сияқты *-ман* сөзі де кісі аттары мен кейбір сөздердің компонентінде келіп жұрнаққа айналып отыр.

Сонда, *Мейірман, Досман, Есман, Биман* тәрізді есімдердің о бастағы мағынасы: *мейірім кісі, дос кісі, би кісі* болу керек. Жұрнаққа айналып кеткен себепті қазіргі тұрған қалпында *-ман* жұрнағының мағынасы белгісіз тұрады.

Осымен бірге кісі аттарында құрметтеу, сыйлау, ізет білдіру, еркелету, кішірейту аффикстері де болады.

Құрметтеу, сыйлау дәстүр бойынша жасы үлкен, ересек адам аттарына қосылады. Мысалы: Сейдолла — *Секе*, Ақымбет — *Ақа*, Махамбет — *Мақа*, Бейсенғали — *Бейсақа* т. б.

Еркелету, кішірейту жұрнақтары жастарға айтылады. Мысалы: Болат — *Болатжан*, Шаймерден — *Шәкен*, Батырхан — *Батай*, Мұхаметжан — *Мұқаш* т. б.

Тілге бейім, айтуға жеңіл болу мақсатында басқа тілден енген кісі аттарына төл жұрнақтар жалғанады. Ондай кісі аттары тілімізге сіңіп, грамматикалық заңымызға бағынып кеткен.

Кісі аттары аффикстерінің ішінде орыс және шығыс тілдерінен енгендері де бар. Орыс тілінен енген кісі аттарының біразы қысқарған қалпында, еркелету, кішірейту жұрнақтарымен енген. Мысалы: *Саша, Люда, Галля* т. б.

Кісі аттарындағы аффикстер сөз таптарына дерлік қатысты. Олардың ішінде: есімдердің, етістіктердің, үстеу, есімше, көсемше, етіс сөздердің жұрнақтары бар. Олар екінші бір сөз табына жалғанып кісі атына айналғанда субстантивтенеді.

Кісі аттары құрамында кездесетін аффикстер:

-шы, -ші — *Қойшыбай, Елшібай, Жолшыбай, Отыншы, Сұраншы, Жылқышы, Түйеші* т. б.

-лық, -тік, -дық, -тік — *Жақсылық, Барлықбай, Амандық, Сағындық, Қуандық, Орындық, Сүйіндік, Игілік, Ізгілік, Тиыштық, Байтық, Жамантік* т. т.

-дас, -дес, -тас, -тес, -лас, -лес — *Жолдасбай, Қолдас, Андас, Барлас, Ерлес, Тілеулес, Ердеш* т. т.

-ым, -ім — *Жолымбет, Нұрымжан, Нарымжан, Үрімбек, Ерімбет, Қалымбет, Жүрімбет* т. т.

-ын, -ін — *Дайын, Жайынбай, Сүйінбай, Түйінбай* т. т.

-қын, -ғын, -гін — *Айқын, Жарқын, Тұйғын, Еркін, Беркін, Күлгін* т. т.

-ыс, -іс, -с — *Жарас, Жеңіс, Тұрысбек, Білісбаев, Төлесов* т. т.

-ақ, -ек — *Қонақбай, Орақ, Тарақбай, Садақбай, Масақбай, Сейтек, Жігітек* т. т.

-мақ, -мек, -бақ, -бек — *Нұрмақ, Байбек* т. т.

-ыт, -іт — *Сарқыт, Қорқыт, Маңыт, Дүрбіт* т. б.

-ыш, -іш — *Мұқыш, Қуаныш, Жұбаныш, Сүйініш, Тілеуішбек* т. т.

- мыс, -мыш — Тоқтамыс, Қармыс, Тумыш, Баймыш, Тілеміс. Ерміш, Төлеміш, Әбсәлімов, Қармыш Қазақбаева, т. т.
- ша, -ше — Айша, Аманша, Орынша, Қалиша, Қадірше, Қалауша, Нұрша т. т.
- аш, -еш — Тұраш, Нұраш, Елеш, Күләш.
- дай, -дей, -тай, -тей — Тастайбек, Балдай, Айдай, Нартай, Төлетай.
- жан — Жәкежан, Байжан, Нұржан, Күлжан, Әлжан т. т.
- лан, -лен, -дан, -ден — Нұрлан, Желденев, Ерден, Нардан т. т.
- ды, -ді, -ты, -ті, -лы, -лі — Қалдыбек, Қалдықыз, Қалдыкүл, Жолдыбай, Төленді, Дәндібай, Тәутібай, Нұрлыбай, Өтеулі, Сәттігүл т. т.
- қай, -кей — Досқаев, Балақаев, Балақай, Дүйсекеев, Күреңкей, Елекей, Қожыкей.
- қан, -ған, -кен, -ген — Избасқан, Болғанбаев, Сұраған, Әйткен, Төлеген, Көбеген, Жебеген, Жүрген.
- сыз, -сіз — Орынсыз, Елеусіз, Қадірсіз т. б.
- шақ, -шек — Құлыншақ, Жеткіншек т. б.
- сын, -сін — Тоқтасын, Оңдасын, Өтесінова, Елеусінов.
- ан, -ен — Жолан, Досан, Берен, Жетен, Татан, Айтан, Өткен т. т.
- дан, -ден — Байжолданов, Нұриденов, Ертен т. б.
- ман, -мен — Есман, Ерман, Шорман, Тұрман, Злиман, Қойшыман, Тойшыман, Қалқаман, Сұлуман, Байман, Ерман т. т.
- дақ, -тақ — Боздақ, Байтақ, Малтақ, Ардақ, Бердақ т. б.
- ай, -ей — Сағынбай, Сәрсекей, Бейсекей, Төбей, Көбей, Есей т. б.
- сақ — Қарымсақ, Малсақ, Жайымсақ, Әлімсақ т. б.
- дар — Жандарбек, Қалдарбек, Қыздарбек, Ұлдарбек, Ұлдар.
- ар, -ер — Тоқтар, Жетер, Асқар, Тұрар, Айдар.
- бай — Дәулетбай, Нұрбай, Есбай, Байжанбай, Күзенбай т. т.
- бек — Әзілбек, Күмісбек, Тұрарбек, Жазылбек т. т.
- қан — Әзілқан, Тұрақан, Барақан, Төрехан, Қожақан т. т.

-ай, -ей, -й Қосай, Жұбай, Нұрай, Қожатай, Есей, Тағай т. т.

-пан — Бейсепанов, Әлішпанов.

-па, -пе, -ма, -ме — Мұңайтпасов, Ұлмекен, Нұрмекен.

Кісі аттары құрамында бұл көрсетілген аффикстерден басқа да аффикстер бар. Олардың көбі қазіргі тілімізде қолданылмайды. Осымен бірге құрметтеу, сыйлау, еркелету, кішірейту мағынасындағы аффикстер де көп қолданылады.

17. Кісі аттарындағы көне аффикстік тәсіл

Тіліміздегі кісі аттарының біразы өте ертеде жасалған. Олардың құрамындағы аффикстер көне формалы. Қазіргі тілімізде олар қысқарып, яки өзгеріп кеткен. XII—XIII ғасырдағы есім Күшлік қазіргі қазақ тілінде ол формасын сақтамаған. *-лік* аффиксі қысқарып *-ты, -лы* формалы аффикске айналып, *күшлік* орнына қазір *күшті* сөзі қолданылады. Сондай-ақ, Найман бегі Екі түклук деген адам болған. Ол қазіргі тіліміздегі *тулы* деген сөз. Мұнда да *-лық, -лы* аффиксіне айналған.

Қазіргі тіліміздегі *-ты, -лы* аффикстерінің о бастағы формасы *-лық*, ерте кезде кісі аттары мен топоним жасайтын өнімді аффикстер болғаны көрінеді. Қазіргі кезде оның өзгеріп, қысқарған түрі *-ты, -лы* аффикстері кісі аттарын жасауда кеңінен жұмсалады.

Кісі аттары құрамында сақталып келе жатқан көне аффикстің бірі — *-мыш, -мыс*. Бұл аффикс ескі түркі тілінде өткен шақтық форманы білдірген. Мысалы: *алмыш, бұнушмиш* т. т. *-мыш, -миш* аффиксі XI ғ. «Құдатқу білік», XIV ғ. Әбілғазы Бахадур ескерткіштеріндегі кісі аттары құрамында кездеседі. XI ғасырда *Оғудулымыш, Одгурмыш*, XIV ғ. *Мамыш, Тохтамыш* сияқты кісі есімдері болған. Қазірде кездесетін *-мыш, -мыс* бір кездерде кісі аттарын жасауда өнімді аффикс болғанын көреміз. Мысалы: *Тілеміс, Өтеміс, Төлеміс, Тоқтамыс, Баймыш* сияқты есімдердегі *мыс* көне аффикс. Оның орнына өткен шақ есімшенің *-ған, -ген* формалы аффикстері қолданылып, кісі аттарын жасауда кеңінен пайдаланылып жүр.

Кісі аттарында кездесетін сол көне жұрнақтардың кейбірі қазіргі тілімізде жоқ. Соған қарағанда қазақ тілінің грамматикалық құрылысы әлі де тереңірек зерттеуді қажет ететін тәрізді. Ондай жұрнақтар арқылы жасалған сөздер диалект аумағында жүруі мүмкін. Мысалы: Игісін деген кісі аты бар. Бұл сөздің түбірі игі, ол қазір жаңа сөз жасауда ұшырамайды. Бірақ осы тұлға (игісін) диалект ретінде Батыс Қазақстанда айтылады⁵⁵.

Бейсепан, Әлішпан тәрізді кісі аттарындағы аффикстер қай кезде болған, оны айыру қиын. Өйткені көптеген кісі аттары этимологиялық талдауға көнбейді.

Кісі аттары құрамында кездесетін көне тұлғалы аффикстер кезінде есімдер жасауда өнімді аффикс болғанымен, тілдің даму барысында олар архаизм ретінде сақталып, қазіргі тілімізде өнімсіз аффикс санатына еніп отыр.

18. Шеттен енген антропонимдердің қазақ аффикстері арқылы жасалу жолдары

Басқа елдерден енген сөздермен қатар кісі аттары да тілімізге еніп, қалыптасып отыр.

Ондай кісі аттары тіліміздің ішкі даму заңына бағынып, сөз тудыру тәсіліне бейімделіп кетті. Оның көбі ана тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне бағынып, өзгеріске ұшырап, бастапқы формасынан айрылған.

Осымен бірге араб, иран, моңғол тілдерінен енген сөздер мен кісі аттарына қазақ тілінің жұрнақтары жалғану арқылы өзгерген кісі аттары да көптеп кездеседі.

Ондай жұрнақтар негізінде екі типте келеді.

1. Бұрын дербес мағыналы сөз болғанымен кісі аттары сыңарында келіп, жұрнаққа айналып кеткен сөздер. Мысалы: *қан, бай, бек, жан*. Жұмақан, Ғабитқан, Дүйсеқан, Мұқаметжан, Бейсенбай, Дүйсенбек, Ноянбай, Нөкербай т. т.

2. Еркелету, кішірейту жұрнақтары. Мысалы: *-қан, -кен; -тай, -ай, -й; -ын, -ін, -ш, -қай, -кей* т. т. Мысалы:

⁵⁵ С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, стр. 328.

Шаймерден — Шәкен, Мұхаметқали — Мұқатай, Шайхетдин — Шашай, Қабидолла — Қабай, Қабдрахман — Қабдеш, Мәнсия — Мәншүк, Сейдолла — Сейдін, Сәрсенбі — Сәрсекей т. т.

Қазақ тіліндегі сөз тудыру жұрнақтарын басқа тілден енген кісі аттарына жалғау арқылы оларды ана тіліміздегі негізгі сөздік қорына жақындайтынын, мағынасының айқындалып, айтуға жеңіл келетінін жоғарыдағы мысалдар толық дәлелдейді.

19. Антропотопонимдердің жасалу жолдары

Антропонимика мен топонимика ғылымдарының байланысын білдіретін атау қазіргі кезде антропотопонимия деп аталады.

Антропонимика мен топонимиканың лингвистикалық және тарихи-этнографиялық ұқсастық жақтары ерекше зерттеуді керек ететін мәселенің бірі. Бұл екі ғылым арасындағы байланыс, олардың ауыс-түйіс қолдану жайы — ертеден келе жақтан тарихи құбылыс. Антропонимика мен топонимиканың тарихи байланысын айта келіп, көрнекті топонимист Э. М. Мурзаев былай дейді: «В названии населенных мест наиболее часто присутствуют имена, фамилии, прозвища»⁵⁶.

Қазақстанның ұлан-қайыр территориясында ерте кезден бері қойылған мыңдаған географиялық атаулар — топонимдер бар. Бұл атаулардың басым көпшілігі ана тіліміздегі сөздерден жасалғандар. Солай болғанмен де олардың құрамында моңғол-қалмақ, араб-иран тілдерінен енген атаулардың бары байқалады. Осымен қатар, орыс тіліндегі жалпы есім сөздер мен кісі аттарынан, фамилиялардан жасалған топонимдер де бар. Орыс тілінен енген немесе орыс есімдері мен фамилияларынан жасалған бұл топонимдердің тарихы көптеген жағдайлармен байланысты.

XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанда ірілі-уақты қалалар мен кіші-гірім поселкалар салынды. Мұның өзі орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударуымен тығыз байланысты болды. Мәсе-

⁵⁶ Э. М. Мурзаев. Топонимика и география. «Вестник МГУ», 1968, № 3.

лен, 1645 жылы қазақтардың Үйшік деп аталатын кішкентай ғана балықшы поселкасының орнына Михаил Гурьев деген купец тас қалашық салады. Кейіннен бұл Гурьев қаласы аталып кетеді. Қазіргі мұнай және балық өнеркәсібінің орталығы болған Гурьев қаласының аталу тарихы деректемелерде осылай еді.

Тарихи деректерге қарағанда, Семей қаласы 1718 жылы салыныпты. Белгілі ғалым-географ П. П. Семенов-Тянь-Шанский Семей қаласының аты семь палат сөзінен қойылған деген пікірді айтады. Оны жергілікті халық өз тіліне бейімдеп Семей атап кеткен. Тіліміздегі антропонимдер: Семейбек, Семейхан осы Семей қаласының атынан алынған.

Петропавловск қаласы 1752 ж. Есіл бекініс шебінің қорғаны ретінде салынған. Бұл қаланың Петропавловск аталуы туралы да халық этимологиясы бар.

Қазақтардың көне қаласы Ақмешіт 1853 жылы Қоқан хандығын жеңумен байланысты орыс армиясының полковнигі Перовский атымен аталған. Октябрь революциясынан кейін қала Советтік Қазақстанның орталығы — Қызылорда атанған.

Қазақстанда орыс, ұйғыр, өзбек, татар, дұнған, неміс халықтарының тұруымен байланысты көптеген елді мекен аттары солардың фамилия, есімдерімен аталған. Мысалы: Юрьева, Степановка, Андриановка, Корниловка, Дробышева, Ермак, Владимировка, Алексеевка, Николаевка, Евгениевка т. б. Бұлар жаңадан жасалмаған, ертеден қалыптасып аталған топонимдер. Қазіргі фамилиялық топонимдерде *-ка*, *-а* аффикстері кездеспейді. Қазақстанның ерте кездегі жер-су аттарында кісі аттарынан жасалғандары өте аз, қайта ол кездегі жер-су атауларынан кісі аттары көбірек жасалған. Мысалы: Еділбай, Балхаш, Ілебай, Жабырбай, Орал, Алтай, Жайық, Нұрабай, Бастаубай т. б.

Қазақстан территориясында қоғамдық құрылыстың дамуына байланысты ірі қалалар V—VII ғасырлардың өзінде-ақ дамыған еді. Ерте орта ғасырда Жетісу, Оңтүстік Қазақстандағы дамыған қалалардың тарихы мен өмірін көптеген археологиялық және жазба деректер дәлелдеп отыр.

Оңтүстік Қазақстанда қалалар мен елді мекендер әсіресе X—XIII ғасырларда. Қарлук дәуірінде, одан кейін X—XII ғасырларда Қараханидтер мемлекеті ке-

зінде дамығаны тарихтан белгілі. Бұл кезде пайда болған қалалар: Отрар (Фараб), Исфиджаб (Сайрам), Сыгнақ, Сауран, Барчыкен, Янгикент (Жаңакент). Осы Сауран, Фараб, Сайрам, Барчыкент қалаларының атынан *Сауранбай, Сайрамбай, Баршын, Фараби* тәрізді кісі аттарының жасалғаны мәлім. Жер-су аттарынан жасалған мұндай кісі аттары әсіресе орта ғасырда мол болған. XI ғасыр ескерткіші М. Қашқаридың әйгілі «Девану лугатит турк» атты еңбегінде мынадай кісі аттарының жер-су аттарынан жасалғанын көреміз. Мысалы: Абул (қыстақ), Афрасияб (қала аты), Барман (қала аты), Алтунқан (жер аты), Отуқан (жер аты)⁵⁷. Мәдени сауда қалаларынан ертеден белгілілерінің бірі — Тараз, қазіргі Жамбыл қаласы. Тараз Жамбыл облысындағы аудан орталығының ескі атауы және жазушының бүркеншік аты (Тарази) ретінде сақталып отыр. Әуелде Тараз кейіннен Әулиеата атанған, бүгін жыр алыбы Жамбыл атымен аталады.

Орта ғасырлық топонимдердің компоненттерінде *кент* сөзі жиі қолданылған. Мысалы: Шымкент, Жаркент, Узкент т. б. Бұл *кент* сөзінің шығуы туралы В. В. Бартольд былай дейді. «В связи с распространением персидского литературного языка слова *кент* и *кет* были заменены словом *дих*. Слово *кент*, утраченное и забытое местным иранским населением перешло в турецкие наречия⁵⁸. Бұл *кент* сөзі *абад* сөзінің синонимі ретінде *қала* деген мағынада қолданылған. Осы *кент* сөзінен кісі аты да жасалып отырған.

Топонимдер құрамында есім және фамилиялардан жасалған микротопонимия көбірек кездеседі.

Көшпелі заманда әрбір рудың өзіне тән қыс қыстауы, жаз жайлауы болған. Олар сол жерді иемденуші адамдардың, көбіне жер иелері бай-феодалдардың, батырлар мен ру басыларының аттарымен аталып отырған. Мұндай микротопонимдердің біразы советтік дәуірде темір жол станциясына, кейбірі елді мекен аттарына ауысып кеткен. Мысалы: Тарғын (станция), Алпамыс, Қобланды (Қобды), Бақай, Қараш, Назар, Медеу, Сай-

⁵⁷ М. Қашқари. Девану лугатит турк. Тошкент, 1967, 397—407-беттер.

⁵⁸ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, стр. 38—40.

уы, Таңсық (станция), Мақсұт, Байсерке, Жасыбаи, Сырымбет, Олжабай т. б.

XVIII—XIX ғасырлардағы микротопонимдер тұңғыш рет Ш. Уәлиханов еңбектерінен көрініс тапқан. Ғалым өзінің «Қарқаралы округі болысының қыстаулары» атты мақаласында да кісі аттарынан қойылған микротопонимдердің әрбір руға тәндігін айтқан.

1. Надан тобықтының қыстаулары: Қошқар, Қазанқап сайы, Көрпетай, Нұртай сайы, Бектау-ата сайы т. б.

2. Төленгіттер қыстауы: Төлебике сайы, жайлаулар: Қоқыбай, Қошқар.

3. Тарақты руының қыстаулары: Матайадыр, Жотан, Текебай, Наурызбай, Меңдібай, Қонысбай, Мырзакелді, Қаранайдың қызылы, Байжанбұлақ, Төлеке, Мыңшұқыр, Есенғұл, Жұмабайдың қаратасы, Кішібай т. б.

4. Жағалбайлы-Байбөрі қыстаулары: Андас, Рысбай қарашоқысы, Шорабай, Қабанбай адыр, Бабажан, Сейіт, Құттыбай, Қарабике, Абралы, Кешубай, Байбол, Танаш, Есет қуыс, Баубектас, Алтынтай, Садыбек жұрты, Көпекей қыстауы, Баубектас, Нұрбике-Қонқайқара т. б.

5. Жалықпас қыстаулары: Қарақай, Әлімбай, Еділбай бұлақ, Киікбай бұлақ, Бұғыбай бұлақ, Досалы-Жалпақ ши, Қаба-Жанабай, Еркебай Қызыладыр, Дүйсек, Матай, Тілеулі т. б.

6. Нұрбике-Шаншар қыстаулары: Құлмырза, Қожабек, Байназар, Майқара, Атабай, Бөгенбай т. б.

7. Қарауыл-Қамбар қыстаулары: Майқан, Оспан, Бердіқожа, Құттыбай, Төлебике, Қадыр, Өтеп, Шоқыбай, Топаш, Сарымбет, Көшек, Мырзабай, Бердібай, Байқожа, Майқы, Жаманбай, Арыстанбай т. б.

8. Мәмбетей-Тобықты қыстаулары: Нұрбике, Атымтай, Шүректің бейіті, Мақы мола, Қаумен, Байтемірдің шаты, Қошқарбайдың қара ағашы, Қарабастың сары даласы, Байзақ, Құлтай мешіті, Тілеубердінің қарасуы, Баймауықтың жалпақсуы, Жанбике, Кебектің биігі, Жапар, Тоқабайдың үш суы⁵⁹ т. б. Бұл көрсетілген микротопонимдердің көбі қазір ұмыт болып отыр. Өйткені олар Қазақстан картасына түспеген, тек кар-

⁵⁹ Ч. Ч. В а л и х а н о в. Собрание сочинений в пяти томах, т. III. Алма-Ата, 1964, стр. 340—348.

таға түскендері ғана сақталып қалған. Олардың басым көпшілігінің бұл күнге жетпеуінің негізгі себебі, микро-топонимдер топонимикалық ірі объектілердей тұрақты келмейді. Мұндай микротопонимдер Қазақстанның басқа территорияларында да болған еді. Ол кезде микро-топонимнің көп болуы — жеке меншікке, ірі феодал-байлардың жерге қожалығымен және ескі рулық-феодалдық қоғаммен тікелей байланысты еді.

Елімізде Совет үкіметі орнағаннан кейін жерге жеке меншік жойылды. В. И. Ленин Декреті бойынша жер жалпы халық қожалығына, мемлекет қарауына берілді. Ол жерлерде колхоз, совхоз шаруашылықтары құрылып, жаңаша аталатын болды. Сөйтіп, ол микро-топонимдер бірте-бірте ескіріп, ұмыт болды.

Географиялық индикаторлар мен гидронимиялық, оронимиялық атаулардың кісі аттарын жасауда негізгі арқау болғаны байқалады. Оларды мынадай кестемен көрсетуге болады.

Индикаторлар қатысымен жасалған кісі аттары	Оронимиялық атаулардан жасалған кісі аттары	Гидронимия қатысымен жасалған кісі аттары	Түстеу белгісі арқылы жасалған кісі аттары
Белбай Беласар Адырбай Жайлаубай Қыстаубай Орманбай Орманбет Асқарбай Тасболат Асубай	Таубай Таутан Шоқыбай Қонабай Заңғар Сеңгірбай Төбей	Көлбай Арнабай Теңізбай Сайдабай Өзенбай Бастаубай Қайнарбай Арықбай Шалқарбай	Қарабай Сарыбай Қызылбай Ақбай Қоңырбай Бозтай Көкбай

Географиялық индикаторлар (терминдер) арқылы жасалған кейбір кісі аттары синоним ретінде танылады. Мысалы: Белбай, Асубай, Адырбай, Қырқабай, Жотабай, Төбей, Теңізбай, Дайрабай т. т.

Осымен қатар *ақ, қара, көк, сары, қызыл* сөздері арқылы жасалған кісі аттары да бар. Олар жөнінде Қ. Жұбанов⁶⁰ және Е. Қойшыбаев⁶¹ еңбектерінде біраз пікірлер айтылған.

⁶⁰ К. Ж у б а н о в. Исследования по казахскому языку, вып. I. Алма-Ата, 1936, стр. 26—28.

⁶¹ Е. К о й ч у б а е в. Нецветовая сущность топонимических компонентов *ақ, көк, қара, сары*. Тезисы докладов всесоюзной конференции по топонимике СССР. Л., 1965, стр. 185—187.

Октябрь социалистік революциясынан кейін ерекше дамыды.

Жаңа топонимдерде ұлы көсемнің, халықтың ардақты ұлдары мен қыздарының аттары көрініс тауып отырды. 1) Коммунистік партияның көсемі мен қайраткерлерінің есімдерінен қойылған топонимдер: Ленингорск, Ленин ауданы, Ленин колхозы, Калинин колхозы, Держинский совхозы, Киров совхозы, Свердлов ауданы, Ворошилов колхозы, Фрунзе ауданы т. б.

2) Ақындар мен жазушылар атынан қойылған топонимдер: Абай, Жамбыл, Әуезов, Сейфуллин колхозы, Байғанин ауданы, Жансүгіров колхозы т. б.

3) Ғалымдар мен ағартушылар есімдерінен қойылған топонимдер: Ш. Уәлиханов совхозы, Ы. Алтынсарин атындағы мектеп, Қаныш Сәтбаев атындағы совхоз, К. Мыңбаев атындағы совхоз т. б.

4) Азамат және Отан соғысы батырларының атынан қойылған топонимдер: Аманкелді ауданы, Әліби Жанкелдин совхозы, Тоқаш Бокин совхозы, Төлеген Тохтаров колхозы, Төлеген Тохтаров селосы, Сеңгірбаев колхозы, Сыпатаев атындағы колхоз т. б. Осы кісі аттарынан жасалған топонимдердің этимологиясына назар аударғанымызда батырлар есімдерімен байланысты эпотопонимдер (Тарғын, Қоблан, Алпамыс, Қордай) көпке бимәлім. Тарғын және Қордай атауларының этимологиясы жөнінде әр түрлі пікірлер бар. Зерттеушілердің бірі оларды моңғол сөзі десе, екіншілері түркі тіліне тән деп таниды. V—VIII ғасырларға тән Орхон-Енисей жазбаларында титул ретінде тархан, көпше тұлғада тархат болып қолданылған. Бұл сөздің этимологиясы жөнінде нақтылы пікір айтқандар: М. Қашқари, Рашид-ад-дин, Я. Бичурин, В. В. Радлов, А. Н. Бернштам, В. Я. Владимирцовтер еді.

М. Қашқари әйгілі «Девану лугатит туркте» тархан сөзін көрсетеді де, «исламға дейінгі дәуірдегі жалқы есім, арғы тілінде «бай» деген мағынаны білдіреді» деп жазады. В. В. Радлов көп томдық сөздігінде тархан «ханның қол астындағы ерікті адам» ретінде түсіндіріледі.

Кейінгі дәуірлерде, XVIII ғасырда, Қырым мен Батыс Қазақстанда тархан сөзі титул ретінде кеңінен тарайды.

С. М. Шапшал, А. Е. Крымский мақалаларында бұл титул жөнінде біраз мәліметтердің айтылғанын көреміз. Академик А. Е. Крымский Тьмутаркан деген қала атының Тама (тума)+тархан деген хазар және түркі сөздерінің бірігуінен жасалғанын алғаш рет айтқан еді. Бұндай көріністі Астрахань атауынан да байқаймыз. Бұл атау — ол бастағы Хажытархан атауының өзгерген формасы.

Тархан атауымен байланысты топонимдер: Орта Азияда — Тархан-Сайд, РСФСР-да — Тархан, Қырымда — Тархан-Кут, Тархан, Тарханлар, Қазақстанда — Тархан, Тарханское. Монғол тіліндегі *дархан* 'ұста' сөзі титул тарханның синонимі. Олар тархан титулын түркі тілдерінен алған. Оған дейін *вогол* деген титулды қолданған. Бұл жөнінде А. Н. Бернштам мен Б. Я. Владимирцовтың пікірлері бір-бірімен үндес. Демек, тархан титулы түркі тілдерінде ертеден бар, көне сөз деп санаймыз. Тіліміздегі Дархан, Дарханбай, Дәркенбай және Дарханов, Дарханбаев, Дәркембаев деген кісі есімдері мен фамилиялары бұның толық айғағы.

Қордай топонимі әуел баста батыр есімі, кейіннен жер атына ауысқан. Ғ. Қ. Қоңқашбаев бұл топонимді монғолдың *хуртай* 'жаңбырлы', 'жауынды' сөзі деп қарайды⁶².

Ерте кезден аталып келе жатқан, шығу төркіні мен пайда болулары жағынан көптің назарын аударып жүрген мәселелердің бірі — Ертіс, Еділ, Іле, Балқаш, Орал топонимдері еді.

Осы топонимдердің негізінде кеп: Ертіс, Еділбай, Ілебай, Балқаш, Орал, Оралбай тәрізді антропонимдердің жасалғаны аян. Бұлардың этимологиясы туралы да айтылған азды-көпті болжаулар мен топшылау пікірлер жоқ емес. Топоним — Ертіс өзен аты ретінде ерте замандардан бар, тіпті ХІ ғасырдың тарихи деректемелерінде де кездесіп отырады. Ол М. Қашқаридің әйгілі «Девану-луғатында» Эртиш⁶³ формасында берілген.

⁶² Г. К. Кошкарбаев. Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана. «Известия АН КазССР», серия филологии, вып. I (11), 1959.

⁶³ М. Кошкарбаев. Девану лугатит турк, том I. Тошкент, 1960, 66-бет.

Автордың баяндауынша, бұл *эртишмек* масдарынан жасалып, 'кел, жарысып көр' деген мағынаны білдірген. Ал Іле өзенінің этимологиясы Э. М. Мурзаев, Ғ. Қоңқашбаевтар пікірінше, қалмақтың илә '*жарқыраған, жалтырған*' деген сөзінен көрінеді. Орал топонимінің этимологиясы мен шығу тарихы географ, тарихшы, лингвист ғалымдардың көбін қызықтырғаны мәлім. Бұл топоним — *Орал* әдебиет пен деректерде алғаш рет XVIII ғасырда кездесе бастайды. Ол жөнінде В. Татищев, П. Рычков, П. Паллас, И. Лепехин, П. П. Семенов-Тянь-Шанский т. б. жазғандары бар.

XX ғасырдың басында жарық көрген географиялық-статистикалық сөздікте *камень* немесе *Поясовый камень* (*Montes dicti angulus terral*) деген атау сөз берілген. Бұл күрделі еңбекте Орал сөзінің шығу төркіні туралы айтылған ерте кездегі жазушылардың пікірлері де көрсетіледі⁶⁴. Олар Орал атауын остяк халқының «Уррь» — («таулар тізбегі» деген мағынадағы) сөзі десе, екінші біреулер түркі тіліндегі Арал-тау деп жорамалдайды. Финно-угор гипотезасын жақтаушылар Орал (Урал) топонимін финно-угор тіліндегі «Уррь» (тау) сөзінен шықты деп дәлелдеуге тырысады.

А. К. Матвеев финно-угор гипотезасын жақтаушы: М. Ковальский, Б. Кальман, Х. Мозел пікірлерінің қисынсыз екенін дәлелдеді. А. К. Матвеев ұсынған этимология бойынша, Орал атауының бастапқы түрі қазақша Арал, оны башқұрттар кейініректе өзгертіп, өз тілдеріне бейімдеп алған дейді. Сөйтіп, Орал туралы екі түрлі пікір болғанын көреміз. А. К. Матвеев осымен қатар, *Орал* — түркі тілдеріндегі етістіктің етіс тұлғасы *оралу* сөзінен жасалуы да мүмкін дегенді айтқан еді⁶⁵. Бұл пікір шындыққа жуық келетін тәрізді. Өйткені түркі тілдеріндегі топонимдердің құрамында етістік сөздерден жасалғандар көп кездеседі. Мысалы: Еділ көне формасы Әтіл (атыл), Ақсу (Ақ бұл жерде таза «ақ» мағынасында емес, етістіктің бұйрық рай формасында тұр), Асы (асу мағынасындағы етістік), т. б. Тіліміздегі Орал, Оралқан, Оралов, Оралбаев деген есімдер мен фа-

⁶⁴ П. П. Семенов. Географическо-статический словарь Российской империи. СПб., 1910, стр. 333—336.

⁶⁵ А. К. Матвеев. О происхождении названия «Урал». Сб. «Вопросы истории Урала», вып. 39, часть I, Свердловск, 1961.

милиялардың сол Орал өзені мен тау атынан жасалғаны анық.

Фамилиялар мен есімдерден жасалған Қазақстан топонимдерінің ішінде, өте-мөте орыс географиялық атауларына тән суффиксалдық топонимдер бар. Олар: *-ский, -ка, -ова, -ево, -иха* суффикстері арқылы жасалып отырған. Мысалы: Андреевский, Алексеевский, Александрова, Григорьевка, Мироновка, Осиновка, Ерофеевка, Белоусовка, Оролово, Соловьево, Фетисово, Ольгино, Путищево, Огнево, Лаптиха, Мякотиха т. б. Дәл осындай жолмен, яғни суффиксалдық жолмен қазақ есімдерінен жасалған топонимдер: Ерназарово, Адаевка, Аккозинский, Казталовка т. б.

Славян топонимдерінің типтерін зерттеген еңбегінде В. А. Никонов: *-ка, -ов, -иха* суффикстерінің кейбір славян территориясындағы қолдану дәрежесін байқайтын салыстырма таблицасын жасаған. Онда Россияның Ивановская облысында *-ов* суффиксі 41 болса, Польшаның Повей Млова жерінде — 24, Болгарияның Благоевград округінде — 33, Украинаның Полтавская облысында — 6 суффикс екен. *-ка* суффиксі Россия мен Польшада 5 және 4 болса, Украинаның Полтавская облысында — 36 деп көрсетеді⁶⁶. Суффиксалдық антропотопонимдердің *-қа*, форманттары әсіресе Украин, Белоруссия территориясында көп кездесетінін О. С. Стрижак, Е. М. Адамович еңбектерінен де көреміз⁶⁷.

Бұл форманттар арқылы жасалған антропотопонимдер сол жерді иемденіп, меншікке айналдырушыларға байланысты жасалған. Орыс тіліндегі ол суффикстер жердің сол иемденушіге тәндігін білдірген. Қазақ тіліндегі есім топонимдер суффиксалдық жолмен сирек жасалады. Олар негізінде атау тұлғадағы күйінде топонимге ауысады. Мысалы: Жәнібек, Аманкелді, Төлеген, Бекетай, Жетібай, Жиенбай (Батыс Қазақстанда), Есбол, Мақат, Құлсары, Ералы (Гурьев облысында),

⁶⁶ В. А. Никонов. Славянский топонимический тип. «Вопросы географии», 1962, № 52, стр. 30.

⁶⁷ О. С. Стрижак. Назви річок полтавини, похідні від призвищ та прізвиск. Сб. «Питання ономастики», Київ, Наукова думка, 1965, стр. 176—187; Е. М. Адамович. О суффиксальном способе образования географических названий Белоруссии. Всесоюзная конференция по топонимике СССР. Тезисы докладов и сообщений. Л., 1965, стр. 76—79.

Аманжол, Күзембай, Олжабай, Құрымбай, Елубай, Қылышбай, (Павлодар облысында), Жамбыл, Өтеген, Байсейіт, Балтабай, Малыбай (Алматы облысы) т. б.

Қазақстан өлкесіндегі топонимдер географиялық индикаторлардың тіркесуі арқылы жасалғанда тәуелдік жалғауының жасырын және толық түрінде келеді. Тәуелдік жалғауының жалғанбауы арқылы жасалғандар: Байтөресай, Бекеттөбе, Елшібайши, Ерейментау, Жәнібекшалқар, Жұнысата, Көпбайкөл, Көшенсай, Қабылсай, Қарашсай, Қожакөл, Құрманкөл, Мәстексай, Мұратсай.

Тәуелдік жалғауы арқылы жасалғандар: Баян көлі, Бектемір шоғы, Бөртебай көлі, Жақсыбай қайыры, Жанқожа көлі, Жантай соры, Жөкей көлі, Сырым көлі, Қайыпбергеннің қарасуы т. б. Бұл айтылған мысалдар көлдің, қарасу мен қайырдың болмаса сордың бір адамға тән меншіктілігін, соған тәуелді екендігін көрсетіп тұр.

Көкшетау облысындағы кісі аттарынан жасалған микротопонимдердің бар саны 1841 болса, оның 522 атауы (немесе 28,3%) антропонимдер екені анықталды⁶⁸. Бұған қарағанда, Қазақстан өлкесінде есім топонимдердің мол екенін байқаймыз. Оның әр түрлі себептері мен тарихи сырлары бар.

Ерте кезде жасалған есім топонимдердің көбісі микротопонимдер. Олардың мол ұшырауының негізгі себебі — мал шаруашылығымен шұғылданған қазақтар шұрайлы жерлерге көшіп-қонып, жайлау мен қыстауды ру-ру болып белгілі бір жерлерден иемденіп, оларға ат қойып, айдар тағып отырумен тығыз байланысты болғанға ұқсайды.

Қазіргі кездегі есім топонимдердің жасалу тәсіліндегі жағдайлар мүлдем басқаша. Абай ауданы, Жамбыл қаласы, Фрунзе ауданы, Байғанин ауданы, Жансүгіров колхозы, Сейфуллин көшесі, Сәтбаев совхозы, Ш. Уәлиханов совхозы, Жандосов совхозы деген изафеттік құрылыстағы атауларда аудан, колхоз, совхоз, көшелер ол адамдарға тәуелді, меншікті емес. Олар (колхоз, совхоз, аудан, көше) сол адамдардың атындағы деген ұғымды білдіреді.

⁶⁸ О. А. Султаньяв. Казахские микротопонимы Кокчетавской области, образование от личных имен. Сб. «Ономастика». М., 1969, стр. 208.

Сөйтіп, кісі аттарының топонимге, топонимдердің кісі аттарына ауысуы ертеден бар құбылыс екенін аңғарамыз. Олардың ауысу процесінде лингвистикалық және тарихи-этнографиялық байланыс, ғылыми сыр бар деп білеміз.

20. Этноантропонимдердің жасалуы

Этнонимдер (ру, тайпа аттары) мен антропонимдерден жасалған есімдерді ғылымда *этноантропонимия* деп атайды. Бұл термин антропонимиканың бір тармағы болып саналады. Тіліміздегі ру, тайпа, халық аттары мен кісі аттарының өз ара байланысы, ауысу процесі тарихи дәуірлермен ұштасып келе жатқан құбылыс. Алайда күні бүгінге дейін ру, тайпа аттары кісі аттарынан қойылған ба, әлде кісі аттары ру, тайпа аттарынан қойылған ба? деген мәселе өз шешімін толық таба алмай келеді.

Бұл жөнінде ғылым дүниесінде әр қилы топшылау пікірлер бар, ал сол пікірлердің бәрінен де марксизм классиктерінің айтқан пікірлері тарихи шындыққа бейім әрі нанымды. Оны Ф. Энгельстің мына сөзінен байқауға болады: «Кейбір рулардың аттары хайуандармен де аталатын болған. Сенеке тайпасында қасқыр, аю, тасбақа, құндыз, бұғы, балықшы, көкқұтан, бүркіт деген сегіз ру бар екен. Халық аузындағы аңыз бойынша басқа рулар аю мен бұғы атты рулардан тараған көрінеді»⁶⁹. Бұл хайуан аттары сол кездегі ру басыларының есімдері ретінде де жұмсалып отырған. Ал кейінгі этаптарда осы ру аттары адам аттарына ауысқан болу керек. Бұл жағдайды қазақ тарихына да қатысты деп қарауымыз жөн. Өйткені бізде де әуел баста ру аттарының қасқыр, бұғы, ит атауларынан болғанын күні бүгінге дейін сақталып келе жатқан аңыздан байқаймыз. Арғы атамыз қасқыр болыпты, руымыз бұғы деген сөздерді түркі халықтарының көбі айтады. Мәселен, гагауздар атамыз қасқыр десе, қырғыздарда бұғы атты ру қазір де бар. Ал «тарихи деректемелерде көрсетілмеген ерте кездерге тән этногенетикалық мәсе-

⁶⁹ Ф. Энгельс. Семьяның, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы. Алматы, 1948, 106—108-беттер.

лелерді зерттеп, шешуге этнонимнің тигізер мәні зор», — дейді тюрколог Ю. Немет⁷⁰.

Қазақ этнонимдерін толық жинап, туысқан түркі халықтары этнонимдерімен салыстыра зерттеудің тарихи мәні аса зор. Қолда бар материалдарды жіктеп, талдағанымызда, этнонимдердің жасалу негізінде белгілі бір заңдылық бары, семантикалық топқа бөлінетіні байқалды. Мысалы: «халық», «тайпа», «ру», «жеті ата» т. б. Ал, қазақ есімдеріне келсек, олардың осы этнонимдік топтардың бәрінен де жасалып отырғанын көру қиын емес. Олардың жасалу тәсілінде тіл заңына бой ұру байқалады. Мысалы: қазақ этнониміне *бай* сөзін қосып, біріккен тұлғалы есім Қазақбай, Байқазақ; найман этнониміне *бай* сөзін қосу арқылы *Найманбай*, сол тәрізді *Қыпшақбай*, *Қаңлыбай*, *Үйсінбай*, *Арғынбай*, *Қоңыратбай*, *Алшынбай* сияқты есімдер жасалған.

Ру аттары көне түркі дәуірлерінде кісі аттарынан жасалмағанын, бұл құбылыстың кейінгі орта ғасырдан болғанын көптеген материалдар көрсетіп отыр.

Қоғамдық құрылыстың өзгеруімен байланысты ру аттарының структурасы да өзгеріп отырады. Қазақ этнонимдеріндегі араб, монғол сөздерінен жасалғандар осының толық айғағы.

Этнонимдерден жасалған кісі есімдерін, осының керісінше кісі есімдерінен жасалған этнонимдердің лингвистикалық әрі тарихи тұрғыдан мәні зор екені даусыз мәселе. Бұндай этнонимдер әсіресе XVII—XIX ғасырлардағы материалдарда көбірек кездеседі. Тайпа ішіндегі рулар атауларынан жасалған кісі аттары кейіннен ру атына қайтадан ауысып, алмасып отырған. Ру аттарынан жасалған кісі аттары негізінде сол рудың қай заманда өмір сүргенін байқауға болады.

Ру аттарынан жасалған кісі аттарының этимологиясын ашу маңызды да қиын жұмыс. Өйткені көне түркі заманына тән атаулардың көбі этимологиялық талдауға көнбейді. Мысалы: Дулат, Алшын, Арғын, Албан, Қыпшақ, Қаңлы, Найман т. б. Бұл атаулардың этимологиясына арналған қыруар еңбектер болғанмен дәйекті пікірлер болмай келеді.

Қыпшақ, Қаңлы этнонимдерінің генезисі жөнінде

⁷⁰ Ю. Немет. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии. «Вопросы языкознания», 1963, № 6, стр. 128.

орта ғасырлық тарихшылар Әбілғазы Бахадур, Рашид-Ал-Дин пікірлері халық аңызынан аса алмаған⁷¹. Бұл этнонимдер туралы совет ғалымдарының айтқан пікірлері мен зерттеулері назар аударарлық⁷².

Қазақ есімдерінің біразы көрші туыстас халықтар аттарынан да жасалып отырған. Олар: Қырғызбай, Қырғызәлі, Орыс, Орысбай, Өзбек, Өзбекәлі, Ноғай, Ноғайбай, Татар, Естекбай (башқұрт халқының тарихи аты), Түрікмен, Түрікпенбай, Азербайжан, Ойрат, Сартбай, Араб, Арапбай, Мадияр (Венгер) т. б. Адамға бұлайша ат қоюдың тарихи-әлеуметтік себептері болса керек. Оның басты себебі — қазақ халқының аты аталып отырған халықтармен ұзақ ғасырлар мәдени байланыс, қарым-қатыс жасап, достық, туыстық ынтымақта болғанында.

21. Антропонимдердегі архаизмдік (диалектілік) тұлғалар

Қазіргі қазақ есімдерінің бәрі бір мезгілде, бір дәуірде шықпаған. Олар әр түрлі қоғамдық құрылыста дамып, қалыптасып отырған. Сөйтіп, қазақтың ең даласын мекендеген ру, тайпалар құрамындағы адамдардың есімдерінің өзіндік ерекшелік жақтары да болған. Ол есімдердің ішінде архаизмге айналып кеткендері де, ескінің мұрасы ретінде күні бүгінге дейін сақталып қалғандары да жоқ емес. Мәселен: Бодан (*будун* — «халық», «ел»), Ораз (*ыраз* — «бақыт», «ырыс»), Құттыбай (*құт* — «бақыт»), Алай (*алай* — «полк»), Сүгірбай (*сүгір* — «жауынгер»), Қожық (*қожық* — «зор, үлкен»), Дарханбай||Дәркенбай (*тархан*||*дархан* «атақ, дәреже»), Сылан (*сылан* — «тік, биік») т. б. Осындай есім сөздерден жасалған фамилиялар да бұл күнде көп кездеседі. Мұндай фамилиялар мен есімдердің қазақ халқының ерте кездегі көне тілін зерттеуге тарихи-мәдени тұрғыдан үлкен үлес қосары даусыз екенін айтпасақ та түсінікті. Әсіресе тарихи лексикология үшін

⁷¹ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинения Абул-Гази хана Хивинского. М.—Л., 1958, стр. 43, Рашид-Ал-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. I. М.—Л., 1952, стр. 84.

⁷² С. Е. Малов. Памятники..., стр. 42; В. А. Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии. М.—Л., 1941, стр. 128.

оның мәні аса зор. Олардың құрамында көне түркі тілдеріне тән дәуірлердегі тілдік (лексика-морфологиялық) құбылыстарды көрсететін ерекше тұлғалар да бары айқын.

Көнерген тұлғалы есімдерді талдағанда оларды екі топқа бөліп қараған жөн сияқты. Олардың бір тобы — бүгінгі қауымға түсініксіз, мағынасы бимәлім есімдер болса, екінші тобы деп көне түрік замандарында жасалған (дәстүр бойынша бүгінде қолданыс тауып отырған), бастапқы мағынасы мен тұлғасынан айрылмаған есімдерді атаймыз. Бұл топтағы есімдер табиғат пен құбылыс, аң мен қасиетті құстар атауларынан жасалып отырған. Әлбетте, мұндай есімдер шығу тарихы жағынан көне. Олардың көне дәуірлерге тәндігін дәлелдейтін нақты фактілер деп: біріншіден, лексикалық норманы негізге алсақ, екіншіден, сол дәуірге тән діни ағым — шаманизмді дәлел етеміз.

Көне және көнерген есімдер тобы түркі тілдес халықтардың қай-қайсысында болмасын кездесіп отырады. Ондай есімдердің лингвистикалық ерекшеліктермен қатар көптеген тарихи мәселелердің бетін ашып берері сөзсіз. Бұл жөнінде чуваш тіліндегі көнерген есімдер туралы жазылған В. К. Магницкий мақаласын көрсету срынды сияқты⁷³. Алпыс бес жыл бұрын жазылған бұл еңбекте 10 582 чуваш есімдерінің тізімі беріліп, ерекшелік жақтары айтылған. Бірақ та бұл есімдердің мағынасы мен этимологиясы талданбаған. Архаизмдік (диалектілік) тұлғадағы есімдер әсіресе говорларда көп кездеседі. Олардың кейбірі төл есім ретінде қолданыс тапса, көпшілігі фамилия ретінде сақталған. Олардың шығу төркіні, мағынасы мен есімдік мәні тек тарихи сөздіктерден ғана табылады. Көпке мәлім түркі тілдерінде ондай тарихи сөздіктер тым аз.

Көнерген (диалектілік) тұлғалы есімдерді ел арасынан жинап, диалектілік сөздікте беріп отырса, оның пайдасы мол болар еді. Ондай көнерген (диалектілік) тұлғалы есімдердің біреулері ерте замандардағы тайпалардың немесе халықтардың біріне тән болуы немесе халқымыздың өткендегі тіршілігімен байланысты сөз

⁷³ В. К. Магницкий. Чувашские языческие имена, «Известия Общества археологии, истории и этнографии», том XXI, вып. 2, Казань, 1965.

болып келуі де ықтимал жәйт. Ендеше, қазақ есімдері диалектіге тікелей байланысты, қатысты деп айта аламыз. Өйткені халықтық говорларда олардың алуан түрлі формалары кездесіп отырады және лексикалық, фонетикалық әрі морфологиялық тұрғыдан талдауға әбден көнеді. Бірақ, екіншіше қарай бұл жөнінде кейбір мақалалардағы⁷⁴ тип-қашты мысалдардан басқа арнайы зерттеу әлі күнге жоқ.

Қазақ есімдерінің говордағы қалпы мен қолдану дәрежесін, оның фонетикалық, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктерін сипаттайтын кейбір фактілерді ортаға салып, оның диалектілік көрінісін сөз ету қажетті мәселелердің бірі екені сөзсіз. Белгілі бір тұлғадағы кісі атының алуан түрлі дыбыстық өзгеріске ұшырап, әлденеше құлпырып айтылуы бар. Олар бірде фонетикалық алмасу болса, кейде фонетикалық ауытқуға барып саяды. Демек, ол — шектес дыбыстардың ұдайы алмасып отыруына тән құбылыс. Бұл байырғы сөздерден жасалған есімдердің де, шет тілдерден енген есімдердің де құрамынан байқалады. Дыбыстардың алмасып қолдануы кейбір жергілікті тұрғындардың есімдерінің әдеби тіл нормасынан ауытқуына апарып соқтырады. Оңтүстік қазақтарының тілінде *Палым*, *Полатбек*, *Полымбет*, *Пақтагүл*, *Пәсен* деген есімдер айтылады. Қазақстанның басқа облысында бұл есімдер әдеби тілдегі қалпын сақтап, *Валым*, *Болатбек*, *Мақтагүл*, *Бәсен* формаларында айтылып, жазылады. Кейбір облыстарда әдеби тілдегі *ш* дыбысы орнына тіл ұшы қатаң *ч* дыбысын қолдану әдеті бар. Бұл құбылыс көбіне Алматы, Жамбыл, Талдықорған облыстары тұрғындарының тілдерінде кездесіп отырады. Мысалы: *Ақчал* (*Ақшал*), *Көчимбай* (*Көшімбай*), *Чегебай* (*Шегебай*), *Әчим* (*Әшім*), *Күлчарқан* (*Күлшарқан*) т. б.

Әдеби тілдегі еріндік *ұ* дыбысы айтылатын орындарда қысаң *ы* дыбысын алмастыру әсіресе Қазақстанның шығыс аймақтарындағы тұрғындардың тілінде жиірек. Мысалы, *Мықа* (*Мұқа*), *Мырат* (*Мұрат*), *Мысатай* (*Мұсатай*). Сондай-ақ еріндік *ұ/о* дыбыстарын алмастырын айту Шығыс Қазақстан мен Маңғыстау қа-

⁷⁴ «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 4 шығуы, Алматы, 1962, 40-бет; «Қазақ диалектологиясы». Алматы, 1965, 54, 55, 131—137—139-беттер.

зақтарының есімдерінде жиі ұшырап отырады. Мәселен, Шығыста — Солтан (Сұлтан), Солтыбай (Сұлтыбай), Маңқыстауда — Солтангелді (Сұлтанкелді), Солтанмұрат (Сұлтанмұрат) түрлерінде қолданылады. Шығыс Қазақстан облысындағы тұрғындар тілінде *г* орнына *к*; *с* орнына *з* дыбысын алмастырып қолдану байқалады. Мысалы: Сүкірбай, Қали (Ғали), Қабдош (Ғабдош), Күнпейіз (Күнпейіс), Бекбейіз (Бекпейіс), Әбілпейіз (Әбілпейіс), Жанпейіз (Жанпейіс) т. б.

Жетісу қазақтарында *г/к* дыбыстарын алмастырып қолдану ерекше көрнекті жәйттің бірі. Мысалы: Кұлжан (Гүлжан орнына), Кұлшар (Гүлшар), Кұлтай (Гүлтай), Кұлжамал (Гүлжамал) т. б.

Шет тілден, әсіресе араб-парсы тілдерінен енген есімдердің фонетикалық жағынан игерілуі әрдайым бірдей емес. Бұл Қазақстанның облыстарында, жергілікті тұрғындар арасында түрлі вариантта игерілген. Сондықтан да олардың халық тіліндегі формалары әр алуан. Мысалы, Ғали, Қали, Әли, Әлі; Айша, Ғайша, Қайша; Оспан, Осман, Ұсман, Құсман; Омар, Ғұмар, Құмар; Абдрахман, Әбдірахман, Ғабдірахман, Қабдірахман; Ғабдолла, Әбділда, Әбілда, Қабдолла, Қабдол; Жүсіп, Нүсіп, Түсіп, Дүсіп т. б.

Сонымен, шет тілдерден енген есімдердің фонетикалық өзгеріске түсіп, жер-жерде түрліше қолданылуымен қатар тіпті, бір ауыл, бір семьяның өзінде де түрліше айтылатынын байқаймыз. Мысалы: Ыбырай, Ибрай, Ыбыраш, Ибрагим, Сымайыл, Ысмайыл, Есмайыл т. б. Мұндай есімдердің жазылуының бір ізді болмауы говорлық ерекшелікке тікелей байланысты. Арабтың

عبد сөзі плеоназмды кісі аттарының үнемі бірінші компонентінде келеді. Мәселен, Ғабдолла, Ғабиден, Ғабдрахман. Осы ғабд сөзінің жергілікті халық тілдерінде айтылу формасы бірдей емес. Орталық Қазақстанда *Әбді*, *Ғабді*; *Қабдрахман*, *Абдрахман* түрлерінде айтылса, Оңтүстік пен Алматы жақта *Әбді*, *Әбдіманап*, *Әбділда*, *Әбдірәсіл*, *Әбілнияз* формаларында езулік *ә* дыбысымен жіңішке айтылады. Шымкент, Алматы облыстары қазақтары тіліндегі: Сәрсенқұл, Құдайқұл, Тәңірқұл, Бекқұл, Ырысқұл тәрізді есімдердің соңғы компонентіндегі құл сөзі сол араб сөзінің қазақша баламасы. Осы сияқты фонетикалық ауытқулар дара және күрделі тұлғалы кісі аттарында жиі кездеседі.

Мұның өзі, сайып келгенде, жергілікті халық тілінің әсерінен туған жәйт екені даусыз. Олар халықтың сөйлеу тіліне бейім, алуан түрлі формада айтылып жұмсала береді. Бұл құбылыс әсіресе араб-парсы тілдерінен енген есімдерде көп ұшырайды. Мысалы, оңтүстікте көбіне *Жүсін, Нүсін* түрлерінде айтылса, Орталық Қазақстанда *Дүсін, Түсін* формаларында қолданылады. Бір жерде *Ыдрыс, Едіріс* десе, екінші жерде *Ідіріс, Ідрес* болып айтылады. Бұл сияқты алуан түрлі айтылатын есімдер көп-ақ. Мысалы: Махмет, Мамбет; Нұрмұхамбет, Нұрмай, Нұрмұқан; Тасмұқамбет, Ташмет; Сейітмұхамбет, Сейтімбет; Әлмұқамбет, Әлмет; Айтмұхамбет, Айтмай; Сәрсенбі, Сәрсен, Сәрсенбай; Дүйсенбай, Дүйсен; Сенбай, Бейсенбай, Бисен, Сисенғали. Бұлардың «бі», «н», «е» буындары мен дыбыстары айтылуда да, жазылуда да түсіп қалып, осы формаларында қалыптасқан. Олар сөйлеу тілге бейім, жеңіл болып, қосымшасыз байланысып, біріккен.

Қырғыз ССР-імен шектес тұратын Алматы, Жамбыл облыстарының, Мерке, Кеген қазақтары тіліндегі кісі аттарын айтуда *и/ү, ч/ш* дыбыстарын алмастырып қолдану құбылысы бар. Әдеби тіл нормасындағы *Бибі, Бибіхан, Бибіш, Бибіжамал, Бибінұр* тәрізді есімдер орнына, ол жерлерде *Бүбі, Бүбіхан, Бүбіш, Нұрбүбі* формалары қолданылады. Бұл қырғыз тілінің әсері, яғни дауысты *и* дыбысы қырғыз тілінің артикуляциясына сай еріндік *ү* дыбысымен айтылып тұр. Қырғыз тіліндегі алдыңғы қатарлы еріндік дауысты *ү* дыбысының сол аймақтағы қазақтар тілдерінде жиі қолданылуы говорға тән материалдардан белгілі.

Ғали, қали, олла компоненттерімен және *ия* қосымшалары арқылы жасалған кісі аттары көбіне батыс қазақтары тіліне бейім ерекшелік. Бұл жөнінде, XVIII ғасырда айтылған орыс ориенталистерінің пікірлері де, Ш. Сарыбаевтың жобасы да бірін-бірі қуаттайды⁷⁵. Бұл аймақтағы ер аттарының бірінші компоненті қатаң дауыссызға аяқталса *қали*, ал ұяң дауыссызға бітсе *ғали* сөзі жалғанады. Бұл құбылыс әсіресе Орда поселкасы тұрғындарының тілінде басымырақ байқалады. Мысалы: Серікқали, Есетқали, Бекқали, Сапарғали,

⁷⁵ Ш. Сарыбаев. Батыс Қазақстан экспедициясының материалдарынан. «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 5 шығуы. Алматы, 1962, 40-бет.

Байғали, Шамғали, Жұмағали, Бисенғали, Ерғали т. о.

Құрамында *олла* сөзі қосылып жасалатын біріккен тұлғалы есімдер кейде *улла* формасында да айтыла береді. Мысалы: *Ғабдолла, Ғайнулла, Халиулла, Ғұбайдолла, Жаролла* т. б. Бұл *олла* (улла) сөзі Оңтүстік, Жетісу өңірінде өзгеріп, *алда, олда, ілда, ылда* формаларында жұмсалады. Мысалы: *Алдаберген, Алданазар, Әбділда, Нұрылда, Бекділда*. Әдия, Әлия, Балзия, Балқия, Барзия, Қамазия, Қатия, Қамзия тәріздес әйел аттары, көбіне Батыс Қазақстанда кездеседі де, татар, ноғай тілдеріндегі әйел есімдеріне тұлға жағынан ұқсас келеді. Оның себебі, олар көрші татар, ноғай, башқұрт тілдерінің әсері және ертеде ел ішіндегі діни молдалардың есім беру әдісімен байланысты болса, екіншіден, Батыс Қазақстандағы негізгі тайпалардың XIV ғасырда ноғай ордасының құрамында тұруымен ұштасатын болса керек. Тұрғын халықтардың киімді де татарларға еліктеп кигенін XX ғасырдың басындағы этнограф ғалымдар да атап өткен болатын⁷⁶.

Кісі аттарында кездесетін жергілікті фонетикалық ерекшеліктер, сайып келгенде, халықтың сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерімен жымдасып, байланысып жатады. Фонетикалық тұрғыдан зер сала зерттегенімізде, олардың кейбіреуінің құрамында тарихи, көнерген формалардың ізі сақталғаны байқалады. Бұл ретте, көне түркі тілдеріне тән фонетикалық ерекшеліктердің кісі аттары құрамында сақталып қалуы тіліміздің ертедегі тарихынан аз да болса мағлұмат берсе керек.

Сондай-ақ, халық тіліндегі кейбір дыбыстық ерекшеліктердің бір жақ түйіні тіліміздің орфография мәселесімен де тікелей сабақтасып жатыр. Қазақстанда тұратын қазақтардың есімдеріндегі лексикалық ерекшеліктер ішінара бірнеше топқа бөлінеді. Олардың бір тобы говорларда ғана сақталған көне, көнерген тұлғалы есімдер болса, екінші бір тобы — көрші елдерден енген есімдер. Осымен қатар сөйлеу тілінің әсеріне байланысты жер-жерде түрленіп айтылу құбылысы бар.

Қазіргі әдеби тілімізде мүлдем кездеспейтін, бірақ республикамыздың кейбір облыстарында қолданылып жүрген фамилиялар мен төл есімдер құрамы бар. Олар-

⁷⁶ Р. Каруц. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. СПб., 1910, стр. 33.

ды әсіресе Алматы, Оңтүстік, Батыс, Орталық Қазақстан облыстарынан жиі ұшыратамыз.

Дадабаев, Дәдей, Тәте формалы фамилиялар мен төл есімдер Алматы, Қостанай облыстарында кездесіп отырады. Бұл *дада* сөзінің синонимі түркі тілдерінің көбінде — *ата*. Ал *дада* формалы сөз қазіргі түркі тілдерінің шығыс тобында түрлі фонетикалық вариантта сақталған. Ұйғ. *дада*, тув. *ада*, *авыгай*; қырғ. *ата*; хак. *ада*, *паба*; шор. *ада*, *аба*; алт. *ада*. Біздегі *Дәдей*, *Тәте* тәрізді есімдердің де түпкі тегі осы *дада* сөзі болар деп ойлаймыз.

Ораз сөзі кісі аттары мен фамилиялар ретінде қолданылғаны болмаса, қазіргі әдеби тілімізде мүлдем кездеспейді. Тек халық мақалында сақталған, «болсаң оразымсың, болмасаң қоразымсың», «ораздының баласы он бесінде жаспын дер» деген сөйлемдерде *оразымсың*, *ораздының* тәрізді формалар бар. Бұлардың мағынасы да, тұлғасы да қазіргі тіліміздегі *ырыс* сөзіне үйлеседі. Өйткені, көне түркі тілдерінде, Орхон-Енисей жазбасында *орыз*⁷⁷, ораз — *рыз* 'бақыт'⁷⁸ формаларында айтылған. Бұл сөз қазіргі түркі тілдерінің шығыс тобында дерлік қолданылады: Мысалы: тув. *ас* — *кежик*, қырғ. *ырыс*; хак. *ырыс*, шор. *ырыс*.

Қазақстанның Алматы, Қарағанды, Павлодар, Батыс Қазақстан облыстарында сирек кездесетін Бүке, Бөкей, Бөкетаев сияқты төл есімдер мен фамилиялардың көне түркі тілдеріндегі бастапқы тұлғасы: *бөке*, *бөкө*, *бүке* 'батыр, палуан, күшті жауынгер'. Оның қазіргі түркі тілдерінің сөздік қорында қолдану түріне келсек, ол мынадай: ұйғ. *бөкә* 'күшті, палуан', алт. *моко*, *рөкө* 'күшті, батыл, ер жүрек', осман түркіінде *вйкә* 'палуан, күшті'.

Мұндай деректерге қарағанда, бұл сөздердің дені өте көне замандарға, атап айтқанда, алтай дәуіріне барып саятын тәрізді. Көне түркі дәуірінде қолданылған дәреженің (титул) бірі *тархан* қазіргі дәуірге жетіп, *дархан* формасында жұмсалып отыр. Осы сөздің негізінде жасалған *Дархан*, *Дарханбаев*, *Дәркенбай*, *Дәр*

⁷⁷ С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. М., 1952, стр. 95.

⁷⁸ И. А. Батманов, Бабушкин, Арагачи. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962-стр. 230.

кенбаев тұлғалы төл есімдер мен фамилиялар да бар. Бұның жіңішке *Дәркенбай* формасы көбіне Жетісу, Оңтүстік өңірлеріне тән. ХІХ ғасырда сол тархан сөзінің дәреже (титул) ретінде Батыс қазақтарында кеңінен таралғаны тарихи деректерден мәлім⁷⁹. Тархан сөзінің көне түркі тілдеріндегі мәні 'ешқандай, алым-салық төлемейтін, басы бос еркін' болса, қазіргі әдеби тіліміздегі мағынасы 'кеңшілік, уайым-қайғысыз еркін өмір'⁸⁰.

Алматы облысының Кеген, Нарынқол аудандары тұрғындарының тіліндегі Момбек, Момбекбаев, Момытай сияқты төл есімдер мен фамилиялардың *мом* компонентінің мәні белгісіз. Бұл сөздің оғуз тобындағы тілдерде, олардың лексикалық қорында ежелден барын көреміз. Қазіргі өзбек, ұйғыр, түркмен тілдерінде *мум*, *мом* 'балауыз' тұлғалары айтылады. Батыс қазақтарының тіліндегі кісі аттарының лексикалық ерекшеліктерін көрсететін материалдар едәуір. Жергілікті говорларда *Игісін*, *Назым* (н), *Томыш*, *Тумыш*, *Сылан*, *Жолай*, *Шамғали*, *Ерғали*, *Есқали* сияқты толық есімдермен қатар сыйлау, құрметтеу, формаларында жұмсалатын *ақа*, *қа* қосымшалары бар. Мысалы: *Шамғали* — *Шамақа*, *Сылан* — *Сақа*, *Есқали* — *Есақа* т. б.

Жоғарыда айтылған көне тұлғалы кісі аттары мен фамилияларының Қазақстанның кең байтақ жерінің бөрінде бірдей емес, белгілі аймақтарда ғана тарауы — белгілі бір тарихи жағдайлармен байланысты болса керек. Өйткені, көне түркі дәуіріне тән лексикалық топтың сақталу фактісі тарих ғылымында айтылып жүрген, қазіргі түркі халықтарының шыққан, тараған жері Алтай деген пікірге қосымша дәйек боларлықтай.

Батыс қазақтары тілдерінде кездесетін, жоғарыда айтылған *Сылан*, *Тумыш* тәрізді көне тұлғалы кісі аттары көбірек сақталған болса, олардың қатпары айқындалса, онда тарихи жазбалардың айтылуынша, Алшын руының әуел бастағы тараған жері — Алтай, ол VIII ғасырда Барлық пен Тянь-Шань аралығында мекен ет-

⁷⁹ Материалы по истории Казахстана, т. IV. М.—Л., 1941, стр. 29, 35.

⁸⁰ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, I том. Алматы, 1959, 160-бет.

кен Шөмгін руының ұрпағы деген⁸¹ пікірді анықтай түсетін қосымша материал болар еді.

Қазақстан территориясындағы кісі аттары мен фамилияларды ерекшелігіне қарап тәптіштеп жинап, ғылыми жүйеде зерттей берсек, тарихи лексика мен тарихи грамматика және диалектология саласындағы кейбір мәселелердің бетін ашып, анықтауға қажетті материал болар деп санаймыз.

22. Жалқы есімдердің жалпы есімге ауысуы (автономасия)

Антропонимдер мен топонимдердің жалпы есімдерден жасалатыны ғылымда белгілі мәселе. Жалқы және жалпы есім арасында болатын ауысу процесі — тілге тән құбылыс. Бұл құбылыс лингвистикада *автономасия* немесе *прономинация* деп аталады. Жалпы есімдердің жалқы есімдерден өзіндік айырмасы да, ерекшелігі де бар. Ондай ерекшеліктердің бірі — грамматикалық индекстердің сипатында.

Жалқы есімдер өздерінің семасиологиялық функциясы жағынан жалпы есімдерге қарама-қайшы. Жалпы есімдер, әдетте, лексикалық мағына мен белгілі бір ұғымға ие болса, жалқы есімде бұл қасиет жоқ⁸². Жалқы есімдер тек қана атауыштық қасиетке ие.

Тіліміздегі жалқы есімдердің жалпы есімге ауысу құбылысы, әсіресе ономастика өмірінен айқын көрінеді.

Кісі аттарының (антропонимия) жалпы есімге ауысуында метонимиялық заңдылық бар. Бұл жөнінде, орыс ғалымдары: А. А. Реформатский, К. Д. Зеленин, В. Черных, О. К. Жданко, Л. М. Щетинин пікірлері, негізінен, бірін-бірі қуаттайды.

Жалқы есімдердің жалпы есімге ауысуына сай сөз мағынасының түрлену мәселелері де көңіл қоярлық жай. Сондықтан да жалқы есімнің ауысу барысында сөз өмірінде елеулі сапалық өзгеріс болады.

Жалқы есімдер жалпы есімге ауысқан соң лексика-

⁸¹ И. А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. «Живая старина», вып. III—IV, СПб., 1896, стр. 109—110.

⁸² А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1959, стр. 18; В. А. Звегинцев. Семасиология. М., 1957, стр. 157; А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1965, 198, 199-беттер.

лық мағынаға ие боп, тілдегі басқа сөздер грамматикалық қатынасқа түседі. Оған көптік жалғау тікелей жалғанып, бірыңғай сөйлем мүшелері құрамында келгенде басқа жалпы есімдер тәрізді қызмет атқарады.

Автономасия қазақ тілінің сөздік қорын байытудағы көптеген тәсілдердің бірі боп саналады. Ол тіліміздегі сөз жасаудың алуан түрлі амалдарының бірі ретінде жаңадан қалыптасып келеді.

Жалқы есімдерден жасалған жалпы есім сөздердің қазіргі қазақ тіліндегі жаңа жасалған, жаңадан пайда болған заттардың атауын танып, білуде маңызы аса зор. Мәселен, кен орындары мен геологиялық жаңалықтар, олардың әр түрлі пародалары, дақылдардың түрлері, зат, бұйым аттарының белгілі бір ғалым есімімен немесе қала атымен байланысты аталатыны белгілі.

Осындай ауысып қойылған есімдердің семантикалық құрылымы мен ұғымы әр уақыт заттық мағынаға ие боп отырады.

Осымен қатар, автономасияның лингвистикалық табиғатының стилистикалық реңкі де тіл заңының кейбір жақтарын толық аңғартады. Сондықтан да жазушылар өз шығармаларында автономасияны стильдік тұрғыда жиі қолданады. Бұл ретте, автономасия стильдік жағынан әдебиет пен тіл мамандарының да назарын аударып отыр. Оны тілдің стильдік тәсілдерінің бірі ретінде арнайы зерттеу қажет деген пікір В. В. Виноградов еңбегінде айтылған⁸³.

Көркем әдебиеттегі кейіпкерлер есімдері, негізінен, жалпы типтік, жиынтық образ жасауда үлкен роль атқарады.

Көркем әдебиеттегі басты кейіпкерлер есімдерінің жалқы, төл есімдік мағынасынан ауытқып, жалпы мағынаға ие боп кетуі бар. Сервантестің әйгілі геройы Дон-Кихот бастапқы ақыл-ойдың шынары болған жағымды қасиетін жоғалтып, ақымақ, есер ретінде танылады. Ал Дон-Жуан болса, әйелдерді алдаушы, бәтуа-сыз адам боп көрінеді. Сол тәрізді Гректің мысалшысы Езоп орыс арасында ақымақ әрі дөкір адам мағынасын-

⁸³ В. В. Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, стр. 38.

да айтылады. Бұл сияқты мысалдар қазақ әдебиетінде де көптеп кездеседі. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырындағы Қарабай есімі жалпы есім категориясына ауысып кеткен. Қарабай образы арқылы малқор, дүние-қоңыз, тек баюдың жолын ойлаған пасық, сараң байдь түсінеміз. Осы секілді жағымсыз адамдарды халық қарабай, яки қарынбай деп атайды. Ақын-жазушылар шығармаларына стильдік реңк, эмфатиялық мәнер беру мақсатында, немесе шенеу, сарказм ретінде ондай есімдерді әдейі қолданады. Мысалы:

Жұбайыңды есіттім,
Таңдап тапқан еліңнен:
Өзі қарау, тартыншақ
Қас қарынбай делінген (Жамбыл).

Мәссаған. Біз үйіне қазір барғалы отырсақ, мынауың барып тұрған шық бермес шығайбайдың өзі ғой (Қ. Сатыбалдин.)

Әже, қойшы енді, асанқайғыны соқпай (Ө. Канахин).

Бұл үзінділердегі қарынбай, шығайбай — ‘сараң, қытымыр’, асанқайғы — ‘уайымшыл, не болса соны ойлағыш’ мағынасында жұмсалып отыр.

Жалпы есім мағынасына ауысқан көркем әдебиет кейіпкерлері көп-ақ. Олар әрі типтік образ, әрі жалпыға кеңінен танылған жиынтық атау боп келеді. Мысалы, Итбай С. Мұқановтың «Ботакөз» романы мен С. Көбеевтің «Қалың малында» және Ғ. Мүсіреповтың «Қарағандысындағы» басты кейіпкерлер.

Жазушылар бұл адамдар арқылы ит мінезді, қара ниет қас байлардың жиынтық образын беріп отыр.

Бұл құбылыс орыс көркем әдебиетінде өте көп кездеседі. Ол жөнінде В. Г. Белинский былай дейді: «Такие имена, как Онегин, Ленский, Татьяна, Ольга, Загорецкий, Фамусов, Скалозуб, Молчалин, Репетилов, Хлестаков, Сквозник-Дмухановский, Бобчинский, Добчинский, Держиморда, и прочие — суть как бы не собственные, а нарицательные имена, общие характерические названия известных явлений действительности»⁸⁴.

Жалпы есімге айналған, халық аузында жиі айтылатын есімдер, сондай-ақ, көркем әдебиеттен ауысқан

⁸⁴ В. Г. Белинский. Собрание сочинений, в трех томах, т. I. М., 1948, стр. 642—643.

кейіпкерлер есімдері, негізінде, жаңа мағыналы сөздер боп саналады. Мысалы, Мырқымбай (кім болса сол), Жантық (араға от салушы, арандатушы), Қожанасыр (алаңғасар), Қодар (қара күш иесі), Көсе (қу), — бұлар, көбіне, жағымсыз мағынада айтылады. Ал ынтық боп сүйіскен, ыстық жүректі ғашықтарды Қыз Жібек пен Төлегендей, Қозы Көрпеш пен Баяндай десе, жасы үлкендерге кекесінді, мысқыл мағынада жұмсалады.

Жалқы есімдердің жалпы есімге ауысуы халық ауыз әдебиетінің нұсқаларында көбірек кездеседі.

Бұған қарағанда, жалқы есімдер мен жалпы есімдердің шығу тегінде өз ара байланыс бар тәрізді. Бұндай жақындықты халық жұмбақтарынан анық көреміз. Өйткені, онда қолданылып отырған жалқы есімдердің мағынасы жалпы есім сөздердің мағынасымен ұқсас та шендес. Мысалы, Дүбір-дүбір төртеу, *есенкелді* екеу, *жағалбайлы* жалғыз, оның таңы қарбыз. Яки

*Төлебайдың төрт ұлы төбелесіп келеді,
Егізбайдың екі ұлы ерегісіп келеді.*

Немесе

*Ермекбайдың екі ұлы ерегісіп келеді,
Төлебайдың төрт ұлы төбелесіп келеді,
Жағалбайдың жалғызы жағаласып келеді.*

Бұл шумақтардағы *Есенкелді* — түйенің өркеші; *Жағалбайлы* — құйрығы, *Төлебай* — аяғы; *Егізбай*, *Ермекбай* — екі өркеш.

Бұл жұмбақтардағы кісі аттары жұмбақталатын заттардың орнына ауысып, шешушіні жаңылыстыру үшін айтылған.

Алайда, олардың толық антономасиялық құбылысқа ие екенін аңғару қиын емес. Бірақ та, «Айдабол ас ішкенде пайда бол», «Жүзігі барда Сүлеймен, жүзігі жоқта сүмірейген» деген мақалдардағы антономасияның шегі ашық, айқын, лексикалық мағынасы белгілі тұр.

Жалпы есімдердің жалқы есімге ауысуы процесінде көптеген өзгешелік болады. Жалқы есімдерден жасалған топонимдер, көбіне, тұрақты, берік келеді, олар ғасырлар бойы сақталып отырады. Кісі аттары бұндай тұрақты қасиетке ие келмейді. Олар құбылғыш және тым өзгергіш болады. Сондықтан да олардың жалпы

есімге ауысуымен сөз жасау заңдылығында да өзіндік ерекшелік болады.

Жалқы есімнен жалпы есімге ауысқан топонимикалық топтар мағыналарының ерекшелігі мен ұқсастығына қарай екі үлкен топқа бөлінеді.

Бірінші топқа жататындар — зат атын ойлап тапқан авторының атымен атау. Бұл құбылыс өте-мөте Батыс Европа және орыс тілінде жиі ұшырайды. Мысалы, *маузер, браунинг, форд, ом, ампер, вольт, кулон* т. б.

Топонимикалық атаулардың о бастағы жалпылық мағынасын тауып ашып беру халық тарихын зерттеуші тарихшыларға үлкен материал болары сөзсіз. «Ономастиканың жалпы есімдік мағынасын айқындау сөз өмірін, оның тарихын сыпаттау үшін көп септігін тигізеді»⁸⁵ — дейді А. А. Реформатский. Демек, ономастиканың семантикалық структурасының (құрылым) өзгеруі, олардың жалпы есімге ауысуы, грамматикалық формалар жүйесі мен құрылысын сөзсіз өзгертеді.

Жалқы есімдердің жалпы есімге ауысуы процесін сөздердің басқа да категорияларынан кездестіреміз.

Кісі аттарының прономинациялануы жиі кездесетін құбылыс болса, топонимдерде бұл қасиет сирек.

Әдеби тілде де, сөйлеу тілде де төл есімдер орнына есімдіктер жиі қолданылады. Бұл ретте, ол жалпылық мағынаға ие болады да, сөйлемде сөйлем мүшелерінің қызметін атқарып тұрады.

Сөйтіп, есімдікке ауысқан төл есімдер субъект немесе объект, атрибут функцияларында жұмсала береді.

Топонимдердің прономинациялануында азды-көпті ерекшеліктер бары байқалады. Бұл ерекшелік топонимикалық атаулардың қатарлық, яки формальдық заңына байланысты болып отырады. Түптеп келгенде, прономинациялану жалпы есімдерге тән болғанмен топонимдерден гөрі антропонимдерде басымырақ.

Антропонимдер мен топонимдерден ауысқан жалпы есімдер әдеттегідей тілдің грамматикалық заңына бағынып, сөз жасаушы, сөз түрлендіруші қасиеттерге ие болады.

⁸⁵ А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1960, стр. 40.

Олар жалпы есімге ауысқан соң белгілі бір зат атауына айналып, бастапқы ұғымынан тікелей айрылады. Мысалы, *көсе, итжеккен, жиделі байсын, қожанасыр, қарабай, жантық* т. б.

Жалпы есімдік мағынаға ие боп кеткен есімдер басқа сөздермен тіркесе айтылғанда, анықтауыш ретінде ғана жұмсалады. Мысалы, *самарқанның көк тасы, орыс етік, бұхар жай, қашқар құман, ірбіт шана, сарқант темекісі, алматы апорты, үйсін тымақ, еділбай қойы, Қарағанды көмірі, Тәшкен өрігі* т. б. Бұл тәрізді ономастикалық топтардың жалпы есімге айналу процесі толық аяқталмаған. Сондықтан да оларды **ж а р т ы л а й а у ы с қ а н** деп танымыз.

Жалқы есімдерге сөз тудырғыш қосымшалардың жалғануы арқылы жаңа сөздер жасалып жатады. Бұл құбылыс әсіресе орыс тілінде басымырақ. Мысалы, *дарвинизм, акимовцы, обломовщина, хлестаковщина, байронизм, толстовка, буденовка, шалыпинка* т. т.

Орыс тілінде фамилияға қосымша жалғану арқылы тың етістіктер пайда болады. Мысалы, *бетховенизировать, зашанхайть, маяковить, чемберлениться, маргинить, евтушенить, пастерначить, молчанить* т. б.

Тіліміздегі жалқы есімдерге жалғанатын сөз тудырушы қосымшалар *-шы, -ші, -шыл, -шіл, -шылық, -шілік, -лық, -лік, -дық, -дік, -лау, -леу* т. б.

-шы, -ші қосымшалары арқылы жасалған жалпы есімдер: *стахановшы, жақаевшы, шығанақшы, чапаевшы, бекболатшы* т. б.

Түбір есімге етістіктің *-лау, -леу* қосымшалары жалғану арқылы етістік тұлғасы жасалады. Мысалы, *ақаршылау, тайыршылау, оспаншылау* т. б.

Орыс тілінде қала тұрғындарын көрсететін қосымшалар саны молырақ. Олар: *-екші, -щина, -е, -овец*.

Бұлардың қазақ тіліндегі баламасы *-лық, -дық, -тық, -тік* аффикстері. Мысалы, *жамбылдық, алматылық, шымкенттік, павлодарлық, көкшетаулық, оралдық*, т. б.

Сөз тудырудағы бұл амал бізде жаңадан қалыптасып келе жатыр. Жалқы есімнің жалпы есімге ауысуының бір түрі лақап ат (прозвища) пен бүркеншік ат (псевдонимы) және табу (сөзге салынған тыйым) сөздерге байланысты.

Бұл ауысу процесінде лингвистикалық заңдылық-

тармен қатар тарихи-этнографиялық жайлардың да іздері бар.

Октябрь революциясынан бұрынғы қазақ тұрмысында әйелдердің ат тергеу дәстүрі кеңінен орын алған. Жас әйелдер күйеуінің ағасын, інісін немесе қарындасын тура атымен атай алмай, басқаша ат қойып отыратын. Сөйтіп, ат тергеуде жалқы есімдердің белгілі бір жүйеде жалпы есімдерге ауысып отыратынын көреміз.

Өз ерінен үлкен еркектердің бәріне әйелдер өздерінше ат қойып, айдар тағып, яғни олардың аттарын тергеп, басқа сөзбен атағаны белгілі. Мұндай сөзге тыйым салуды тіл білімінде *табу* деп атайды.

Ол әдет қазіргі тұрмысымызда тек ескінің қалдығы ретінде ғана кездеседі.

Ат тергеу дәстүрінде жалқы есімдер орнына, көбіне, жалпы есімдер қолданылып, немесе ол есімдер дыбыстық өзгеріске түсіп, түрленіп отыратын.

Сөйтіп, кісі аттары орнына қолданылған жалпы есімдердің бір тобы — туыстық атаулар мен күнделікті тұрмыста кеңінен қолданылатын жай сөздер боп келеді.

Егер ауылдағы үлкен кісінің аты Жоламан болса — Соқпақ жол, Сүттібай болса — Желінді уыз, Бұқабай — Сүзербай, Өгізбай; Қарабас — Баран шеке, Сарыбас — Шикіл шеке, Бейсенбі — Кіші жұма аттас, Қөжекбай — Қоян ата, Үзікбай — Дөдеге, Жамантай — Жайсыз тай, Ақбай — Қылаң ата, Тұңлікбай — Қайырма, Қозыбақ — Кене, Жусанбай — Сыбақ, Қойлыбай — Жандық ата, Қамшыбек — Ат жүргіш, Еламан — Халық есен, Асаубай — Тарпаң, Асыл — Бекзат ата, Бүйенбай — Жуан шек, Ақылбай ата — Ойата, Мергенбай — Атқышыл, Жылқыбай — Туар, Тышқанбай — Қаптесер т. б.

Осы тәрізді кісі атын туыстық атаумен атау дәстүрінің де ел арасында кең тарағанын көптеген мысалдардан көреміз. Мысалы, *қайнаға, шеше, әже, ата, көке* т. б.

Жалпы есімге ауысқан есімдер ішінде, әсіресе, жалпылық мағынадағы сөздер тобы жиірек кездеседі.

Жас әйелдер күйеуінің ағасының балаларын өз атымен атамай, жалпы есіммен атаған. Мысалы, молда жігіт, сылқым жігіт, тетелес, әкежан, төрем, төрежігіт, мырза жігіт, бойжеткен, еркеқыз, бикеш, кішкенем, кен-

жем, төрем, аппағым, айдарлым, шырақ, бөпежан, тұлымдым т. б.

Кейде адамның бет-пішін, кескініне, мінез-құлқына лайықты сөздермен де атаған жайларды көреміз. Бұлай атау түрлі себептерге байланысты болу керек. Мысалы, бауырсақ, бай семіз, айыр сақал, төрт сақал, көккөз, сақау, қалқаң құлақ, қасқыркөз, теке сақал, ши бұт, қосауыз мылтық, бартбас, шойын қара (шойқара), қызыл тұмсық, шегіркөз, қисық, кекеш, күркілдек т. б. Бұлар тұлғасы жағынан, негізінен, лақап аттарға ұқсас. Әйткенмен, бұл есімдердің іс қағаздарында жазылмай, тек халық арасында, ауыз екі тілде кеңірек қолданылып келуі көбірек назар аударарлық жай.

Тіліміздегі кісі аттары, негізінде, жалпы есімнен жасалады да, жалқы есімге ауысқанда бастапқы ұғымы мен заттық мағынасынан бүтіндей айрылады. Жалқы есімге ауысқан ондай жалпы есімдер өзара бірнеше топқа бөлінеді.

1. Өсімдік атауларына тән сөздерден жасалған кісі есімдері: Тал + шыбық, Арпа + бай, Бидай + бай, Алма, Орман т. б.

2. Мал атауларына тән жалпы есімдерден жасалған кісі есімдері: Жылқы + бай, Қой + бағар, Түйе + ші, Сиыр + шы т. б.

3. Халық, ұлт, ру атаулары негізінде жасалған есімдер: Орыс, Қырғыз + бай, Өзбек, Азербай + жан, Ноғай + бек, Дулат, Арғын + бай, Қыпшақ + бай т. б.

4. Хайуандар атаулары негізінде жасалған есімдер: Аю + бай, Бұғы + бай, Қоян + бай т. б.

5. Жәндіктерге байланысты атаулардан жасалған есімдер: Балық + бай, Тышқан + бай, Жылан + көз т. б.

6. Құстарға байланысты жалпы есімдерден жасалған есімдер: Қарға, Торғай, Бүркіт, Тоты т. б.

Кісі есімдерінің этнонимдер мен топонимге ауысуы, керісінше, бұлардың кісі атына ауысуы тіл өмірінде үнемі болып отыратын құбылыс.

Жалқы есімдердің жалпы есімге ауысуы әдеби тілдің дамуымен байланысты туып отырған лексика-семантикалық тәсілдердің бірі болып саналады. Қазақ тіл біліміндегі бұл тәсіл жаңадан қалыптаса бастағанымен келешегі мол.

4 Т А Р А У

КІСІ АТТАРЫ, ӘКЕ АТТАРЫ МЕН ФАМИЛИЯЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛУЫ, ТРАНСКРИПЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

23. Кісі аттары, әке аты мен фамилиялардың жазылу тарихынан

Кісі аттары, әке аты, фамилиялардың жазылуы алфавит пен орфография ережелеріне тікелей байланысты.

Қазақ тілінің орфография ережелері Октябрь революциясынан кейін ғана жасалды. Бұған дейін кісі аттары мен фамилияларды жазуда орфографиялық ереженің жоқтығынан, олар қым-қиғаш, түрліше жазылып келген, яғни олардың жазылу тарихы әр дәуірдің өз тұсындағы орфографиялық ережесіне байланысты болған.

Алғашқы жазудың шығуы, оның тамаша үлгілері қазіргі мәдениетке жеткізіп отыр. Жазу тарихы халық тарихымен тығыз байланысты. Халықтың мәдени мұрасы боп саналатын сөз де жазу арқылы ұрпақтан-ұрпаққа өз нұсқасында жетіп отырады. Түркі халықтарында V—VIII ғасырлардан бастап жазу болған. Ол жазу Орхон-Енисей өзендерінің бойындағы тастан табылғандықтан, қазірде Орхон-Енисей жазуы деп аталып жүр.

Бізге жеткен сол ескерткіштердің алфавитін проф. С. Е. Малов байырғы түркі алфавиті дейді. Ол алфавиттің қолданылуы мен жазылуы түркі тілдерінің бәріне бірдей ортақ болған.

Сол ескерткіштегі сөздер қазір де тілімізде бар. Бірақ Орхон-Енисей ескерткішіндегі сөздер әрі жуан, әрі жіңішке жазылған. Мұның өзі бір сөз ішінде дыбыстардың алмасып келе беретінін көрсетеді.

Қазіргі кезде кісі аттары компонентінде кездесетін

бәрі сөзі сол ескерткіште *бұру, бору* болып екі түрлі жазылған. Сол сияқты: *алтун, қой, күй, он, үн, өн, күн, бис, биш, йитмис, иитмиш, кумус, кумуш* тәрізді сөздердің жазылуы да әр түрлі.

Ескерткіштегі есімдер С. Е. Маловтың транскрипциясында Барсбег, Баз-каган¹ түрлерінде ажыратылып, сызықша арқылы жазылған.

Орхон-Енисей жазулары тастардан ғана табылған, қағаз бетіне түспеген, солай болғанмен осы жазу нұсқаларының өзі-ақ ескі түркі сөздері мен кісі аттарының морфологиялық принципте жазылғанын аңғартады.

Қазақ емле тарихында үш түрлі жазу нұсқасы болды. Көптеген материалдар мен тарихи документтер осы жазу нұсқаларында сақталған.

1. Араб алфавитіндегі кісі аттарының жазылуы. Түркі халқы Орхон-Енисей жазуынан кейін араб алфавитіне көшкен. Бұл алфавитті қазақ халқы да қолданған.

Араб алфавитінің тұңғыш дамыған жері финикия елі екен. Финикия елі египет иероглифінің негізінде өз алфавиттерін жасаған. Кейіннен финикия елі арамей мемлекетінің қоластына барған соң арамейлер финикия жазуын өзгертіп, өңдеп алған.

Ал, араб алфавиті Орта Азия елдері мен Қазақстанға ислам дінімен байланысты келді. Бірақ араб алфавиті қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін толық бере алмады. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстарды беретін таңбалар бұл алфавитте атымен болмаған².

Араб алфавитімен таңбаланған қазақ тіліндегі тұңғыш еңбек 1592 жылы жазылған. Бұл еңбектен басқа да, XVI—XVIII ғасырларда, араб алфавитімен таңбаланған кеңсе қағаздары болған. Бұндағы кездесетін кісі аттары, әке аты мен фамилиялар орфографиясы сол кездегі морфологиялық принципке негізделгендіктен, қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін толық сақтай алмаған. Өйткені, жоғарыда да айттық, араб алфавитінің әр тілдің өзіндік заңы мен ерекшелігін көрсетуге аясы жетпеген. Мысалы: *Сгз бай, би бай, Сртай, Салтангли* т. б.

Бұларды фонетикалық жағынан талдағанда: Сегіз-

¹ С. Е. Малов. Памятники..., 1951, стр. 38.

² «Қазақ ССР тарихы», I том. Алматы, 1957, 216-бет.

бай деген кісі атын жазуда *e, i* дауысты әріптері түсіп қалған. Сондай-ақ, Бесбай, Сартай, Шүкірғали тәрізді есімдерде *a, e, ұ, ү* әріптері жазылмаған. Бірақ олар оқылғанда, айтылуда түсірілмеген.

Араб алфавитінің осындай кемшіліктері болған себепті, түркі халықтары Октябрь революциясына шейін оның құрамына мынадай дыбыстарды қосқан: *ж, ч, ц, г, п, у, в, лям*. Сөйтіп, бұдан бұрынғы араб алфавиті 28 болса, осы өзгерістен кейін 36 дыбысқа жеткен. Араб алфавитінің өзгерген бұл түрі кісі аттары мен фамилияларды бұрынғыдан гөрі дұрысырақ жазуға мүмкіндік береді.

Бұдан кейін 1924 ж. Оренбург қаласында жасалған алфавиттік реформа жазуды жеңілдетті. Араб алфавитін қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне бейімдеп қайта құрды. Бірақ бұл «Жадид» түрі де кісі аттары мен фамилияларды дұрыс жазудағы қиындықтарды кемітпеді. Әсіресе, орыс фамилияларын жазуда өрескел бұрмалаушылық болды.

Латын алфавитін қолданғанға дейін көптеген газет-журналдар, саяси-көркем әдебиеттер, оқулықтар осы араб алфавитімен шыққан. Әйтсе де араб алфавиті ескелең халықтың тілегі мен мақсатын ақтай алмады. Сол себепті жаңа алфавитке көшу қажет болды. Жаңа алфавитке көшу, оны қабылдау өмір тәжірибесінен, өмір заңынан туған жай еді.

2. Латын алфавиті және кісі аттарының жазылуы. Араб алфавитінен латын алфавитіне көшудің прогрессивтік мәні зор болды. Қазақстанда латын алфавитіне көшу мәселесі 1924 жылдары қолға алынды.

Түркі елдерінде латын алфавитін бір жүйеге келтіріп, қабылдау үшін тюркологиялық съезд шақырылды. 1924 жылы 1 июньде Баку қаласында Жалпыроссиялық тюрік әліп-би (латын әліп-биі) орталық комитетінің жиналысы өтті. Бұл жиналысқа бару алдында Орта Азиядағы түркі халықтары, өз пікірлерін қорыту мақсатымен сол жылғы 28—29 майда Өзбекстан орталығы Самарқандта жиылыс өткізді. Оған Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан өкілдері қатысты.

Араб алфавитіне қарағанда, латын алфавитімен жазылған сөзді оқу әлдеқайда жеңіл болды. Тіліміздегі кісі аттары мен фамилияларды жазудағы бұрынғы қиындықтар азая бастады.

Алайда, фамилия қосымшаларын жазуда алалықтар жойыла қоймады. Мысалы: Çanbolatър, Çanbolatob, Esçanър.

Латын алфавитінің құрамына жаңа әріптер қабылдауға байланысты, фамилия қосымшаларындағы *b* әрпі өзгеріп, оның орнына *v* әрпі қолданылды. Мысалы: Asanob, Çanbolatob орнына Asanov, Çanbolatov т. т. Сонымен қатар кісі аттары мен фамилиялар бас әріппен жазылды.

Латын алфавиті араб алфавитінен жеңілдірек болғанымен, орыс алфавитінен сапасы төмен еді. Сондықтан мәдениеті өскен халық тұрмысы жаңа алфавитті қажет етті.

3. Орыс графикасына негіздеген жаңа алфавиттің кісі аттары мен фамилияларды жазудағы ролі. Латын алфавиті дер кезінде халқымыздың сауаты мен мәдени дәрежесін көтеруде зор міндет атқарды. Алайда кейбір мәселелер жөнінде қиыншылықтар тудырды.

Оның басты қиындығы, орыс тілінен енген сөздерді айнытпай, өз қалпында бере алмады. Әсіресе кісі аттары мен фамилиялар шектен тыс бұрмаланды. Мәселен, Федор — *Pedir*, Василий — *Væseli* т. т. Орыс фамилиялары мен есімдерін жазғанда қазақ тілінің сингармонизм заңына салып бұрмалап, бұзып жазу етек алған еді. Сондықтан да проф. К. Юдахин шет елден енген фамилиялар мен кісі аттары морфологиялық принциппен жазылсын деп, 1930 жылы орфографиялық конференцияда сөз³ сөйлеп, шет елдік есімдер бұзылмай, түбіріндегідей дұрыс жазылуы керек деген принципті ұсынған.

Кісі аттарын қазақ тілінің дыбыстық заңына салып бұзып жазудың зиянды жағы көп. Шет ел адамдарының фамилиялары екінші бір тілге енгенде де дұрыс жазылу керек. Оның дұрыс жазылуы әсіресе кеңсе тіліне қажет.

Орыс алфавитіне көшу 1938 жылдан бастап қолға алынып, 1940 ж. ноябрь айынан қолданыла бастады.

Қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жаңа алфавиті мына принциптерге сүйенген еді⁴.

³ Стенографический отчет орфографической конференции. На каз. языке. Қзыл-Орда, 1930.

⁴ Қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1941.

Фонетика бөлімінде дауысты, дауыссыз дыбыс әріптерінің қолданылуы айтылған. Дауысты дыбыс әріптерінің қолданылуы жеке-жеке параграф бойынша көрсетілген. Мысалы:

7§ «ә» әрпі орыс тілі арқылы келген сөздер мен кісі аттары және фамилияларда ғана қолданылсын. Мысалы: *Энгельс, Эдуард, Эльза* т. т.

10§ «ә» әрпі сөздің соңғы буынында жазылмайды. Мысалы: *Күләнда, Жәмила*.

13§ Ескерту бойынша сөздің бас буынындағы алдыңғы *ый* дыбысы *и* түрінде жазылады. Мысалы: *Иманқұлов, Иса, Илану* т. т.

Сөз басында, сөз ішінде *ы* — *і* әрпі жазылмай түсіріліп отырған. Мысалы: *Ахмет*.

и + а-дан құралған қосар дыбыстың әрпі болып, *я* қабылданады. Ол сөз басында дауысты дыбыстан және дауыссыздан соң, жуандық белгі (*ъ*) мен жіңішкелік белгіден (*ь*) соң және түбір мен жұрнақ тоғысқан жерде де жазыла беретін. Мысалы: *Яковлев, Мұхамедияр, Әлия, Дүрия* т. т.

й әрпі дауысты дыбыстың соңынан да, алдынан да қолданыла беретін. Ол мынандай кісі аттары мен фамилияларда да қолданылған. Мысалы: *М. Горький, В. Маяковский*, т. т.

Дауыссыз дыбыс әріптері кісі аттарында да басқа сөздердегідей жазылған.

в, ч әріптері орыс тілі арқылы енген сөздерде *ф*, *х* әрпі орыс сөздерінде де, шығыс тілі арқылы келген сөздерде де жазылған. Мысалы: *Чапаев, Мичурин, Хафиз, Ахмет, Халық* т. т.

18§ Ескертуінде фамилия соңында *в* әрпі жазыла береді делінген. Мысалы: *Құнанбаев, Иманов* т. т.

Бұл орфографиялық ереженің морфология бөлімінде кісі аттары мен фамилиялардың жазылуына жете назар бөлінген. Әр параграф мысалында фамилиялар мен кісі аттарының дұрыс жазылуы көрсетіліп отырылған. Мысалы, біріккен тұлғалы кісі аттары: *Аманкелді, Алпысбай, Ахметжан, Қожакелді, Досжан, Қазанқап, Жанпейіс* т. т. Біріккен тұлғалы кісі аттары да біріккен тұлғалы сөздер сияқты тіліміздің сингармонизм, ассимиляция заңдарына сай жазылатынын көрсетеді. Кейінгі ықпал заңына сай түбірдің соңғы *н* дыбысы *б, п* дыбыстарының алдынан келсе, айтылу-

да *н, м* дыбысына айналады. Бірақ, сөз естілуінше жазылмай, түбір тұлғасы сақталып жазылады. Мысалы: Құрманбай, Күнпейіс.

Орфографиялық ережеде фамилиялардың жазылуына да орын берілген. Фамилия аяғында келетін қосымшалар бастапқы қалпында жазылады, *ұлы, қызы* деген сөздер әке атымен қосылып жазылады, деп көрсетілген.

Кісі аттары, географиялық атаулар осы ережеден бастап бас әріппен жазылған еді. Бұл ереже латын алфавиті мен орфографиясынан көп жеңіл, өмірге бейім келді.

Солай болса да кісі аттары мен фамилиялардың жазылуына жете көңіл бөлінбей келді. Сондықтан да мектеп оқытушылары диктант, мазмұндама жазғанда кісі аттары мен фамилиялардан көптеген қате жіберді. Ал, кісі аттары мен фамилияларды қате жазу, оны бұрмалау заң орны қызметкерлерінің практикалық жұмыстарына да зиянын тигізбей жүрген жоқ. Сондықтан да кісі аттарын дұрыс жазудың практикалық мәнін ескеріп, ереже жасаудың жөні бар.

24. Кісі аттары мен фамилиялардың дұрыс жазылу ережесі

Соңғы кезде өңделіп, қайта қабылданған «Қазақ тілі орфографиясы мен алфавиттер ережесінде» кісі аттары мен фамилиялардың дұрыс жазылуы жайлы арнайы ереже қабылданған.

Ресми түрде қабылданған орфографиялық ереженің 29-параграфының ескертуінде «кісі аттарының түбір тұлғасы сақталып жазылады»⁵, — деген нұсқау бар. Бұның негізінен дұрыс екендігін өмір тәжірибесі көрсетіп отыр. Бұл ережеден бұрын кісі аттары мен фамилиялар әр түрлі жазылып келген еді. Бір кісінің аты *Жанпейіс, Жампейіс, Жәнпейіс, Заманғұл, Заманқұл* болып қолданылатын. Шынында кісі аттары мен фамилиялардың түбірін сақтап жазсақ, бұрынғы алалықтан құтылуға болады.

Алайда кейбір баспасөз органдары қабылданған жаңа ережені қолданбай, кісі аттары мен фамилияларды

⁵ Қазақ алфавиті мен орфография ережелері. Алматы, 1957.

жазуда алалықтан арыла алмай отыр. Бұл жөнінде тіл мамандары тарапынан дер кезінде орынды пікірлер ұсынған мақалалар да жарық көрді⁶. Солай болғанмен де кейбір баспасөз орындарының қызметкерлері тарапынан жіберілген күнделікті газет, кітап беттерінде, кісі аттары мен фамилиялардың жазылуында қателер жиі кездеседі. Ондай кемшіліктерді «Қазақ әдебиеті», «Лениншіл жас» т. б. газеттердің номерлерінен көруге болады. Мәселен: «Социалистік Қазақстан» — Қалықов (13/IX-58), Сланбек (11/IX-58), Валиев (12/IX-58), Жалғалин (30/XI-58) деп; «Қазақ әдебиеті» — Сеитов, Хусайнов (28/IX-58), Ертарғын, Қызжібек, Хосайнов, Сеитов (5/XII-58) деп; «Лениншіл жас» газеті Сыдығалиев, Исмаилов (31/XII-58) деп жазды. Мұндай жайды басқа газет беттерінен де көру қиын емес.

Кісі аттарының жазылуына байланысты кейбір ескертпелер 1963 жылы жарыққа шыққан «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» қосымша бөлімінде берілген еді⁷.

Онда мынадай ережелер бар:

Дауысты дыбыстардан *а, и, е, ы, і* әріптері кісі аттарының барлық буынында қолданылады. Олар ережеге сай жазылады. Мысалы: *Сәбира, Жәнипа, Зікірия, Сыланбек, Ырысбай* (Рысбай емес), *Ырысты, Ырысалды, Ырымбек, Ысқақ, Ыдырыс, Ілияс*.

Ә, о, ө, ү әріптері жалаң түбірлі кісі аттарының бірінші буындарында және біріккен тұлғалы кісі аттарының екінші сыңарының басқы буындарында жазылады. Мысалы: *Әлім* (Алім емес), *Әсет, Әбдікәрім, Әбіл, Жәмила* (Жамилә емес), *Қалиәкпар, Ғайнолла, Лутфолла, Өзденбай, Өренбек, Күлән, Күләй, Күләнда, Күләсия, Іңкәр* сияқты кісі аттарының екінші буындарында *ә* әрпі жазылады.

Кісі аттарының басқы, орта және соңғы буындарында да ережедегідей *ый, йй* дыбыстарының орнына *и* әрпі жазылады. Мысалы: *Иемберген, Игісін, Иманбай, Қисан, Әлти, Сағира, Мағира* т. б.

Шет тілдерден енген *э* әрпінен басталатын кісі ат-

⁶ М. Б. Балақаев. Кейбір газеттердің тіл өрескелдігі туралы, «Социалистік Қазақстан», 1958, 21 сентабрь.

⁷ Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1963, 526—530-беттер.

тары бастапқы қалпында жазылады. Мысалы: *Эдуард, Эрнст, Эльза, Эмма* т. б. Бұрынғы ережелердегідей *я* әрпі түбірдегі дауысты дыбыстан кейінгі қосынды *й + а* дыбыстарының орнына қолданылады. Мысалы: *Мая, Рая, Ноян, Ноянбай, Қиясбай* т. б.

Біріккен тұлғалы кісі аттарының бірінші сыңарлары *й*-ге аяқталып, екінші сыңары *а, э* әріптерінен басталса, *йа, иэ* әріптерінің орнына *я* әрпі жазылады. Мысалы: *Шаяхмет* (Шайахмет емес), *Баяхмат* (Байахмет емес), *Баяділ* (Байәділ емес).

Ф, х әріптері орыс және шығыс тілдерінен енген кісі аттарында жазылады. Мысалы: *Фарида, Фатима, София, Фая, Фазыл, Хамит, Халық, Хұсайын, Халида, Хафиза* т. б.

Орыс тілінен енген ер, әйел есімдері және олардың аттары тілімізде орыс орфографиясы бойынша өзгертілмей жазылады. Мысалы: *Алексей, Борис, Владимир, Виктор, Денис, Егор, Мирон; Валентина, Галина, Ирина, Ира, Лариса, Мария, Маргарита, Наташа, Светлана, Раиса* т. б.

Шығыс, араб, парсы тілдерінен ерте кезден еніп, өзгерген есімдер тілімізде қалыптасқан күйінде, халықтық формаларында жазыла береді. Мысалы: *Әли, Әлі, Ғали, Қали; Омар, Ғұмар, Гумар, Құмар, Нүсіп, Жүсіп, Дүсіп, Түсіп; Осман, Осман, Ғұсман, Құспан; Айша, Қайша, Ғалия, Әлия, Қалия; Нұрғазы, Әбілғазы, Махамбет, Мұхамбет, Мақанбет* т. б.

Біріккен тұлғалы кісі аттарының да түбір тұлғасы сақталып жазылады. Бұл мектеп грамматикалары мен жоғары оқу орындарына арналған грамматикалық оқулықтардағы ереже бойынша жазылады. Мысалы: *Арысбек* (Арыспек емес), *Жарасбай* (Жараспай емес), *Кәріпбай* (Кәріппай емес), *Ботакөз* (Ботагөз емес), *Байқошқар, Жанқозы, Байкөкше, Байқожа* т. б. Бұнда бірінші сыңардағы қатаң дыбыс әуенімен оған жалғанатын екінші сыңардағы *б, г, ғ, ж* дыбыстары айтуда қатаңдап *п, к, қ ш* дыбыстарына айналып кеткенмен, жазуда оны ескермей, түбір тұлғаның жазылуы сақталады.

Айтылуда бірінші сыңар соңындағы *н* дыбысы *б, п* дыбыстарының алдынан келсе де, өзгеріп *м* дыбысына айналып кетеді. Жазылуда бұл құбылыс ескерілмей, түбір қалпы сақталады. Мысалы: *Күнпейіс, Құрманбек* (Құрмамбек емес), *Дәуренбек* (Дәурембек емес).

Айтылуда түбір соңындағы *n* өзгеріп *ң* дыбысына айналады. Жазылуда бұл да ескерілмей, түбірі сақталды. Мысалы: Жанқабыл (Жаңқабыл емес), Дүйсенқұл (Дүйсеңғұл емес), Жанқойлық (Жаңқойлық емес), Жанкісі (Жаңкісі емес). Айтылуында Орашша, Қошшыбай болып өзгергенімен, бұлар түбір қалпын сақтап, Орашша, Қосшыбай түрінде жазылады. Морфологиялық принциптен ауытқып жазылатын бірден-бір ереже мынау: *кісі аттарындағы біріккен тұлғалардың аралығында екі дауысты дыбыс қатар келсе, алғашқысы түсіріліп жазылады.* Мысалы: Қожахмет (Қожаахмет емес), Молдаахмет емес Молдахмет, Жұмаәділ емес Жұмәділ, Дәмееткен емес Дәметкен. Фамилиялардың жазылуында олардың қосымшаларының қосылу заңдылығы туралы ережеге сүйенуіміз қажет.

Қосымшалар негізінен кісі аттары мен фамилиялардың соңғы буындарындағы дауысты дыбыстардың әуеніне қарай буын үндестігі бойынша жалғанады.

Егер кісі атының соңғы әрпі *и* болса, оған жалғанатын қосымша түбір сөздің жуан я жіңішкелігіне қарай жуан да, жіңішке де жалғанады. Мысалы: Ғали — Ғалиға — Ғалидан, Уәли — Уәлиге — Уәлиден, Сақи — Сақиға — Сақидан.

Фамилиялардың соңы *-ов*, *-ев*, *-ин* түрінде келсе, оған қазақ тілі қосымшасы бастапқы түбірдің соңғы буынына сәйкес жуан не жіңішке жалғанады. Мысалы: Оразов-қа, Сексенбаев-қа, Жұмағазиев-қа, Жұмағазин-ға, Базаралин-ға т. б. (Осындағы *раз*, *бай*, *зы*, *лы* буындары жуан болғандықтан, қазақ тілі қосымшасы да жуан жалғанып тұр). Әуезов-ке, Шәріп-ке, Бейсенбиев-ке, Бейсенбин-ге, Беков-ке (осындағы *уез*, *ріп*, *бі*, *бек* буындары жіңішке болғандықтан, қосымша да жіңішке жалғанып тұр). Жоғарыдағы көрсетілгендердің соңына *а* қосылып, әйел фамилиясына айналғанда, қосымша біркелкі жуан жалғанады. Мысалы: *Оразова-ға*, *Жетпісбаева-ға*, *Нұржанова-ға*, *Әуезова-ға* т. б.

Кісі атының соңғы дыбыстары *ы*, *і* болып, фамилия ретінде *-ова*, *-ева*, *-ев* қосымшаларын қосқанымызда, олардың орнына *и* жазылады. Ал, *-ин*, *-ина* қосымшаларын қосқанымызда, олар түсіп қалады. Мысалы: *Жұмағазы* — *Жұмағазиев*, *Жұмағазин*, *Нұрғазы* — *Нұрғазиев*.

Соңғы дыбысы *й* әрпіне аяқталған есімдерге фамилияның *-ев, -ева* қосымшасы жалғанғанда, *й* түсіп қалады. Мысалы: Сексенбай — Сексенбаев, Тұрлыбай — Тұрлыбаев, Мұқай — Мұқаева т. б. Кісінің әкесінің атымен қосылып айтылатын *ұлы, қызы* деген сөздер бірігіп жазылады. Омар Мұқанұлы, Сәлім Есбайұлы, Сара Есентайқызы т. б.

Адамның өзіне тән мінезін, ерекшелік қасиетін, дене бітімінің кемістігін көрсететін сын есім тұлғалы лақап аттар кісінің шын атының алдынан келгенде бас әріппен, соңынан келсе, кіші әріппен жазылады. Мысалы: Қозы Көрпеш, Алдар көсе, Балуан шолақ, Ақан сері, Біржан сал т. б.

Жалпы есімге айналып кеткен кісі есімдері кіші әріппен жазылады. Мысалы: марксизм, жақаевшы, шығанақшы, т. б.

Кісі аттарының бірінші және екінші компоненттерінде кездесетін *хан* сөзінің *қан* деген сөзден лексикалық айырмасы бар. Сондықтан *х* әрпі ыңғайына қарап жазылу керек. Ақан, Мақан, Жақан, Нақан, Әлқан, Байқан сияқты есімдерде «*қ*» әрпінің жазылуы орынды. Өйткені, біріншіден, бұл қазақ тілінің ерекшелігіне сай кеңінен қолданылатын әріп. Екіншіден, «*хан*» сөзі кісі аттары сыңарына жалғанғанда бастапқы лексикалық мағынасынан гөрі жұрнаққа бейімделіп кеткен.

Мұхтар, Махамбет, Ахмет сияқты есімдерге құрметтеу, ізет білдіру жұрнақтары *қа, ке* жалғанғанда *х* әрпі түсіп қалады.

h әрпі тілімізде санаулы ғана сөзде, оның ішінде Гауһар, Жауһар, Қаһарман сияқты кісі есімдерінде жазылады. Ережедегі 19 параграфтың ескертуі мен 20-параграф кісі аттарының жазылуына жанасымды шыққан. Расында, тіліміздегі кісі аттарының бірсыпырасы орыс, араб, иран, монғол тілдерінен енген. Олар тілімізге енгелі ғасырлар өтіп, айтылуы мен мағынасы әбден өзгерген. Қазақ тілінің дыбыстық заңына бағынып, түрліше айтылып, жымдасып, қалыптасып кеткен. Сондықтан да ондай кісі аттарының түбірін таба қою қиын-ақ. Табылған күннің өзінде бұл қалпында жазылмай, дәстүр бойынша жазылатыны хақ. Мәселен, халқымыздың тарихи батыры Алпамыс есімі Алып — Мамыш деген екі сөзден бірігіп кіріп кеткен.

Осы сияқты Тарғын есімі де көне тархан сөзінің фонетикалық варианты болу керек. Ертеректе жоғары атақ ретінде де, жауынгерлік ерліктер үшін де Тархан атағы берілетін. Бұл атақ кейіннен кісі атына ауысқан. Қазір Шытызбек деген есім бар. Бұл есім таза советизм. Ол ЧТЗ деген трактор маркасына байланысты қойылған есім. Қазақ тілінің ерекшелігіне бағынып «ч» әрпі «ш» ға айналған. Ал осыны өзгертпей ЧТЗ-бек деп атау ерсірек болар еді. Осындай қиыншылықты топшылай, ескере келіп, ереженің 20-параграфында шығыс және басқа көршілес елдердің тілдерінен енген сөздер өзгеріп, сол қалыптасқан күйінде жазылады, деп орынды айтылған. Осы ережені кісі аттарының жазылуына әбден қолдануға болады.

Осымен бірге, ондай көптеген кісі аттары жергілікті тіл ерекшелігіне байланысты да қолданылады. Мысалы: *Әли, Әлі, Ғали, Ғалы, Қали; Омар, Ғұмар, Умар, Жүсіп, Түсіп, Нүсіп, Дүйсіп, Құсайын, Оспан, Құсман, Айша, Ғайша, Қайша, Ғалия, Калия, Әлия, Ермұқан, Ермахан, Ермұхамбет, Ермағамбет, Нұрмақан, Нұрмағамбет; Жармағамбет, Жармұқамбет; Асан, Қасан, Құсни* т. т.

Кісі аттары мен фамилиялардың басым көпшілігі төл сөзімізден жасалған. Олар да тіліміздегі сөздер сияқты өмірде қолданылып, күнделікті қарым-қатысқа түсіп, тіліміздің заңына бағынады. Сондықтан кісі аттары мен фамилияларды қатесіз, дұрыс жазу сауаттылық пен мәдениеттілікке тән деп білуіміз қажет.

25. Кісі аттары мен фамилиялардың транскрипциясы

Кісі аттары, отчество мен фамилияларды дұрыс, қатесіз жазуды сөз еткенде транскрипция мәселесіне де қатты көңіл аударған жөн. Өйткені қазақ аттары, отчество мен фамилиялар орыс тілінде таңбаланғанда өрескел бұрмаланып, шектен тыс қате жазылуы мүмкін. Осы ретте транскрипцияның маңызы өте зор. Қазақ тіліндегі кісі аттары топонимикамен тікелей байланысты. Көптеген қала, аудан, ауыл, жер-су аттары белгілі тарихи адамдардың есімімен аталса, көптеген адамдарға жер-су, қала атаулары қойылған.

Сондықтан ондай ұқсас, теңдес келген жер-су, қала, адам аттарының транскрипциясында айырмашылық болмаса керек.

Басқа халықтардың аты мен фамилиясын орыс тілінде жазуда акад. Л. В. Щерба құнды пікірлер ұсынды⁸. Бірақ Л. В. Щерба шет елдің адам аттары мен фамилияларын өз қалпында латын әріптері арқылы таңбалау керектігін айтқан-ды. Бұл ұсыныс латын алфавитінде жүзеге асты. Сөйтіп, ол кезде шет елдің адам аттарын, орыс фамилияларын латын алфавитімен таңбаладық. Сондай-ақ, К. К. Юдахин шет елдік аттардың бұзылмай, түбірінде жазылуы — әсіресе кеңсе тілінде қажет екенін көрсеткен⁹. Қазір шет ел адамдарының аттары мен орыс аттарын және фамилияларын өзгертпей, бастапқы қалпында жазамыз. Алайда, қазақ аттары мен фамилияларының орыс тіліндегі транскрипциясы дұрыс жолға қойылмай келеді. Көптеген реттерде қате жазылып, бұрмаланып та жүреді. Оның басты негізгі кемшілігі — қазақ тілінің ерекшелігін білдіретін әріптердің орыс тілінде дұрыс транскрипцияланбауынан. Сондай әріптер орыс тіліндегі ұқсас әріптер арқылы таңбаланып отыруы керек. Ана тілдің дыбыстық ерекшелігін сақтап жазу, яғни фамилияларды орыс тілінде өзгертпей бастапқы қалпында жазу жөнінде туысқан республикалардың мол тәжірибелері бар. Ол жөнінде украин аттары мен фамилияларының сөздігі, эстон тіліндегі кісі аттарының орыс тіліндегі транскрипциясы туралы еңбектер толық айғақ¹⁰.

Кісі аттары мен фамилияларды орыс тілінде транскрипциялау мәселесі жолға қойылмаған. Сондықтан да кейбір кісі есімдері орыс тілінде теріс жазылып жүр. Бұлай қате жазылу негізінен екі түрлі: а) қазақ әріптерін орыс тілінде теріс таңбалау болса, б) кейбір әріптерді түсіріп жазудан туып жүр. Мысал келтірейік:

⁸ Л. В. Щерба. Транскрипция иностранных слов и собственных имен и фамилии. Труды комиссии по русскому языку, т. I, М., 1931, стр. 187—196.

⁹ К. К. Юдахин. Выступление на орфографической конференции. Стенографический отчет орфографической конференции. Кзыл-Орда, 1930.

¹⁰ А. Вага. О транскрипции эстонских имен собственных в русском языке. «Советская Эстония», 1954, октябрь; К. Абен. О правописании в эстонском языке иностранных имен собственных. Уч. записки Тартуского у-та, вып. 35, 1954, стр. 167—195.

Қосмұрзин
 Қосжанова
 Қосыбаев
 Қосынов
 Дәулетбеков
 Қожаев
 Айтжан Қасымбаев

Кашмурзин
 Кошжанова
 Касубаев
 Касунов
 Давлетбеков
 Кожин
 Айтчан Касымбаев

Кейбір фамилиялар орыс тілінде теріс таңбалануына қарамай, қазақ тілінде де сол қалпында өрескел қателік жазылып келеді. Мысалы: Чулаков, Чуланов, Копин, Чокин т. б. Бұлардың қазақ тіліндегі формалары: Шолақов, Шоланов, Қопаев, Шоқин. Өйткені қазақ тілінде *чулак, чулан, копа, чоки* деген сөздер жоқ.

Осы фамилиялар құрамындағы қазақтың *ш* дыбысын орыс тілінде дәлме-дәл беретін, толық үндесе алатын *ш* дыбысы бар. Сол *ш* дыбысымен *Шолаков, Шокин* деп жазса қазақша айтылып, жазылуына жақын болар еді.

ж дыбысынан басталатын, яки құрамында *ж* кездесетін фамилиялар мен есімдерде орыс тілінде *дж* дыбысы арқылы таңбаланып отыр. Мысалы: Джаксылыков, Джумадилов, Джаркешева, Джамбул Джабаев, Джакып, Джанходжа, Адильходжаев, Джамила, Джанбай т. б.

Бұл фонетикалық принципке тым бой ұрғандықты байқатады. Егер фонетикалық транскрипцияға сүйенгенімізде *Жакып, Жамила* т. т. түрінде жазылу керек.

Қазақ аттары мен фамилияларын орыс тілінде транскрипциялағанда қазақ тіліндегі жазылу нормасын қалыпқа алу керек. Фамилиялар мен кісі есімдерінің орыс тілінде бір түрлі, қазақ тілінде екінші түрде жазылуы, әсіресе, заң орындары үшін қиындық туғызады. Сонымен бірге кеңсе қағаздарында, түрлі документтерде әр түрлі жазылып, қым-қиғаш алалыққа ұшыратады. Кейде ұқсас фамилиялар бірдей жазылып кетуі де ықтимал болады.

Қазақ аттарын орыс тілінде транскрипциялаудың қиыншылық жақтары да бар.

Қазақ тіліндегі дауыстылар: *ә, е, ө, ұ, ү, і*, сондай-ақ дауыссыз *ғ, қ, л, һ* әріптері де орыс тілінде жоқ. Сондықтан бұл әріптерді айтуда орыс жолдастар өте қиналады.

Орыс алфавиті арқылы қазақ аттарын транскрипциялауда көбіне дыбыстардың ұқсастығын ескереміз. Бұлайша транскрипциялауда әрі айтылу, әрі жазылу нормасын сақтауға тырысу керек. Әсіресе қазақша жазылуы бұрмаланбауы жөн. Онда да орыс орфографиясы мен ережесінің ерекшелігін ескеріп, орыс жолдастардың айтуы мен жазуына жеңіл болу жағын да көздейміз.

Біріккен тұлғалы кісі аттарының айтылуында дауысты дыбыстар кейде қатар келеді. Бұл қатар келген екі дауысты дыбыс қазақ тілінде созылыңқы айтылады. Мысалы: *Қожаахмет, Дәмееткен, Молдаахмет, Өміріұзақ, Торыайғыр* т. т. Орыс тілінде бұлай жазуда, айту да қиындық туғызады. Өйткені орыс жолдастар бұл созылыңқы дауысты дыбыстарды орыс тіліндегі кейбір сөздерде қатар келетін екі дауысты дыбыс тәрізді оқуы ықтимал. Мысалы: *веер, сообщение* т. б. Бірақ қатар тұрған бұл дауыстылардың әрқайсысы бөлінетін буынға тән және үзіліп айтылады. Олай болса, қазақ аттарында кездесетін әлгі қатар дауыстыларды орыс жолдастардың үзіп, бөліп оқуы сөзсіз болатын жай. Соның салдарынан *Қожахмет, Дәметкен* тәрізді есімдер орыс тілінде айтылуда (*Қожа — ахмет, Дәме — еткен*) екі буынға айналады. Сондықтан бұндай қатар келген екі дауыстының бірін, қазақ тілінің ішкі заңына сәйкестіріп, *Қожахмет, Дәметкен* түрінде таңбаласақ айтуға да, жазуға да жеңіл болмақ.

Орыс алфавиті арқылы транскрипцияланған қазақ аттары негізінде қазақша айтылуы, жазылу нұсқасын сақтау керек. Бұл жөнінде академик Л. В. Щербаның пікірі орынды. Ол: «Надо обращаться всегда к произношению первоисточника и не читать, например голландские фамилии на немецкий или английский лад. Таким образом надо говорить и писать Версхор (Verschur), а не Фершур; Звардемакер (Zwardemaker), а не Цвандемакер»¹¹.

Қазақ аттары мен фамилияларын орыс тілінде жазуда ерекше қиындық жоқ. Тек орыс тілінде жоқ қазақ әріптерін транскрипциялауда кемшіліктер мен алалық-

¹¹ Л. В. Щербан. Транскрипция иностранных слов и собственных имен, фамилий. Труды комиссии по русскому языку, т. 1. М., 1931, стр. 188.

тар бар. Ол алалықтарды жою үшін белгілі бір ереже болу шарт.

Еріндік *о* әрпін орыстың *у* әрпімен таңбалап жүр. Егерде *Омар*, *Оспан* деген есімдерді осы қалпында жазсақ, орыс жолдастар *Амар*, *Аспан* деп айтады деседі. Біз бұл тәрізді «аңызға» қарсымыз. Өйткені, орыс тілінде де сөз басында *о* әрпі келетін сөздер мен фамилиялар, кісі есімдері бар. Мысалы: *Олег*, *Ольга*, *Осип*, *Ольденбург*; географиялық атаулар: *Омск*, *Орск*, *Одесса*; жалпы есімдер: *обувь*, *орел* т. б.

26. Кісі аттары мен фамилияларды орыс тілінде транскрипциялау ережесі

Кісі аттары мен фамилияларды орыс тілінде транскрипциялаудың жалпы принциптері белгілі бір ережеге сүйеніліп, кісі аттары, яки фамилияларды жазуда фонологиялық принципті ұстау керек. Сөйтіп, шет ел аттары мен орыс фамилиялары өз қалпында түбірі сақталып жазылады.

Біріккен тұлғалы кісі аттары бөлек жазылмайды. Ал, қазақ аттары орыс тілінде таңбаланғанда қазақ дыбыстарын орыс транскрипциясында беруді тиянақты шешу керек. Ол үшін, әр дыбыстың ерекшелігін, оның орыс дыбыстарына үйлестігін толық ескеріп отыру шарт. Өзара ұқсас, жұп дыбыстарды орынды пайдаланған жөн.

Біз 1959 жылы шыққан инструкция ережелерін¹² қуаттай отырып, кісі аттары мен фамилияларды орысша транскрипциялауда мына төменгі пункттерді береміз.

1) Дауысты дыбыс әріптерін орыс тілінің әріптерімен беру.

а) Қазақ тіліндегі *ә* әрпі арқылы жазылатын есімдер мен фамилиялар орыс тілінде *а* әрпі арқылы жазылады. Мысалы, Әуезов (Ауэзов), Әмірев (Амирев), Әлім (Алим), Әділ (Адил) т. б.

ә) Қазақ тілінде *е* әрпімен келетін есімдер мен фамилиялар, орыс тілінде де *е* әрпі арқылы таңбалану керек. Мысалы, Елтай (Елтай), Елжан (Елжан), Елеманов (Елеманов), Ержанов (Ержанов), Еркін (Еркін) т. т.

¹² Инструкция по русской передаче географических названий Казахской ССР. Алма-Ата, 1968.

б) о, ө. Бұл әріптердің орыс тілінде ұқсас жұптары жоқ. Сондықтан олар орыс тілінде о әрпі арқылы берілуі керек. Мысалы: *Шолақов, Шоланов, Шокин, Омарбеков, Оспанов, Омаров*. О әрпі орыс тілінде а әрпі ретінде оқылып айтылады деуге бой ұрмау керек. Өйткені орыс тілінде *Косынов, Косыбаев, Косжанова, Доспанова* сияқты фамилияларда о әрпі жазылып тұр.

Ө әрпі де у, ю әріптері арқылы емес, ыңғайына қарай у, о әрпі арқылы берілуге тиіс. Мысалы: *Омирбек, Тулешов, Тулентаева, Борибает, Кошербаев* т. т.

Қысаң дауысты ы әрпі кісі аттары мен фамилиялар құрамында келгенде орыс тілінде у, о әріптерінің орнына таңбалап, сол қалпында берілуі керек. Мысалы: *Косыбаев* (Косубаев емес), *Косынов* (Косунов емес) т. т.

г) й, ы, ъ, і. Қазақ тіліндегі бұл қосар дыбыстар орыс тілінде жалаң и әрпі арқылы таңбаланады. Мысалы: *Жаинбаев, Каинбай, Даин, Саин, Жанпеисов, Кунпеисов* т. т.

д) Жіңішке дауысты і дыбысы орыс тілінде тек и дыбысы арқылы беріледі. Мысалы: *Тулкибай, Елибек, Алим, Адил, Баймишев, Едигенов, Дильбар* т. т.

е) у. Бұл әріп орыс тілінде ыңғайына қарай ю, у формасы арқылы беріліп, таңбаланады. Мысалы: *Умит, Умбет, Ушбай, Уримбек, Дюйсенов, Дурия, Дюкенбай*.

ж) Қазақ тіліндегі ж орыс тілінде аффрикат дж әрпі арқылы емес, жалаң ж арқылы беріледі. Мысалы: *Жақып, Жанбай, Жамила, Жанораз, Жанкиси, Жантуар* т. т.

Қазақ тіліндегі ұқсас дыбыстар орыс транскрипциясында былай беріледі:

з) қ дыбысы орнына орыс тіліндегі к дыбысы беріледі. Мысалы: *Кашкинбай* (Қашқынбай), *Акжанов* (Ақжанов), *Аккал* (Аққал) т. т.

и) ғ дыбысының орнына г дыбысы жазылады: *Ғабит* (Ғабит), *Ғабдолла* (Ғабдолла), *Ғабдуллин* (Ғабдуллин) т. т.

к) ң орнына орыс тілінде н дыбысы беріледі. Мысалы: *Мынбай* (Мыңбай), *Жанабай* (Жаңабай) т. т.

л) һ әрпі орыс тіліндегі х әрпімен үйлескендіктен х әрпімен беріледі. Мысалы: *Гулжихан, Жаухар, Гаухар, Кахарман* т. б.

Басқа тілдегі адам аттары мен фамилиялар орыс тілінде қалай жазылса, қазақ тілінде де солай жазылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ есімдерін (антропонимдер) лингвистикалық әрі тарихи-этнографиялық тұрғыда зерттеп, талдау нәтижесінде төмендегідей қорытындыға келдік.

Антропонимдердің құрамында көне лексикалық қабаттар, грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылыстың ізі сақталған. Олар тіліміздің сөздік қорына тән болады да, грамматикалық заңына бағынышты келеді. Өйткені лексиканың бұл тобы әуел баста жалпы есім сөздерден жасалған.

Антропонимдерде ежелден бергі әдет-ғұрып, ырым мен дәстүрлер, әр кездегі қоғамдық құрылыстардың көріністері, көрші елдермен жасаған мәдени қарым-қатыстың және тарихи байланыстардың сыры сақталған.

Қазақ есімдерінің қазіргі толық құрамы: фамилия, төл есім және әке аты болып саналады. Бұлар ресми документтерде, сондай-ақ күнделікті тұрмыста, сөйлеу тілде кеңінен қолданылады. Осымен қатар лақап және бүркеншік аттар да бар. Бірақ бұл екеуі адамдардың ресми есімдері құрамына жатпайды.

Антропонимдердің шығу, пайда болу тарихын зерттеу барысында ерте кездерде шығып, бүгінгі заманға жеткендерімен бірге орта ғасырларға тәндері және жаңа, жаңарған дәуірлерде жасалғандарының топтары анықталып, талданды.

Халқымыздың ғасырлар бойы басынан кешірген өмір жолы, табиғат пен аң-құсқа сыйыну, ай мен күнге табыну, хайуандарды аса жоғары ерекше күш санап қастерлеу — бәрі кісі аттарының қойылуына әсер ет-

пей қоймады. Осымен қатар, көрші елдермен байланыс жасау, араласу нәтижесінде тілімізге мыңдаған сөздермен қатар есімдер еніп, антропонимдер құрамын байытып отырды. Қазақ антропонимдерінің құрылысы жағынан жаңарып, көбейе түсуі араб-иран тілдерінің әсерімен де байланысты болды. Бірақ ол антропонимдер халықтың айтуында, бастапқы тұлғаларында қолданылмай, дыбыстық өзгеріске ұшырап, жаңа өң, түр алып отырды.

Антропонимдердің көбейіп, сан жағынан молая түсуі халықтық этнографиямен де ұштас жатады. Мыңдаған антропонимдер әдет-ғұрып, салт-сана, ырым мен дәстүрлерге де байланысты қойылып отырған.

Ол әдет-ғұрып пен салт-сананың тамырлары бір дәуірге ғана тән емес, тереңге кететіні де мәлім.

Қазіргі тіліміздегі антропонимдердің басым көпшілігі шығу тарихы жағынан көне түркі заманы мен орта ғасырларда пайда болған антрополексеманың жалғастары болып саналады. Олардың көне түркі есімдерімен түбірлес, мағынасы үндес, жасалу тәсілі мен құрылысы жағынан ұқсас келуінің сыры да осында жатыр. Қазақ антропонимдерінің тарихын, шығу, пайда болу кезеңдерін талдағанда бір заманға қатысты деп қарамай, бірнеше дәуірге тән деп санаймыз. Сондықтан да қазақ антропонимиясының тарихын шартты түрде болса да төрт дәуірге бөлдік. Олар: бірінші дәуір — V—VIII ғасырлар; екінші дәуір — орта ғасырға тән антрополексемалық типтер; үшінші дәуір — тарихта жаңа заман саналатын, XVII—XIX ғасырларда дамыған көп салалы антропонимдерді қамтыса; төртінші дәуір — Октябрь революциясынан кейінгі Совет заманында туып, дамыған антропонимдік типтерді қамтиды.

Советтік дәуірде қойылған жаңа есімдер қазіргі заман талғамына сай болып отыр. Бұл күнде сәбилерді салтанатты тіркеу, оларға жарасымды ат қою, жаңа дәстүр негізінде іске асып келеді. Фамилия мен әкесінің қалыптасуы, ресми түрде документтерде қолданылуы, заңдану процесі осы дәуірде қалыптасты. Бұл кезде есім иемденудің бір түрі қосалқы аттар шықты. Олар — паспорттағы ресми есімдермен қатар күнделікті тұрмыста қолданылатын қарапайым есімдер. Бұлардың халық арасында қолданыс табуы екі тіл-

ділікпен (билингвизм) тікелей байланысты. Ерте кезде қазақтар арасында бүркеншік ат иемдену тым сирек құбылыс болса, қазіргі бүркеншік аттардың шығуы саяси-қоғамдық жағдайларға байланысты болғанын көреміз.

Лақап аттарды қолдану халық арасында әлі де бар құбылыс. Бұны ерте дәуірден бері желісін үзбей келе жатқан жалпыхалықтық мәні бар, дәстүрлі тәсілдердің бірі деп санаймыз. Адамның толық аты-жөнінің бірі — әке атымен аталу. Әке атымен аталу қазақ тұрмысында, оның тарихында ежелден бар жәйт. Бұл құбылыс халық ауыз әдебиетінде де, сөйлеу тілде де берік орын алған. Көпке ортақ *баласы, ұлы, қызы* сияқты сөздерді қосып айту арқылы баланың әкеге тәндігін көрсеткен. Мысалы, *Әлмұрзақтың баласы, Асанның ұлы, Сәлімнің ұлы, Сәрсеннің қызы* т. б. Осымен қатар *Сымайылдың Қасымы, Асқарбайдың Гүлжаны* сияқты нұсқа да болған. Бұлай изафеттік құрылыспен атау кейінгі дәуірлерде шыққан болса керек. Ал қазіргі кездегі әке аты екі түрлі тәсілмен жасалғаны байқалады. Оның біріншісі бойынша, әке аты ілік септікті қабылдамай, атау тұлғада *ұлы, қызы* деген сөздер тәуелдіктің үшінші жағында тұрады. Екінші тәсіл бойынша, әке аты орыс тілінің *-евич, -ович, -евна, -овна* аффикстерімен жасалады. Осы әке атының негізінде кеп кейіннен фамилияның шыққанын көреміз. Қазақ фамилиялары әр жағдайда, әр түрлі қоғамдық дәуірде шығып, дамып отыр. Алғашқы фамилиялар Орта Азиялық түркі үлгілерінде болса, кейінгі дәуірлерде, XV—XVIII ғасырларда парсы, араб мәнерімен қолданылған. Орыс халқының игі әсері негізінде жасалған фамилиялар XVIII ғасырдан қалыптаса бастағаны байқалады. Бұл кездегі фамилиялар оқыған интеллигенттер мен үстем тап өкілдерінде болған.

Қазақ фамилиялары Октябрь жеңісінен кейін советтік дәуірде қалыптасып, дамып отыр. Бұл кездегі фамилиялар үлгісі *-ев, -ов, -ева, -ова, -ин, -ина* аффикстері арқылы жасалады. Қазіргі фамилиялар әке атынан емес ата атын қуалай жасалып жүр.

Антропонимия өмірінде алмасу заңының үнемі болып отыратыны байқалады. Кісі аттары тілдегі жалпы есім сөздерден жасалып отырса, олар қайтадан жалпы есім сөздерге ауысып, лексикалық жаңа мағына, жаңа

атауға ие болып кетеді. Бұл сияқты ауысу топоним, этноним және антропонимдер арасында жиі болатын құбылыс екенін байқаймыз.

Антропонимдерде архаизмдік (диалектілік) формалардың бары, бұл ерекшеліктер фонетикалық, морфологиялық және лексикалық бағытта екені анықталды. Мәселен, *Оңласын* (оңтүстікте Оңдасын), *Балым* (оңтүстікте Палым), *Шегебай* (Жетісуда Чегебай), *Тіленші* (батыста Тілеуші) т. б.

Кісі аттарын атауда сөзге тиым салу (табу) әдетінің барын көреміз. Бұрынғы кезде әйелдер күйеуінің әкесінің, я шешесінің, немесе аға-іні, ала-қарындастарының тура аттарын атамай, бүркемелеп басқаша сөздермен немесе туыстық атау сөздермен айтқан. Мысалы, *жәке, әтиім, қайнаға, енем, төрем, шырақ, мырза-жігіт, тетелес, бикеш, бойжеткен, шырайлым* т. б. Мұндай ат тергеу ежелгі салт-сана мен дәстүрге байланысты еді. Қазақ антропонимдерінің жасалуы тіл заңына, оның нормасына сай болып отырады. Олардың жасалу үлгісінде бір құрамды, екі я үш құрамды тұлғалар болатыны, әсіресе, аффикстік тәсілдің басым жататыны байқалады. Олардың жасалуында өнімді және өнімсіз жұрнақтар қатысады. Кісі есімдерінде кездесетін аффикстердің бір тобы — еркелету, кішірейту жұрнақтары болса, басқа бір тобы — сыйлау, құрметтеу мағынасындағы жұрнақтар. Антропонимдердің жасалуында сөз таптарының бәрі дерлік қатысады. Әсіресе сан есімнің қызметі мен ролі тым ерекше.

Әрбір кісі есімінің шығу жолы, тегі, төркіні бар. Шет тілден енген кісі есімдері түрлі фонетикалық өзгеріске ұшырап, бастапқы тұлғасынан айрылып отырады. Олардың бұрынғы мағынасы мен тұлғасын айқындау тек лингвистикалық талдау жасау арқылы ғана іске асты. Көптеген есімдер замана бойы қолдана келіп, қатты фонетикалық өзгеріске ұшыраған. Мәселен, *Алпамыс, Түкей, Шәкей, Бейсапан* т. б.

Тіліміздегі араб-иран, монғол және орыс тілдерінен енген есімдердің тарихы алуан түрлі. Тарихи деректер мен тілдік материалдарға қарағанда иран тілдерінен енген есімдер араб тілімен салыстырғанда бұрынырақ келген. Монғол тілдерінен енген есімдердің бір тобы көне дәуірден бері келе жатса, екінші тобы монғол үс-

темдігі кезінде енгені байқалады. Бұл екінші топтағылар көбіне әскери атақтар және қолбасыларының есімдері еді.

Біріккен тұлғалы кісі есімдері компоненттерінің орын тәртібінде грамматикалық заңдылықтың сақталғанын көреміз.

Көне синтаксистік құрылыс тәртібімен жасалған кісі есімдері санатына жататын есімдер: *Айсұлу, Күнсұлу, Қызжібек, Айжарық, Таңжарық* т. б. Бұл құрылыс қазіргі тіліміздің грамматикалық заңына көп қайшы, алшақ. Қазіргі тіл заңына сәйкес анықтауыш анықталғыштан соң тұру керек еді. Мәселен, *Мақпалқыз, Сұлуқан, Жарықбек* т. б.

Фамилиялар мен кісі аттарын емлеге сай дұрыс жазудың практикалық мәні аса зор. Әсіресе кеңсе тілінде, баспа орындары мен мектептерде бұл мәселенің орны ерекше. Олай болса, кісі аттарының жазылуына арналған ереженің атқарар қызметі аз болмаса керек. Осындай практикалық мәні зор мәселенің тағы біреуі — транскрипция, яғни қазақ фамилиялары мен есімдерін орыс әріптерімен таңбалау. Бұл үнемі зерттеп, жетілдіре беруді қалайтын қиын да күрделі жұмыс.

Қазақ антропонимдерін зерттеу жұмысы осы еңбек көлемінде шектеліп қалмауға тиіс. Оны ономастиканың басқа салаларымен және туыстас тілдер материалдарымен салыстыра отырып, кеңірек зерттеу келешекте жалғаса бермек.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
-------------------	---

I бөлім

1 Т А Р А У. Антропонимиканың зерттелу тарихынан	9
--	---

II бөлім

2 Т А Р А У. Антропонимдердің шығу, пайда болу тарихы.	22
1. Қосалқы аттар	75
2. Лақап аттар	77
3. Кісі аттарындағы эвфемизм, табу мәселелері.	82
4. Бүркеншік аттар (псевдонимдер)	86
5. Фамилиялар мен әке аттары	91
6. Араб-иран тілдерінен енген есімдер	104
7. СССР халықтары тілдерінің қазақ есімдерін байытудағы ролі	126

III бөлім

3 Т А Р А У. Антропонимдердің жасалу жолдары.	129
8. Дара тұлғалы антропонимдер	130
9. Туынды тұлғалы антропонимдер	131
10. Біріккен тұлғалы антропонимдер	133
11. Біріккен тұлғалы антропонимдердің орын тәртібі	135
12. Антропонимдердің сөз таптарынан жасалу жолдары	139
13. Изафеттік құрылыстағы кісі аттары	153
14. Еркелету, кішірейту аффикстері арқылы кісі аттарының жасалуы.	157
15. Антропонимдердің құрметтеу, сыйлау, қадірлеу аффикстері арқылы жасалуы	161
16. Антропонимдерді жасаушы аффикстер	162
17. Кісі аттарындағы көне аффикстік тәсіл	166
18. Шеттен енген антропонимдердің қазақ аффикстері арқылы жасалу жолдары	167
19. Антропотопонимдердің жасалу жолдары	168
20. Этноантропонимдердің жасалуы	178

21. Антропонимдердегі архаизмдік (диалектілік) тұлғалар	180
22. Жалқы есімдердің жалпы есімге ауысуы (антономасия)	188
<i>IV бөлім</i>	
4 Т А Р А У. Кісі аттары, әке аттары мен фамилиялардың жазылуы, транскрипция мәселелері	196
23. Кісі аттары, әке аты мен фамилиялардың жазылу тарихынан	196
24. Кісі аттары мен фамилиялардың дұрыс жазылу ережесі	201
25. Кісі аттары мен фамилиялардың транскрипциясы	206
26. Кісі аттары мен фамилияларды орыс тілінде транскрипциялау ережесі	210
ҚОРЫТЫНДЫ	212

Жанузаков Тельхожа

КАЗАХСКАЯ АНТРОПОНИМИКА

*(Лингвистический и историко-этнографический анализ)
(на каз. языке).*

*Утверждено к печати Ученым советом Института языкознания
Академии наук Казахской ССР*

Редакторы *С. Бекмухаметова, С. Айтмухаметова*
Худож. редактор *И. Д. Сущих*
Художник *М. А. Хоменко*
Техн. редактор *З. А. Шерстянкина*
Корректор *М. Кубашева*

* * *

Сдано в набор 9/ХІІ 1970 г. Подписано к печати 10/ІІ 1971 г.
Формат 84×108¹/₃₂. Бумага № 1. Усл. печ. л. 11,27.
Уч.-изд. л. 13,4. Тираж 3000. УГ02739.
Цена 1 р. 58 к.

* * *

Типография издательства «Наука», г. Алма-Ата, ул. Шевченко, 28.
Зак. 184.